

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)

Сталінізм і Україна

Анархісти на Україні в 1903—1908 рр.

Гетьман Пилип Орлик і Франція

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності

О. Субтельний. Україна. Історія

Богдан Хмельницький і проблеми державності України

11'91

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спирін**, **В. П. Чугайов**.

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **М. В. Коваль**,
канд. іст. наук **В. М. Волковинський**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

Редакція ... матеріали, не завжди
поділяючи ... авторів.

Художній ред
Технічні реда
Т. М. Шендер
Коректор **Є.**

Здано до на
Формат 70×1
друк. арк. 1
14,96. Тираж

Київська книжкова друкарня наукової книги
252004 Київ, 4, вул. Репіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 11 (368),
ноябрь, 1991. Академия наук, Институт истории Ук-
раины. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит
ежемесячно. (На украинском языке). Главный редактор
М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».
Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кірова, 4. Киевская
книжная типография научной книги, 252004, Киев 4,
ул. Репина, 4.

Адреса редакції:

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 11 (368)
ЛИСТОПАД 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 — 1934 рр.)
(Закінчення) 3

Маловідомі сторінки історії

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (Продовження) 13

* * *

Головко О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та
проблема витоків українського козацтва 24

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії політичних партій України

Лебеденко О. М. (Переяслав-Хмельницький). Анархісти на Україні в 1903—
1908 рр. 36

* * *

Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства
(друга половина XV — середини XVII ст.) 43

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Якупов Н. М. (Одеса). Командарм І. Ф. Федько 53

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Закінчення) 59

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Перші дні Великої Вітчизняної війни (Продовження) 70

Поранення і смерть М. Ф. Ватутіна 79

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Ванеев Г. І. (Севастополь). Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр.
(Продовження) 89

Шульмейстер Ю. О. «Бюро» доктора Візенталя (<i>Закінчення</i>)	102
Волковинський В. М., Левенець Ю. А. П. А. Столипін: з життя та державної діяльності (<i>Закінчення</i>)	107

**ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ
В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Субтельний Орест (<i>Торонто, Канада</i>). Україна. Історія (<i>Продовження</i>)	117
---	-----

ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО

Степанков В. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Богдан Хмельницький і проблеми державності України (<i>Закінчення</i>)	127
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Король В. Ю., Сургай Г. І. М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносів, В. Г. Сарбей. Історія України	140
Репринцев В. Ф., Стронський Г. П. (<i>Тернопіль</i>). П. Жаронь. Польське населення у Радянському Союзі під час другої світової війни	145
Терещенко Ю. І. И. В. Хмель. Аграрные преобразования на Украине 1917—1920 гг.	148
Кравець М. М. (<i>Вінниця</i>), Мазило І. В. (<i>Вінниця</i>). Я. С. Хонигсман. Братская помощь трудящихся Западной Украины испанскому народу в борьбе с фашизмом (1936—1939 годы)	151
Камінський Є. Є. З. Когут. Російський централізм і українська автономія. Імперське поглинення гетьманства. 1760—1830 рр.	153
Картунов О. В. О. В. Шамшур. США: буржуазное государство и практика национальных отношений (60—80-е годы)	155

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

Музафаров Р. (<i>смт Приморське Кримської обл.</i>). Про статтю А. С. Чайковського «Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами»	158
---	-----

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)*

Йдеться про останні роки життя та діяльності М. С. Грушевського та розкривається зміст кампанії «викриття» вченого в республіці.

ВИГНАННЯ

Останні роки життя і діяльності М. С. Грушевського після арешту 1931 р., раптового звільнення і дозволу проживати у Москві залишаються однією з найменш висвітлених сторінок його біографії. Академік тихо жив у Москві, намагаючись знайти відраду у науковій праці. Його нерідко можна було зустріти у московських архівах та бібліотеках. Він не облишав праці над черговим томом «Історії України-Руси», хоч і слабував здоров'ям, особливо погіршився зір. До Москви згодом перебралися дружина Марія Сильвестрівна і дочка Катерина. Брат Олександр Сергійович з дружиною Ольгою залишилися у Києві.

У фонді Грушевських ЦДІА УРСР збереглася невелика частина листування між сім'ями суто побутового характеру. Про це, зокрема, свідчить невеликий лист Михайла Сергійовича у Київ до брата: «Дорогий! Дуже були раді одержати кілька рядків твоєї руки. Коло нас нічого нового. Була сильна спека, так що важко було виходити. Марія Сильвестрівна дуже полюбила зрання виходити на сусідній базар, де тепер багато ягід. Дуже зародили вишні, хоч дуже дорогі все-таки. Тепер пройшли дощі. Іздили декілька разів рікою по місту. Але ніколи не виходимо з дому всі разом, бо сусіди пороз'їздилися, по-тутешньому вважається недопустимим — небезпечно від злодіїв лишати помешкання без нікого. Неприємно, що й у Києві навідується. Що виявилось з того приходу, то ви згадуєте: як вони влізли і де побували? В якій мірі?

Цілуємо, пишть.

30.VII.34»¹.

Немає сумніву, що Грушевський свідомо обходить будь-які політичні або навіть наукові питання, не бажаючи зашкодити братові чи собі. Зазначимо також, що цитований вище лист — це останній відомий нам автограф М. С. Грушевського.

У 1931 р. на Україні почалася масована і тривала кампанія по викриттю політичних та історичних поглядів академіка. Характер, розмах і дійові особи її свідчать, що задумувалася вона як складова частина підготовки гучного процесу у справі так званого «Українського національного центру» на чолі з Грушевським. Безперечно, що його раптове звільнення і «почесне» заслання до Москви внесли певний розлад у

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1991.— № 4, 5, 7—10.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 1393, арк. 1—2.

плани організаторів кампанії, але пропагандистська машина, спрямована на розгром історика і його школи, набирала все більших обертів².

На початку травня 1931 р. у соціально-економічному відділі ВУАН відбулося засідання циклів історії і філософії, присвячене розгляду соціально-політичних і історичних концепцій Грушевського. Основну доповідь про соціологічні погляди вченого зробив академік Юринець. Протягом двох днів виступили понад десять промовців. Головним чином це були офіційні історики, котрі брали участь й у дискусії з приводу історичної схеми Яворського, а також науковці колишньої історичної секції ВУАН, у тому числі учні Грушевського. «Дискусія» мала однобічний характер і зводилася до цілеспрямованого викриття Грушевського як «нацдемівця», «класового ворога» тощо. До цих оцінок фактично приєдналася і частина його вихованців. Якщо й були спроби захисту історика, то дуже несміливі і завуальовані. Обговорення в академії швидко підхопила республіканська преса.

Зупинимося на аналізі кількох матеріалів, які найбільш повно відбивають характер тісно пов'язаних політичних і наукових звинувачень на адресу Грушевського. З промовою «Проти інтервенції буржуазної науки» виступив голова Держвидавву України, член ВУЦВКу та ЦК КП(б)У А. Річицький³. Відправним моментом промови він обрав виступ на травневому засіданні співробітника ВУАН, голови комісії по складанню Біографічного словника М. Могилянського. Справа в тому, що ще у 1926 р., враховуючи зближення Грушевського з керівними колами республіки у боротьбі проти Єфремова та Кримського, той опублікував оповідання «Вбивство», в якому таврував колишнього голову Центральної ради за зраду ідеалів.

Однак у ситуації, що склалася, в його поглядах на творчу спадщину Грушевського побачили спробу захисту останнього. Кваліфікуючи виступ Могилянського як спробу вивести Грушевського з-під марксистської критики, Річицький мимохідь визнає, що вчений подав багато матеріалу в своїй історичній праці, але суть у тому, як він подається і висвітлюється. На його думку, методологічні, філософські, історичні концепції Грушевського характеризують ідеологію буржуазії, а тому «марксо-ленінська історична наука не може утворювати свою будівлю поруч з будівлею Грушевського, а може скласти свою будівлю лише проти Грушевського, в боротьбі проти буржуазної методології». Виходячи з цього кредо ідейно-класової непримиренності, Річицький вибудовує гостро викривальну конструкцію своєї промови. У порівнянні з іншими «критиками» Грушевського, особливо наступних років, цей виступ все-таки носив якийсь наукоподібний характер, хоч і виказував характерну для тодішніх вчених-марксистів певну методологічну зашореність.

Для критичного аналізу Річицький бере не фундаментальні історичні праці, а публіцистичні, політичні виступи Грушевського. Він відзначає, що у роки революції, за радянських часів історик підкреслено відносить себе до революційних народників, послідовників Драгоманова. У цьому виступаючий вбачає лише тактичний хід Грушевського, намагання прикрити буржуазно-ідеологічні позиції. Перехід його від тупів-

² З огляду на те, що питання нищення школи Грушевського досить повно подано у статті В. Заруби «Погром» (Літ. Україна.— 1991.— 11 липня), у даній публікації свідомо зосереджується увага лише на спробах тодішньої офіційної історіографії та пропаганди розвінчати історика, довести «класово ворожу» сутність його праць, «шкідницьку роботу» очолюваних ним установ тощо. Відзначаючи ґрунтовну фактологічну базу дослідження В. Заруби, не можна погодитися з висновком автора про те, що погром видатного історика триває. Навпаки, Михайло Грушевський повертається до нашої історичної свідомості, займає почесне місце в історіографії. Адже саме життя дезавує його колишні неправильні оцінки.

³ Річицький А. Проти інтервенції буржуазної науки // Більшовик України.— 1931.— № 9—10.

ців (націонал-кадетів) до українських есерів Річицький теж вважає тактичним кроком буржуазного ідеолога, розрахованим на вплив на маси. У цих звинуваченнях була певна доля правди. Адже у 1917 р. Грушевський остаточно відійшов від ліберально-буржуазної партії соціал-федералістів і став одним з лідерів партії українських есерів, а у 1922 р. відійшов і від неї.

Далі Річицький піддає критиці Грушевського за те, що у журналі «Україна» він як головний редактор не публікує матеріалів з історії КП(б)У та Жовтневої революції. Цей закид мав усі підстави, але й Грушевський не приховував своїх намірів, задекларувавши ще у 1924 р. згадану відмову у вступі до першого номера журналу. Для Річицького це неприпустимо, бо «робітничий рух взагалі і комуністична партія зокрема підготувляли пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату». Для нього це незаперечні підстави висвітлення вказаних питань у всіх радянських виданнях, включаючи й «Україну».

У твердженнях Грушевського про гнилість царського самодержавства Річицький вбачає намагання применшити роль пролетарських мас у звершенні революції: «Отак акад. Грушевський паплюжить революцію і клепає на робітників та селян, що її зробили». Розглядаючи розуміння Грушевським терміну «нація», Річицький для вагомості критики вченого наводить сталінське визначення цього поняття. Загалом він робить висновок, що «в особі Грушевського, його школи, його історичних праць, його публіцистичних праць, ми маємо українського націоналіста». Вся його робота кваліфікується як інтервенція буржуазної науки в соціалістичне будівництво на ділянці культури. На закінчення виступу Річицький закликав скерувати «наші гармати і багнети» проти ворожої класової ідеології і дати їй відсіч пролетарською зброєю марксо-ленінської науки.

З величезною статтею під промовистою назвою «Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» виступив колишній директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У М. Рубач⁴. Остання подача його публікації присвячена розгляду соціально-політичних поглядів вченого після повернення з еміграції. Як і Річицький, Рубач аналізує праці Грушевського, подані головним чином у журналі «Україна». Зокрема, звернувши увагу на низку його статей про Костомарова, Драгоманова, Антоновича, Лазаревського, він стверджує, що вчений ідеалізує діячів буржуазного національного руху, впадає в «апологетику поміркованих ліберальних українських істориків». Саме у цьому Рубач вбачає свідчення того, що Грушевський не відмовився від своїх старих політичних поглядів, не став на позиції пролетаріату, а залишився «репрезентантом своєї кляси — українського куркульства та буржуазної інтелігенції». Автор статті пояснює, що зарахування Грушевським Костомарова до «батьків нової України» обумовлене потребами нової неписької української буржуазії. Піддаючи «розбору» статтю Грушевського про Антоновича, Рубач знаходить у ній «такі націоналістичні перлини, від яких так і віє зоологічним націоналізмом». Головні звинувачення проти вченого базувалися на класовому підході до розв'язання національного питання, якого, безперечно, не сприймав Грушевський.

Відповідаючи на власноруч поставлене питання: на кого орієнтується Грушевський, Рубач підкреслює — підживлену непом'яну стару глитайню та міську буржуазію, нові верстви куркульства, певні верстви української інтелігенції. З врахуванням того, що стаття Рубача вийшла в світ наприкінці 1932 р., стає цілком очевидним підганяння «класово-ворожої бази» під праці вченого. Адже на той час неп'як був згорнутий, а куркульство ліквідоване як клас.

⁴ Див. журн. «Червоний шлях». — 1932. — № 5—6, 7—8, 11—12. Рубач теж брав участь у засіданнях історичного і філософського циклів ВУАН (травень 1931 р.).

Грушевський свідомо і послідовно ігнорував Жовтневу революцію, диктатуру пролетаріату. Як і інші його критики, мимо цього не міг пройти й Рубач. Він слушно зауважує, що «примат національно-культурництва над класовою боротьбою по-старому характеризує схему Грушевського». Домінування класового над усім іншим у власних підходах і оцінках Рубач вважав єдиним вірним методологічним критерієм. Тому й закликав до рішучої, непримиренної боротьби проти «клясово-ворожої ідеології Грушевського».

Завідуючий культпропвідділом ЦК КП(б)У А. Хвиля зосередив увагу на критиці журналу «Україна»⁵. Вже у вступній частині статті автор кваліфікує часопис як «сімейний журнал оцієї української буржуазної інтелігенції та українського панства». Важливо підкреслити, що публікація по суті була інтерпретацією вже інкримінованих Грушевському раніше «гріхів». Зокрема, Хвиля повернувся до розгляду статті Грушевського у зв'язку з п'ятдесятиліттям Емського указу 1876 р. царя, яким було заборонено вживання української мови⁶. Правильно характеризуючи згубну роль царського акту у нищенні української культури, Грушевський вбачав підступи проти розвитку національних мов у виступах Ларіна і Єнукідзе, які на сесії ВУЦВК Рад СРСР звинуватили союзні республіки в ігноруванні російської і насадженні національних мов. Хоч їх виступи Хвиля і визнає помилковими, але побоювання Грушевського щодо небезпеки повороту «абсолютної гегемонії великоруської культури» він розцінює як спробу з боку того довести, що розв'язання національного питання в рамках пролетарської держави неможливе. «Як бачимо, немає для Грушевського ні диктатури пролетаріату, ні робітничої кляси, ні комуністичної партії, що гарантують дійсно правильне розв'язання національного питання», — з пафосом констатує Хвиля.

Ці звинувачення мали підстави, бо Грушевський не визнавав диктатури якогось одного класу чи партії, хоч виступаючи за «диктатуру трудового народу», він мав на увазі перш за все українське селянство як носія національного. Обстоював він й багатопартійність, закликаючи ще у 1921 р. КП(б)У не творити «окремішності однієї партії», поділитися з іншими «владю, працею і відповідальністю»⁷. Вороже ставлення головного редактора «України» до диктатури пролетаріату Хвиля вбачає й у термінології журналу. Він вказує, що на його сторінках не зустрічаються такі поняття, як «робітники та селяни», «селянська біднота», а лише — «український нарід», «широкий український загал» тощо. Теж саме повторюється й з поняттям «Радянська Україна». В журналі, як правило, вживається — «Нова Україна», «Велика Україна». А під формулюванням «Велика Революція» малася на увазі Лютнева революція 1917 р. Безперечно, це не було випадковістю, а навпаки — принциповою позицією Грушевського.

В цей же час з'явилася розгромна рецензія О. Дорошкевича на монографію «Заборона українства»⁸. Вибір саме цієї книги як об'єкта ідеологічного «биття» був цілком свідомим. Адже її автор — одна з найпомітніших постатей школи Грушевського, його найближчий помічник, секретар редакції журналу «Україна» проф. Ф. Савченко. Монографія дістала кваліфікацію «наскрізь ворожої, реставраторської книги». Головні причини методологічних прорахунків монографії рецензент вбачав у тому, що Савченко «весь виріс із школи Грушевського».

Цю публікацію можна було б віднести до ординарних на той час погромницьких статей, якби її автор сам не належав до тієї ж школи.

⁵ Хвиля А. Буржуазно-націоналістична трибуна // *Більшовик України*.— 1931.— № 6.

⁶ Грушевський М. Ганебної пам'яті // *Україна*.— 1926.— № 4.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 94, арк. 1—20; *Культура і життя*.— 1991.— 6 трав.

⁸ Дорошкевич О. Ще одна буржуазна інтерпретація минулого // *Життя і революція*.— 1931.— № 11—12.

Швидко зорієнтувавшись у політичній кон'юктурі, керуючись інстинктом самозбереження, Дорошкевич став під інші прапори. Цей перехід закономірно відбивав встановлення панівного положення офіційної історіографії, але й за цих умов його виступ був проявом невдячності до колишніх вчителів. Та «загострення класової боротьби» вже відкинуло цю моральну категорію. Публічна критика Грушевського шляхом дискусій, публікацій численних статей у пресі супроводжувалася руйнуванням створених ним науково-дослідних підрозділів. У 1930 р. був ліквідований історико-філологічний відділ і фактично розпалася історична секція академії. Одна за другою припиняли роботу або передавалися іншим академікам комісії порайонного дослідження історії, які започаткував і очолював Грушевський. Припинився вихід журналу «Україна». Аспіранти Грушевського передавалися іншим науковим керівникам.

Початок 1932 р. був позначений підвищенням уваги ЦК КП(б)У до стану справ у історичній науці. Це обумовлювалося низкою обставин. По-перше, необхідністю повного розгрому «буржуазно-націоналістичної» концепції історії України, головним чином представленої Грушевським та його школою. По-друге, тією ситуацією, яка склалася у республіці на ниві марксистської історичної науки. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського, викриття його праць як «ідеологічно хибних», вигнання з академії та засудження у справі т. зв. «Українського національного центру» створили парадоксальне становище — за п'ятнадцять післяжовтневих років не були підготовлені «ідейно витримані» офіційні підручники з історії КП(б)У та революційного руху на Україні.

29 січня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло спеціальне питання «Про історичні справи». Була утворена повноважна комісія, якій доручалося розглянути всі основні питання у зв'язку з дискусією на історичному фронті і розробити тези, що склали б основу написання історії КП(б)У. До комісії ввійшло майже все вище керівництво республіки: Косіор, Чубар, Петровський, Скрипник, Затонський, Шліхтер, Любченко, Строганов, Терехов, Хвиля⁹. Характерно, що жодного науковця-історика до комісії не введено. Це не було випадковістю, оскільки тривалі дискусії у середовищі істориків вимагали все нових жертв на догоду загальнополітичній кон'юктурі. Серед них вишукувалися не тільки «буржуазно-націоналістичні», але й «правонарушальні», «троцькістські» та інші відступники. За цих умов жертвами ставали учорашні активні «критики». Така доля спіткала навіть директора Іспарту ЦК КП(б)У М. Рубача. Партбюро Інституту історії ВУАМЛІНу провело декілька засідань, присвячених ідеологічному розбору його праць. Вони були затавровані як «нацдемівська», «цілком правоопортуністична та троцькістська фальсифікація»¹⁰. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У Рубач був знятий з посади, хоч його статті по викриттю Грушевського продовжували виходити і, можливо, стали своєрідною індульгенцією, яка дозволила їх авторові уціліти у середині 1930-х рр.

Трохи пізніше Політбюро ЦК КП(б)У утворило комісію по виданню історії громадянської війни на Україні. Поряд зі Скрипником, Якіром, Хвилюю до неї були включені керівники історичних та архівних установ — Загрецький, Покровський, Семко, а також письменники Хвильовий, Микитенко, Епк, Ірчан та інші¹¹.

Особлива увага до «історичного фронту» визначалася не тільки власним бажанням політичного керівництва республіки розгромити «знахабнілого класового ворога», а й впливала з принципових установок статті Й. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» (лист до редакції журналу «Пролетарская революция»). Журнал істориків республіки у першій книзі за 1932 р. подав виклад сталінського листа,

⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 235, арк. 47.

¹⁰ Там же, ф. 1; оп. 10, спр. 2472, арк. 1, 21.

¹¹ Там же, оп. 6, спр. 237, арк. 3.

а також вмістив передову статтю «Вивчення історії партії поставити на більшовицькі рейки». У ній словами іншого «вождя партії і народу» Л. Кагановича викладався головний методологічний ключ перебудови історичної науки: «...Треба по-більшовицькому, по-ленінському підійти до історії минувшини, до історії вчорашнього дня і підійти так, щоб історію цього вчорашнього дня пов'язати з генеральною лінією партії, з тими новими завданнями, що стоять перед нами сьогодні і стоятимуть завтра»¹².

Влітку 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про помилки осередку (КП(б)У — Р. П.) ВУАН у питаннях ідеологічної роботи серед науковців ВУАН». Відзначивши значну роботу партосередку академії по боротьбі з ідеологічно ворожими течіями та їх виразниками, Політбюро вказало й на деякі політичні помилки, властиві діяльності комуністів ВУАН. Зокрема, наголошувалося, що були порушені постанови партії і «вказівки товариша Сталіна» щодо політики партії до старих фахівців. Суть їх полягала в тому, що, зосередивши «критику супроти окремих вчених на їх помилках і позиціях року 1917 — 1919», не були взяті до уваги позиції, які ці вчені займали в останні роки та їх позитивна робота¹³. Постанова була прийнята не на засіданні, а оптом, тобто без обговорення. Є підстави вбачати у ній вимушену реакцію на критику з боку вищих державних чи партійних органів у питанні ставлення на Україні до вчених, колишніх діячів антирадянських партій та установ. Можливо, йшлося саме про Грушевського. Не виключено, що така критика могла пролунати або була подана у завуальованій формі при обговоренні звіту ВУАН на засіданні президії ЦВК СРСР у травні 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У надавало цьому звітові чимало значення і зобов'язало Затонського, Скрипника і Шліхтера виїхати до Москви, взяти участь у розгляді цього питання¹⁴. На користь наведеної версії свідчить і вщухання критики на адресу Грушевського. Слід зважити й на ту обставину, що у 1932—1933 рр. Україну терзав найлютіший за всю її історію голодомор.

Однак вже восени 1933 р. новий завідуючий культпропвідділом ЦК КП(б)У Кіллерог вніс проект спільної постанови ЦК КП(б)У і РНК УСРР «Про стан і роботу Всеукраїнської академії наук». Головна критика була зосереджена на другому, соціально-економічному відділі. Відзначалася наявність у його складі «осіб ворожих партії і радвладі (прихильники російського великодержавного шовініста акад. Воблого, прибічники українського фашизму — група грушев'янців, акад. Кримський і недобитки контрреволюційної ефремівців)». Того ж дня Політбюро в основному погодилося з внесеним проектом.

Постановою передбачалося позбавлення звань академіків Возняка, Колесси, Студинського, Щурата. В обґрунтуванні зазначалося, що вони «цілком запродалися польським поміщикам», «скеровували свою діяльність на відрив Радянської України від СРСР». Академіки Воблий та Кримський теж мали бути виключені з ВУАН «як активні класові вороги, лідери націоналістичних угруповань», а академік Юринець «як прихильник буржуазної філософії» (незважаючи на тривале і ревне служіння офіційній владі). Крім того, на пенсію переводилася значна група академіків: Липський, Корчан-Чепурківський, Яворницький, Срезневський та інші. Були намічені заходи по формуванню нового поповнення академії та підпорядкування її Комітетові по наукових установах при ВУЦВК¹⁵.

18—22 листопада 1933 р. відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. Його матеріали повністю підтвердили, що керівництво республіки зарахувало М. Грушевського до низки «контрреволюціонерів-на-

¹² Літопис Революції.— 1932.— № 1—2.— С. XXIII.

¹³ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 236, арк. 209—210.

¹⁴ Там же, арк. 5.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 16, арк. 10, 151—152.

ціоналістів», поставило в один ряд з Петлюрою, Коновальцем та іншими. У доповіді Косіора «Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні» відзначалося, що закоренілі вожді української контрреволюції — Винниченко, Грушевський, Шаповал, Коновалець та інші — спробували використати рух української еміграції на батьківщину у своїх цілях. Зокрема відзначалося, що «пропущений для чесної роботи» Грушевський потім був викритий як голова «Українського національного центру».

Заступники наркома освіти Хвиля та Дудник теж не обминули у своїх виступах Грушевського. Перший, викриваючи Скрипника, підкреслив, що той у одній з промов назвав Запорізьку Січ організацією збройних сил українського народу. І щоб зовсім «добити» покійного наркома, додав: «Отже по суті між ним і Грушевським... не було ніякої різниці». Дудник, ведучи перелік шкідницької продукції академії, говорив: «В історії — праці відомого Грушевського, його школа в особі Шамрая, Глушка та інших веде послідовну боротьбу проти радвлади». У резолюції пленуму підкреслювалося, що нова тактика буржуазно-куркульських елементів (тихої сапи — Р. П.) «вдохновлялася старими вождями української контрреволюції — Винниченком, Грушевським, Шаповалом та іншими»¹⁶.

Однак політичне керівництво республіки не вважало справу розгрому історичної концепції Грушевського завершеною. Він залишався дійсним членом республіканської і союзної академії, незважаючи на численні реорганізації і структурні перелаштунки, розгін його підрозділів, вважав себе керівником кафедри, вів листування з приводу планів роботи, видання наукової продукції тощо. На початок січня 1934 р. була запланована чергова сесія ВУАН. Першою у порядку денному стояла доповідь наркома освіти, академіка Затонського «Про національно-культурне будівництво та боротьбу з націоналізмом». Політбюро ЦК КП(б)У надавало сесії важливого значення. Йшлося про затвердження нової структури академії, виключення з її складу низки дійсних членів, розгортання кампанії по виборам нових академіків. Доповідь Затонського мала стати політичним, ідеологічним обґрунтуванням цих змін. Він повинен був подати Політбюро тези своєї доповіді, а партосередок академії — розглянути тези виступів усіх інших учасників сесії.

У архіві збереглися підготовчі матеріали до доповіді Затонського, в тому числі й детальний план розділу про Грушевського. Він яскраво розкриває технологію підготовки викриття вченого і політика. Матеріал мав починатися загальним визначенням Грушевського як яскравого виразника однієї з центральних постатей українського націоналізму. Далі ставилося завдання «розвіяти, розтрощити легенду про революційну роль Грушевського на будь-якому етапі»¹⁷. З цією метою для наркома мали бути підібрані матеріали про Грушевського як ліберального демократа, угодовця, автономіста-культурника, цитати про антисемітські «вибрики» вченого, про кадетську орієнтацію, ворожнечу до всього великоруського тощо. Окрему групу у цьому переліку становили питання про соціальні корені націоналізму Грушевського: міцна сільська буржуазія-куркульство, новоявлена міська буржуазія, буржуазна інтелігенція. Далі позиція Грушевського з українського питання протиставлялася поглядам Шевченка, Герцена, Добролюбова, Чернишевського, наводилися витяги з праць Леніна і Сталіна, виступу Петровського у Державній думі.

Добиралися також цитати на підтвердження західнонімецької орієнтації Грушевського, зокрема його обґрунтування запрошення на Україну кайзерівських військ. Робилося також порівняння розуміння «ним і нами» заможності селянства. Розглядалися питання переходу до есе-

¹⁶ Там же, оп. 1, спр. 722, арк. 40, 45, 50, 58, 185.

¹⁷ Там же, оп. 16, спр. 10, арк. 215.

рів, наводилися оцінки Грушевського Д. Дорошенком тощо. Особлива увага акцентувалася на розгляді теоретичних гасел Грушевського як форми ошукування трудящих: «єдиний національний фронт», «нація над класами», «державна над партіями», «безбуржуазність української нації» тощо. Для порівняння наводилися цитати з праць В. Винниченка, М. Залізняка, які були покликані спростувати положення Грушевського.

Окремо розглядалася політична платформа Грушевського у роки еміграції: «самокритика», намагання врятувати партію есерів, необхідність організації селянства та інші положення. Академікові дорікалося за невдячність у відповідь на створення нормальних умов праці після повернення. Цитатами мали підтверджуватися його намагання продовжити стару лінію, але у більш завуальованих формах, спроби «скупчити старі націоналістичні кадри, виховувати нові». Завершувався матеріал аналізом змісту ювілейної промови, політичної декларації та інших виступів Грушевського. Головний акцент робився на ігноруванні диктатури пролетаріату, намаганні ідеологічно піднести селянство, шукати спадкоємність у «золотій нитці» національно-визвольного процесу. Під аргументацію цих «хвибних» положень Грушевського добиралися відповідні факти та цитати»¹⁸.

Затонський виступив на січневій 1934 р. сесії ВУАН з великою доповіддю, яка потім вийшла окремою брошурою¹⁹. На доповідь була ухвалена відозва до всіх наукових працівників Радянської України. Цей об'ємний документ розпочинався «палким вітанням великому вождеві тов. Сталіну», містив багатослівну риторичну фальшиву ентузіазму і не обійшовся без прокльонів на адресу контрреволюціонерів-націоналістів — від Петлюр, Винниченків, Грушевських, Левицьких, Коновальців, Скоропадських до Баданів, Шумських, Солодубів²⁰.

Зі складу академії були виключені Возняк, Колесса, Студинський, Щурат — як вороги трудящих мас України, Юринець — як відвертий пропагандист буржуазної ідеалістичної філософії, Рудницький — як активний учасник контрреволюційної націоналістичної організації. До інших, попередньо визначених для позбавлення звань академіків, черга ще не дійшла. І певною перепорою на цьому шляху був М. С. Грушевський.

Добре розуміючи, що той користується підтримкою у союзних академічних і урядових колах, Затонський у травні 1934 р. офіційно звернувся до Косіора і Постишева з нагадуванням вирішити питання про Грушевського у Москві. Якраз наближалася чергова сесія ВУАН, і коли б центр дав «добро», то Грушевського можна було б вивести з академії. Ось що писав Затонський: «Потрібно вирішити, яку позицію ми займаємо щодо Грушевського. Нині він вважається у відрядженні, отримує зарплату, веде листування з ВУАН щодо «плану робіт» своєї кафедри, вимагає видачі різних посвідчень і довідок. Все це на цілком законних підставах.

Товариші, які працюють у Президії ВУАН, опиняються у найдурнішому становищі, неможливо буває просто відмовчуватися. Не можна вимагати, щоб, наприклад, президент ВУАН Богомолець на свій страх вирішував, що йому відповідати Грушевському, коли члени партії не можуть сказати нічого певного.

Простіше усього було б зробити оргвисновки з того, що відомо і вже опубліковано про контрреволюційну діяльність Грушевського. Якщо це виявиться через ряд причин несвоечасним, то потрібно дати чітку відповідь, що Грушевський вважається академіком (хоча б у відрядженні) з відповідними висновками — легалізація офіційного листування з ним, видача належних довідок і т. п. Рішення щодо Грушевського потрібно

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 11, спр. 235, арк. 82—85.

¹⁹ Затонський В. Про національно-культурне будівництво й боротьбу проти націоналізму.— Харків, 1934.

²⁰ Вісті Всеукраїнської Академії Наук.— 1934.— № 1.— С. 12—17.

ще й тому, що без цього важко що-небудь зробити стосовно всяких Воблих, Кримських і компанії»²¹.

Однак чи то Косіор з Постишевим не наважилися порушити питання про Грушевського у Москві, чи там не дали дозволу на його вигнання з ВУАН, важко сказати, — він залишався її дійсним членом. Однак 1934 рік приніс нову хвилю політичних звинувачень на його адресу. Замість очолюваної Грушевським історичної секції був утворений Історично-археографічний інститут. Його друкованим органом стали «Записки». У передмові до їх першої книжки відзначалося, що «історичні установи ВУАН об'єднували чималу кількість як з табору українського, так і великодержавницького, групуючись, головним чином, навколо академіка М. Грушевського». Видання відверто декларує найголовніше завдання інституту і своє власне: «Викрити й розтрошити буржуазно-націоналістичні і націонал-ухильницькі історичні схеми й концепції, боротися з перекрученням і фальсифікацією історії, за правильну марксо-ленінську схему історії України»²². Перший номер «Записок» яскраво підтвердив ці наміри своєю тематикою.

Варто відзначити, що після приходу у Німеччині до влади гітлерівців у лексиці політичних кваліфікацій уявних ворогів Радянської влади з'явився епітет «фашистський». Науковці новоствореного інституту у своїх «викривальних» статтях щодо Грушевського та його учнів з задоволенням приклеювали їм це вбивче тавро. Журнал відкривався статтею І. Кравченка «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії». Наступна публікація Ф. Ястребова була присвячена II частині IX тому «Історії України—Руси» і мала теж не менш красномовну назву «Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні». Потім йшов матеріал І. Слизького «Про націонал-фашистські настанови у виданні I тому творів В. Антоновича» і т. д. Вже у першій статті «Записок» безапеляційно стверджувалося, що Грушевський у своїх працях «подавав в українській історичній науці націонал-фашистські теорії і «теорійки», вів шалену класову боротьбу за історичне обгрунтування планів інтервенції та повалення Радянської влади на Україні і відрив її від СРСР»²³.

Немає ніякого сенсу доводити наукову неспроможність цих звинувачень. Життя спростувало і відкинуло їх. Проте вони назавжди залишаться символами епохи сталінщини, безмірної ідеологізації науки, аморального служіння політиці, взірцями псевдонаукової брутальної риторики. Хоч щодо згаданої статті Кравченка, то для сучасного дослідника вона становить певний інтерес, оскільки підбиває підсумки розгрому школи Грушевського, подає факти гоніння грушев'янців після вигнання їх лідера, особливо молодшої генерації (Шамрай, Карачківський, Глушко, Глядківський та інші). І ще одна характерна деталь, якої автор тоді не брав до уваги, громлячи не тільки Грушевського, але й його ідейних опонентів — Скрипника, Шумського, Яворського, Юринця. Система і тих, і інших привела до спільного знаменника.

Закінчувався 1934 рік. Грушевський відпочивав у одному з кисловодських санаторіїв. У нього виявився карбункул. Внаслідок некваліфікованого хірургічного втручання хвороба ускладнилася, і 25 листопада він помер. Це найпоширеніша версія. Висловлюються припущення про можливе втручання всемісного НКВС, хоч ніяких доказів не наводиться²⁴. На смерть академіка Грушевського газета «Правда» відгукнулася некрологом, у якому він характеризувався як «один з найвидатніших буржуазних істориків України»²⁵. Порівняно з поширеними тоді в республіці оцінками — «нацдемівець», «буржуазний на-

²¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2742, арк. 10.

²² Записки Історично-археографічного інституту.— 1934.— № 1.— С. 8.

²³ Там же.— С. 12.

²⁴ Див.: Вечірній Київ.— 1991.— 19 лип.

²⁵ Правда.— 1934.— 28 нояб.

ціоналіст», «соціал-фашист» це була більш ніж толерантна кваліфікація вченого. Вона, безумовно, вплинула й на ставлення до покійного з боку керівництва УСРР. Для організації похорону утворили урядову комісію на чолі з заступником голови РНК В. Порайком. Належну участь у скорботних клопотах взяла президія ВУАН. М. С. Грушевського поховали на Байковому кладовищі. І сьогодні на центральній алеї поруч з Воскресенською церквою стоїть надгробний обеліск з горельєфом патріарха української історіографії і лаконічним написом «М. С. Грушевський».

* * *

Завершилося останнє десятиліття Михайла Грушевського. У часі воно розпадається на дві майже рівні, але такі різні частини. Перша починається від його повернення на Батьківщину. Заманлива далечінь непівських горизонтів, національне відродження, що сходило паростками українізації, респектабельність урядових гарантій зародили у вченого віру в можливість продовження наукової праці. А потреба реалізації широкомасштабних дослідницьких планів, необхідність закінчення багатотомної «Історії України—Руси», відродження наукової школи стали найголовнішими чинниками приїзду на Україну.

На цьому відтинку вектор інтересів «верхів» республіки і Грушевського збігу у прагненні добитися зміни керівництва ВУАН. Перші хотіли оновлення президії як перепони на шляху ідеологічного омолодження цією важливою установою, а Грушевський прагнув посилення власного впливу, розвитку установ історичного профілю. Декларативно відмовившись від політичної діяльності, він прийняв запропоновані умови політичної гри: ти нам — сприяння в усуненні Єфремова, Кримського, ми тобі — підтримку в просуванні на посаду президента. Так вчений знову опинився між історією і політикою.

Якщо на шальках терезів ретроспективи зважити послуги, надані ним у боротьбі за взяття академічного «бастиону», і вагомі здобутки у розвитку історіографії українського відродження, то останні помітно переважають. До того ж, балансуючи між колишніми «своїми» і офіційною владою, він майже не переступав ту моральну грань, яка була прокладена його світоглядними принципами. Інтегруючись у нові суспільні структури, Грушевський максимально використав свій авторитет, поточну кон'юнктуру для розвитку наукових досліджень, відстоювання своєї схеми історичного процесу. Значною мірою це вдалося, оскільки він твердо і послідовно провадив лінію неприйняття комуністичної ідеології, нових методологічних підходів до висвітлення історичного м'янулого.

Таким чином, перше радянське п'ятиріччя (1924—1929 рр.) стало апогеєм творчого піднесення історика і його школи. Цей факт слід віднести як до заслуг Грушевського, так й на рахунок загальної політичної атмосфери у республіці та слабкості молодого марксистської історіографії. Десь у 1929 р. губиться межа рішучої зміни на гірше у ставленні до Грушевського. Академія вже була «взята», і потреба у його послугах відпала. Процес так званої «Спілки визволення України» з Єфремовим на чолі блискуче вдався. Взята на озброєння теорія «загострення класової боротьби» вимагала пошуку нових «ворогів». «Історичний фронт» вибив науковців-марксистів типу Яворського і все більше повертав проти української буржуазної історіографії, уособлюваної в першу чергу Грушевським.

Наростання «наукової» критики історичних і політичних концепцій Грушевського супроводжувалося структурними змінами в академії, спрямованими на ліквідацію установ історичної секції, розгін її кадрів, закриття друкованих органів. Потім Грушевського заарештують у справі сфабрикованого «Українського національного центру», доб'ються визнання вини і раптово звільнять, направивши у рятівне вигнання до

Москви. У республіці аж до смерті вченого вестиметься кампанія по «викриттю» «монументального жреця зоологічного націоналізму» та його «фашистської концепції».

Трагічний фінал життя М. С. Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був цілком закономірним і типовим для долі багатьох представників національної інтелігенції, а з огляду на політичне минуле і наукові погляди історика — навіть неминучим. Нині процес повернення Грушевського до свого народу, історичної науки, загальнолюдської культури стає все стрімкішим. Виходять його праці, досліджується життя, пошановується ім'я. І, можливо, саме тепер нам слід вберегтися від спокуси ідеалізації великого історика і непересічної особистості, від створення нових міфів, але вже зі зворотним знаком.

На наш погляд, науковцям і архівістам, громадськості республіки варто взятися за розв'язання принаймні трьох невідкладних і взаємопов'язаних завдань. *Перше.* Вести послідовне видання праць вченого, спочатку доступним на сьогодні фототипним способом. Одночасно готувати зібрання творів, яке б включало наукові праці, публіцистику, підготовчі матеріали, багатющу епістолярію. *Друге.* Організувати скоординовану на державному рівні роботу по розшуку документальних матеріалів про життя і діяльність Грушевського як у вітчизняних, так і зарубіжних архівах. *Третє.* Підготувати наукову біографію М. С. Грушевського, яка б ґрунтувалася на всьому комплексі документів та об'єктивних оцінках його дослідницької і громадсько-політичної діяльності. *Четверте.* Необхідно розпочати вивчення наукового, перекладацького доробку інших Грушевських — Катерини, Олександра, Марії, які теж зробили певний внесок у скарбницю української культури.

Одержано 14.08.91.

Идет речь о последних годах жизни и деятельности М. С. Грушевского, раскрывается содержание кампании «разоблачения» ученого в республике.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується розповідь про долю О. Я. Шумського та деяких інших осіб, котрі проходили по так званій справі «УВО». Автор звертається до подій 1933—1934 рр., коли проходила «чистка» партії, оцінює наслідки вбивства С. М. Кірова, після якого почалася нова хвиля репресій.

«Зачитані Вами свідчення Полоза, — зазначалося в листі, — природно викликали у мене гостру реакцію обурення. А оскільки Полоз користувався у колі людей, котрі його знали, репутацією особисто чесної людини, то я не міг повірити, що він причетний до базгранини такої брудної провокації. Інакше кажучи, я вважав, що зачитані мені «свідчення» — інсинуація і що я просто шантажований. Але після зустрічі з Полозом я повинен принести Вам своє вибачення. Коротка розмова з

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1990. — № 12; 1991. — № 4, 5, 6, 7, 8, 10.

ним розвіяла мої сумніви: Полоз підтвердив мені, що він «дещо подібне підписав», прохаючи не робити поспішних висновків, доки я не вислухаю його пояснень про те, як це трапилось. Однак його спроби посиленнями на обстановку, умови, стан та інші «таємниці творчих мук» пом'якшити мерзенність свого вчинку — підписання провокаційної вигадки — не досягають мети. Кінець кінцем не так вже важливо, чи стала людина мерзотником свідомо і навмисне, тобто за внутрішнім спонуканням, або під впливом й тиском зовнішніх обставин. Важливий факт».

Під час перебування на Соловках О. Я. Шумський зрозумів, що доведеться вести боротьбу не тільки за своє політичне виживання, а й за життя в прямому смислі слова. Олександр Якович, котрий взагалі був людиною не дуже міцного здоров'я, тяжко захворів, почалося випадіння зубів, давалися взнаки інші наслідки соловецького ув'язнення. А втім він вимагає об'єктивного розгляду своєї справи, буквально бомбардуючи інстанції листами. І добивається, хоч і не стопроцентного, але результату: 10 грудня 1935 р. постановою Особливої наради при НКВС СРСР його справу переглянуто і на зміну попереднього рішення тюремне ув'язнення замінюється засланням у Красноярськ на строк, що залишився.

О. Я. Шумський сприйняв цю постанову як зайвий доказ власної правоти. Він вирішив діяти радикально. По дорозі у Красноярськ, у поїзді, він оголошує голодування, вимагаючи повної реабілітації і визволення із заслання. 17 грудня 1935 р. він прибуває до Красноярська. Стан його різко погіршується, що частково стало наслідком голодування. Саме на цій підставі йому спочатку відмовляють у необхідному лікуванні¹. 17 січня 1936 р. він надсилає телеграму до ЦК ВКП(б) Сталіну, а її копію — тодішньому наркому внутрішніх справ СРСР Ягоді. Ось про що, зокрема, йшлося у телеграмі: «Два аргументи висуваються проти моєї поведінки...

Перше: «Ви на волі і тому Ваше голодування не має сенсу». Називати заслання волею можливо лише в порядку злого, глумливого, арештантського жарту. Свобода засланого — це свобода собаки на ланцюзі. Але для мене суть справи не в свободі, а в реабілітації — у знятті приліплених мені наклепницьких обвинувачень (приналежність до УВО тощо). Без зняття цих обвинувачень ніяка свобода мені не потрібна...

Друге: «Ви вважаєте себе комуністом, а оголошуєте голодування. Адже це виступ проти партії. Партія проти самогубства, а голодування це самогубство тощо». Кажуть, що я повинен писати і прохати перегляду. Та я писав й прохав. Писав два з половиною роки і терпляче чекав. Однак всі мої листи йшли як у ополонку й прохання залишилися без відповіді. А я комуніст — чесна людина, зображений на підставі мерзенного наклепу в очах громадської думки шахраєм... Так що мені залишалося робити? Виявити толстовське непротивлення злу чи продовжувати добиватись реабілітації будь-якою ціною. Зрозуміло, що друге. Та раз прохання не діють, то в мене залишився один засіб — мое життя. І я зобов'язаний був вжити його. Адже цими наклепницькими обвинуваченнями я відкинутий у табір ворогів комунізму. Комуністи вважають мене ворогом, а вороги використовують мое ім'я як знаряддя проти комунізму. Зрозуміло, що я повинен вилучити своє

¹ Мешкав О. Я. Шумський у будинку № 43 по вулиці Червоної армії у самотньої господині. Тут він продовжив голодування, спочатку «сухе», а через декілька днів почав приймати воду. 8 січня 1936 р. до нього приїхала дружина, Є. О. Гончаренко, котра склала спеціальний акт про голодування чоловіка, а 13 січня написала заяву, в якій, зокрема, зазначила, що виїздить з Красноярська, не бажаючи брати на себе відповідальність за наслідки голодування і що повернеться з сином, котрому хоче показати «живого чи вже померлого батька». 14 січня Є. О. Гончаренко виїхала до Москви, а О. Я. Шумський продовжував голодувати.

ім'я із списку ворогів комунізму. Вилучити ціною життя, викреслити власною кров'ю». Наприкінці телеграми О. Я. Шумський звернувся до Сталіна: «Тільки Ваша причетність до мого питання врятує мене від остаточної загибелі. Тому я прошу Вас, товариш Сталін, втрутитись в мое питання й приділити йому хвилинку уваги».

І увагу телеграмі приділили, хоча скоріше за все це зробив не Сталін особисто. О. Я. Шумський одержав телеграму з ЦК ВКП(б), в якій йому пропонувалося припинити голодування і зайнятися спростуванням висунутих проти нього обвинувачень. 1 лютого 1936 р. він дає телеграму Г. Г. Ягоді, в якій заявляє, що припиняє голодування і висловлює надію, що через 2—3 дні його відправлять до Москви на лікування.

Однак невдовзі стало зрозуміло, що нікуди його не думають відправляти. 9 і 20 лютого, а також 11 березня 1936 р. він надсилає нові телеграми до НКВС СРСР та ЦК ВКП(б). У відповідь — мовчання. Але мовчання красномовне. Справа в тім, що, напевне, ті, хто фабрикував справу О. Я. Шумського, зрозуміли: ще трохи його зусиль і стане зрозумілим, що «націонал-ухильника» позбавили волі, власне, безпідставно. Дещо занервував навіть нарком внутрішніх справ України, один з головних ініціаторів справи «УВО» В. А. Балицький. 7 березня 1936 р. на ім'я Г. Г. Ягоди він надіслав так звані «слідчі матеріали про контрреволюційну діяльність Шумського Олександра Яковича». Фактично це були видобуті слідством, як правило, недозволеними методами, свідчення проти О. Я. Шумського. Перелік осіб, котрі дали такі свідчення, значний (близько 30 чоловік), а відтак В. А. Балицький діяв безпрограшно: надто багато свідчень про те, що Шумський «небезпечний» і йому не можна надавати волю. До того ж у цей час машина «великого терору» набирала дедалі більших обертів і на те, щоб детально і, до речі, вдруге аналізувати вже «вирішену» справу, просто бракувало часу.

У 1936 р. замість Г. Г. Ягоди наркомом внутрішніх справ став М. І. Єжов. Для О. Я. Шумського це означало початок нового туру боротьби. У жовтні він пише листа М. І. Єжову та Л. М. Кагановичу, в якому, зокрема, зазначає: «Не хотілося писати про такі речі. Думав, влаштується. Дрібниці. Але нема виходу... Я в лікарні. Поліневрит, інші ускладнення. Лікарі наполягають на переведенні з важкої лікарняної обстановки у санаторні умови з грязелікуванням та іншим, чого в лікарні немає. У найгіршому разі допускають переведення у спокійну домашню обстановку...

Поставало питання про переїзд сюди родини. Але у красноярських житлових умовах це означає, що не тільки я не отримав би тієї «спокійної домашньої обстановки», про котру говорять лікарі, але й родину було позбавлено кутка, який вона має в Саратові, оскільки тут вона його не одержить. До того ж біда з сином. Хлопчика виставили зі школи (телеграма дружини). Пишу про це, бо не думаю, що ці утиски базувалися на політичній директиві. Та позбавитися їх без Вашого втручання не можна».

Однак не дочекався О. Я. Шумський ані приїзду своєї родини, ані поліпшення умов лікування. На початку 1937 р. НКВС СРСР розпочав справу про «підпільну контрреволюційну діяльність серед українського заслання та зв'язки українського заслання з контрреволюційним підпіллям України». У колі запідозрених опинилися діячі з України, що відбували строк у Саратові, Омську, Курську. Не був обділений увагою і О. Я. Шумський. Більше того, у одному з документів НКВС зазначалося: «Треба думати, що вказівки про підпільну роботу по боротьбистській лінії можуть виходити насамперед від Шумського О. Я., члена центру УВО, котрий відбуває заслання у м. Красноярську. За нашими відомостями, через дружину Шумського — Гончаренко (меш-

кає у м. Саратові) здійснюється зв'язок Шумського з активом українського контрреволюційного підпілля».

Є. О. Гончаренко заарештували 18 жовтня 1937 р. Як свідчать документи, вона винною себе не визнала. А обвинувачували її у тому, що вона була учасницею «антирадянської есерівської націоналістичної групи», розповсюджувала «контрреволюційний наклеп», підтримувала зв'язки з «українськими есерівськими націоналістичними елементами, засудженими у справі «СВУ».

Всього цього вистачило, щоб 8 грудня 1937 р. судова трійка при Управлінні НКВС по Саратовській області ухвалила постанову про розстріл Є. О. Гончаренко. Того ж 8 грудня вирок виконали². Разом з Є. О. Гончаренко по цій сфабрикованій справі проходили: Й. Ю. Гермайзе (він одержав 10 років виправно-трудових таборів), Н. А. Коцюбинська, Г. К. Дорошкевич, П. С. Палько, О. Т. Андрієвська (всі розстріляні).

Влітку 1937 р. на Україні виникла справа так званої «буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів», про яку ми ще будемо говорити окремо. Ім'я О. Я. Шумського часто згадувалось у «свідченнях осіб, які проходили у справі «боротьбистів». І цього разу «цариця доказів» безвідмовно спрацювала: на підставі телеграфного розпорядження НКВС СРСР від 9 жовтня 1937 р. О. Я. Шумського заарештували. Це сталося 15 жовтня. З того часу він перебував у лікарні Красноярської тюрми. Коли у вересні 1938 р. дали вказівку привезти його до Москви, у відповідь на ім'я Б. З. Кобулова надійшов рапорт, в якому зазначалося: «Заарештований Шумський у зв'язку з хворобою (паралізований) не може бути допитаний і етапований до Москви».

У жовтні 1938 р. з'явився «обвинувальний висновок» (одним з тих, хто його підписав, був Прокурор СРСР А. Я. Вишинський). В ньому, зокрема, зазначалося: «Органами НКВС викрито й ліквідовано українську антирадянську фашистську організацію, яка готувала у блоці з правими, троцькістами та військово-фашистською організацією відторгнення України від Радянського Союзу.

Одним з організаторів та керівників української антирадянської фашистської організації був заарештований Шумський О. Я.

На підставі цих даних Шумського О. Я., що відбував заслання у Красноярському краї, у жовтні 1937 року було заарештовано...

Шумський винним себе не визнав.

Викривається свідченнями засуджених у 1933 р. членів «УВО»... і заарештованих у 1937 р. членів центру української націоналістичної організації...

² О. Я. Шумський довго не знав, що трапилося з дружиною. Так, 26 червня 1940 р. з міської лікарні Красноярська він надіслав листа до ЦК ВКП(б) на ім'я М. Ф. Шкірйатова. Описуючи, як було припинено його справу у 1939 р., Шумський зазначав: «Я, зрозуміло, отримав деяке моральне задоволення, хоча на цьому не скінчилися мої злигодні. Я не тільки не реабілітований, але наді мною продовжує тяжіти ягодинська постанова про адміністративне заслання. Мені заявили, що про відміну цієї постанови треба написати у НКВС. Я написав, але відповіді поки що нема. Та це ще не все... Через певний час після виходу з тюрми... мені вдалося розшукати сина. Він повідомив мені, що через два дні після мого останнього арешту у жовтні 1937 року була заарештована і моя дружина, Гончаренко Євдокія Олексіївна, саме як дружина «державного злочинця Шумського» за недоносительство та співучасть у його злочинах. І ось мене, цього страшного «державного злочинця», звільняють «за відсутністю складу злочину», а мою дружину за «недоносительство» про мої «злочини» закатали на десять років у концтабір з конфіскацією та суворою ізоляцією так, що з нею не можна не тільки списатися, але не можна навіть до пуття взнати, де вона знаходиться. (За припущенням сина, вона десь у концтаборі біля м. Татьма)...

Моє прохання — звільнити дружину, котра страждає ні за що, дати мені можливість лікуватися й позбавити мене від безглузвих адміністративних мотузок. Можливо, мені ще вдасться зайнятися чимось корисним. Я ще сподіваюся».

На підставі вищевикладеного:

Шумський О. Я. підлягає суду Військової Колегії Верховного Суду СРСР із застосуванням закону від 1 грудня 1934 р.»

Авторів цього «висновку» не бентежило, як міг хворий О. Я. Шумський керувати організацією з Красноярської лікарні. Не бентежило й те, що його знову збиралися судити на підставі свідчень 1933 р., тобто тих, за якими його вже позбавили волі. Але найбільше вражає невеличка довідка до «висновку»: «Заарештований Шумський утримується під вартою у Красноярській тюрмі з жовтня 1937 року.

Речових доказів по справі немає».

За доказами у червні 1939 р. звернулися знову на Україну, в Управління держбезпеки НКВС республіки. Однак нічого, крім застарілих і деяких нових свідчень, не знайшли, а здоров'я Олександра Яковича все погіршувалося. У жовтні 1939 р. було складено медичну довідку, в якій зазначалося: «Хворий 4 роки. У лікарні лежить біля 2-х років у одному положенні... Обидві ноги у стані паралічу: ходити не в змозі, самостійно встати не в змозі, при здійсненні рухів спостерігається різкий біль в ногах і тремтіння у всьому тілі.

Діагноз: хронічний поліневрит».

Наступного місяця, а саме 22 листопада 1939 р., постановою слідчого слідчої частини Управління НКВС Красноярського краю Фраймовича карне переслідування Шумського слідством через брак матеріалів і хворобу було припинено. В силі залишилося лише рішення Особливої наради при НКВС СРСР про його заслання до 1943 р.

О. Я. Шумський продовжував апелювати. Відповіді були невтішними. Так, у жовтні 1940 р. Головна Військова Прокуратура, не перечуючи проти переведення Шумського в інше місце заслання, «не знаходить підстав про відміну рішення у його справі й визволення...»³. Останню з подібних відповідей на клопотання про реабілітацію Олександр Якович одержав у липні 1945 р. з секретаріату Особливої наради при НКВС СРСР.

Коли розпочалася війна, О. Я. Шумський звертається з проханням використати його у боротьбі з фашизмом⁴. Однак і це прохання відхиляють. Ніяких шансів вирватися з лещат застарілих звинувачень О. Я. Шумському не дають. Напевно, він почав здогадуватися про трагічну долю дружини, а наприкінці 1942 р. його сповіщають, що на фронті загинув молодший син Яр Олександрович. Про долі інших синів і доньки він не має ніякої звістки. 13 травня 1943 р. закінчився строк заслання. Однак О. Я. Шумський нікуди не зміг поїхати через нове загострення хвороби. Ще три роки він продовжує лікуватися у Єнисейську та Красноярську.

На 1945 р. припадає нова хвиля його активності у спробах реабілітації. У квітні він апелює до 11-ї сесії Верховної Ради СРСР, пише Л. М. Кагановичу листа, в якому звертається до свого колишнього опонента: «Тільки Ви можете засвідчити, що мій «шумськизм» «не такий вже страшний чорт, як його малюють» і тільки Ваша підтримка

³ Невдовзі О. Я. Шумського перевели у місто Єнисейськ.

⁴ Так, 31 березня 1942 р. він звертається з листом до Сталіна: «Вважаю себе зобов'язаним знову нагадати про себе й запропонувати свої послуги. Роблю це не тому, звичайно, що вважаю себе вкрай потрібним, що без мене не обійтись. Ні. Навпаки, я не дуже високої думки про свої теперішні фізичні якості бійця... Я старий революціонер і не можу бути спокійним, коли справа, котрій було присвячено все моє життя, під смертельною загрозою... Я заявляю про своє бажання бути корисним, а справа Ваша вказати моє місце у боротьбі.

Зрозуміло, що поява моя зараз у лавах бійців революції була б одночасно і відповіддю всім, хто оббрехав мене прилюдно... Публічна дискредитація знімається публічною реабілітацією, а особисті почуття не мають значення. А особливо тепер, коли трагічне «бути чи не бути» постало не перед принцем Датським, а перед радянським ладом, перед майбуттям людства».

може допомогти мені вибратися із стану безнадійності, в якому я перебуваю. Прошу її у Вас». Наскільки вдалося з'ясувати, від Л. М. Кагановича відповіді не було. Та й не міг він допомагати людині, ініціатором політичної смерті якої був ще в 20-ті рр.

У травні 1945 р. О. Я. Шумський надсилає листа Л. П. Берії з проханням допомогти одержати постійний паспорт, оскільки навіть після закінчення строку заслання йому відмовили в цьому. Він зазначає також, що після загибелі сина йому перестала писати хатня робітниця, котра в Саратові всі роки оберігала їх майно. За його словами, вона «вирішила присвоїти моє майно, вважаючи, що, будучи хворим, я не в змозі буду їй протидіяти у цьому. Так мені повідомили мешканці квартири, в якій жила моя родина... Виходить, що і на захист проти грабежу я позбавлений права, як такий, що піддався несправедливим репресіям».

Можливо, ці неперевірені відомості, чи бажання просто побачити місце, де мешкали його рідні, спонукали О. Я. Шумського до подорожі до Саратова. 8 червня 1946 р. у супроводі співробітника лікарні він виїхав з Красноярська, а 15 червня прибув до Саратова. Через кілька днів, 20 червня, О. Я. Шумський пише документ під назвою «Для слідства». Ось уривок з нього: «Рішення про самогубство, останню найвищу форму протесту, я прийняв після того, як вичерпав всі засоби боротьби за реабілітацію.

Я прийняв рішення «кінчати» ще восени 1945 року, але не хотів вмирати в Сибіру — я надто його ненавиджу. Вирішив померти на батьківщині — «земля кличе». Вирішив заїхати до Саратова, щоб взяти від Зінаїди Андріївни Михайлової про життя без мене моїх близьких та подякувати їй за допомогу їм у важкий час. Але тут я відчув, що зовсім ослабнув і що дістатися рідних місць за теперішніх умов у мене не вистачить сил. Доведеться закінчити життя тут. Владу я не поставив перед фактом, оскільки ще 18 жовтня 1945 року листом на ім'я Сталіна сповістив про прийняте рішення»⁵.

Тоді ж О. Я. Шумський знищив рукопис своєї великої за обсягом монографії (близько 50 друкованих аркушів) під назвою «Малороси». Він працював над ним всі роки заслання і називав «найкращим, найбільш продуманим здобутком моєї душі»⁶.

Пройшов ще майже місяць, і Шумський вирішив здійснити задумане. 17 липня 1946 р. він робить запис під назвою «Останні думки»: «Прийшов час розстання⁷ з тіннями моїх близьких, дорогих, рідних. Сумні дні й безсонні ночі провів я тут в спогадах про все, мої любі. Та в цьому й полягала мета моєї далекої й останньої подорожі. Тепер удар блискучого клиночка в серце обірве й мої поневіряння. Це разом позбавить мене від гніту потрійного тягаря — дискримінації, самотності, хвороби»⁸. У цей же день О. Я. Шумський власноручно наніс удар ножем в серце. І удар цей виявився невдалим. Наступного дня Олександр Якович занотує: «Кепсько, схибив. Зав'яз клиночок між ребрами і не дістав серця. Рука не схбила та сили мало. Зовсім ослаб. В такому разі доведеться ужити іншого засобу сьогодні»⁹. Однак іншого засобу він не вжив. Можливо, його хтось умовив. Або спрацювали якісь інші мотиви. О. Я. Шумський вижив і можна висловити припущення, що це надихнуло його реалізувати свою попередню мету — померти на Україні. 18 вересня 1946 р. він виїхав із Саратова до Ки-

⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 237, арк. 45.

⁶ На нашу думку, варто докласти особливих зусиль для того, щоб розшукати копію цього рукопису, яка цілком ймовірно могла бути зроблена співробітниками НКВС.

⁷ Так у рукопису.

⁸ Архів ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 237, арк. 46.

⁹ Там же.

ева. Та доїхати йому все-таки не судилося. Як свідчить офіційна довідка, він раптово помер на станції Кирсанов¹⁰.

Доля інших осіб, котрим приписали участь в «УВО» (а серед них були вельми примітні постаті), заслуговує на увагу дослідників. Ось що, зокрема, пише І. Майстренко про одного з помітних в минулому діячів УКП А. А. Річицького: «Призначений Сталіном до знищення, він був посланий 1932 року уповноваженим ЦК КП(б)У для хлібозаготівель (він був кандидатом у ЦК)... Тоді на хлібозаготівлях чинилося страшне насильство над селянами... Це робилося нібито за розпорядженням Річицького, як розповідав мені мій слідчий НКВД на початку 1937 року, коли я сидів заарештований... З інформації мого слідчого можна було зробити висновок, що ті безчинства... свідомо й за планом робили агенти НКВД, щоб потім обвинуватити в цьому Річицького і знищити його як теоретика українського комунізму»¹¹.

Поза сумнівом, правильно говорячи про загальні обставини загибелі А. А. Річицького, І. Майстренко перебільшує «провокаційну» роль НКВС (у 1932 р. ще ДПУ). Справа утім, що перебуваючи як уповноважений ЦК КП(б)У у Арбузинському районі Одеської області, А. А. Річицький у виступі на зборах партійного і радянського активу району рекомендував застосовувати до тих, хто саботує хлібозаготівлі, репресивні заходи (грошові штрафи, арешти, конфіскація майна, виселення за межі району). Однак ці рекомендації відбивали не тільки і не стільки його власну позицію, скільки загальну тогочасну лінію політики у організації хлібозаготівель. Як відомо, цей виступ пізніше був використаний для дискредитації А. А. Річицького. Постановою судової трійки ДПУ УСРР від 24 лютого 1934 р. його було визнано винним у тому, що він є одним з керівників «УВО», з метою проведення «підривної провокаторської роботи» вступив до КП(б)У, здійснював «контрреволюційну роботу». Надзвичайна сесія Верховного Суду УСРР, яка постановою від 27 березня 1934 р. винесла А. А. Річицькому смертний вирок, виходила, зокрема, і з того, що своєю промовою у Арбузинському районі Одеської області він прагнув спровокувати селян на виступ проти Радянської влади¹².

Останнім часом з'явилися публікації, в яких розповідається про ще одну примітну особу з числа тих, хто вважався учасниками «УВО», — П. М. Губенка (Остапа Вишню)¹³. У обвинувальному висновку, підписаному начальником секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Б. В. Козельським, його помічником Долинським та оперуповноваженим Бордоном, йшлося про те, ніби Остап Вишня разом з О. Ф. Досвітнім під час демонстрації на роковини Жовтневої революції мав кинути бомбу на урядову трибуну. Далі говорилося про те, що «виконанню цього плану організації завадили арешти, здійснені ДПУ 3.XI. 1933 року.

Після цього було намічено другий план: Губенко-Вишня як член Оргкомітету письменників України разом з Досвітнім та Ірчаном організують делегацію до тов. Постишева. Під час прийому Губенко-Вишня повинен був стрелити в тов. Постишева з револьвера, який повинен

¹⁰ Військова колегія Верховного Суду СРСР визначенням від 11 вересня 1958 р. відмінила постанову Колегії ОДПУ СРСР від 5 вересня 1933 р. і постанову Особливої наради при НКВС СРСР від 10 грудня 1935 р. у відношенні О. Я. Шумського. Його справу припинено за відсутністю складу злочину.

¹¹ 19 жовтня 1988 р. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС посмертно поновив його в партії.

¹² Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон, 1985.— С. 150.

¹³ У відповідності з статтею I Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. А. А. Річицького реабілітовано в частині обвинувачення щодо приналежності до «УВО».

¹⁴ Див.: Коваль В. Донос // Літ. Україна.— 1990.— № 16, 17; Мусієнко О. Письменники України — жертви сталінського терору // Там же. — 1991. — № 14.

був одержати у обвинуваченого Досвітнього. Цей револьвер знайдено та вилучено під час арешту Досвітнього».

23 лютого 1934 р. заступник прокурора ДПУ УСРР Крайній написав: «Губенко, він же Остап Вишня, мною допитаний. Підтвердив всі свої свідчення¹⁴. Обв[инувальний] висновок затверджую. Пропону розстріл». Однак рішенням Колегії ДПУ розстріл замінили 10 роками виправно-трудоких таборів. Осей що згадував про подальшу долю О. Вишні в книзі «Зустрічі і прощання» Г. Костюк: «Прийшов лиховісний 1937-8 рік. У другій половині 1937 і в першій половині 1938 по всіх Ухта-Печорських та Воркутських таборах пройшло безприкладне в історії, санкціоноване державною владою, масове убивство безборонних в'язнів... Заціливши чудом., я згодом зустрів в'язня, що недавно прибув з материка... Він розповів, що довгий час перебував у таборі Кожва... У тому таборі, інформував він, перебував також український письменник Остап Вишня. Його на початку 1938 року забрали на якоесь державне слідство в Чіб'ю... Очевидячки був фантастичний план створити міжтаборову націоналістичну організацію і на підставі цієї «дивової заслони» розправитися з нами...

Таємницю «щастя» Вишні, ген пізніше, розкрив мені Йосип Гірняк. Перебуваючи в таборі теж десь у районі Чіб'ю, він про долю Вишні довідався таке: в етапі по дорозі з Кожви до Чіб'ю Остап Вишня захворів на запалення легенів. У такому стані провадити його далі було неможливо. Конвоїр, у порозумінні, мабуть, з якимось начальством, просто кинув його в один з подорожніх ізоляторів. Там він мав або померти, або виздоровіти. Поки Вишня там лежав у високій гарячці й борювся зі смертю, в НКВД зайшли великі зміни. На місце Єжова прийшов Берія. Впроваджений Єжовим терор по таборах припинили. Всі, хто випадково дожили до цього моменту, були врятовані. Врятувався в цей випадковий спосіб і Остап Вишня»¹⁵.

І, нарешті, слід особливо підкреслити, що справа «УВО» мала на меті завдати (і завдала) нищівного удару по членах партії—вихідцях з Галичини. Питання саме про них з ініціативи В. А. Балицького розглядалось 31 травня 1933 р. на засіданні ЦКК КП(б)У. Серед виключених за цим рішенням з партії був, зокрема, С. І. Вітек, завідуючий відділом КПЗУ у Інституті історії партії при ЦК КП(б)У. У рішенні він кваліфікувався як такий, що «прибув на територію Радянського Союзу і проліз в партію з метою створення контрреволюційної, фашистської організації, яка ставила собі за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання».

8 червня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У погодилося із згаданим рішенням, назвавши заарештованих «групою сімнадцяти», хоча фактично у доданому до рішення списку зафіксовано 31 особу.

Заарештований 22 березня 1933 р. С. І. Вітек невдовзі почав визнавати власну провину і давати необхідні для тих, хто фабрикував справу «УВО», свідчення. 17 травня 1933 р. він написав у ДПУ республіки таку заяву: «Визнаю, що я перебував у контрреволюційній організації УВО, в якій грали керівну роль Максимович, Романюк, Крілик, Чехович, Рудницький, Лозинський, Ерстенюк. Організація УВО мала на меті повалення Радянської влади в УСРР.

¹⁴ Після арешту 25 грудня 1933 р. О. Вишня під тиском слідчих почав давати свідчення, багато з яких написав власноручно. Так, наприклад, 13 січня 1934 р. він писав: «Не можу точно сказати, коли саме заснувалася названа контрреволюційна організація,— я увійшов до неї 1928 року, завербований Миколою Хвильовим...» Підтверджував О. Вишня і те, що готувався замах на П. П. Постишева, В. А. Балицького, В. Я. Чубаря, хоча ніяких конкретних деталей цього «атентату» не міг навести. Напевно, хоч у такий спосіб прагнув підкреслити безглуздість власних свідчень.

¹⁵ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга I.— Едмонтон, 1987.— С. 388—389.

Цю приналежність до УВО найрішучішим чином засуджую. Заявляю готовність розкрити по можливості наявні у мене відомості про контрреволюційну діяльність УВО. Приречена всіляка боротьба контрреволюції і всіляких ворогів Радянської влади проти СРСР. Буду по можливості допомагати Радянській владі у її переможній ході шляхом будівництва соціалізму й безкласового суспільства».

Однак ця готовність допомогти ДПУ врятувала С. І. Вітека лише тимчасово: постановою судової трійки Колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. його було позбавлено волі на 10 років. Він відбував строк у Верхньоуральській в'язниці. У 1937 р. його обвинуватили у «здійсненні антирадянської агітації серед в'язнів» і за постановою трійки УНКВС по Челябінській області від 2 жовтня 1937 р. розстріляли¹⁶.

Підсумки викриття «УВО» підбив у своїй доповіді на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев: «...На початку 1933 року ДПУ була розкрита нова організація «Українська військова організація» («УВО»). Лише тепер видно, наскільки ця болячка на тілі Радянської України встигла розповзтись. Їм удалось розсадовити окремих своїх людей і навіть цілі групи націоналістів на різних ділянках соціалістичного будівництва і особливо будівництва радянської української культури»¹⁷. П. П. Любченко у своєму виступі на з'їзді додавав: «А я вам прямо скажу, що ДПУ України з приїздом товариша Балицького стало по-політичному оцінювати факти, робити з них висновки. Яворський, якого раніше брали окремо, Бадан, якого раніш брали окремо, Ерстенюк, якого раніш брали окремо,— всі ці Бадани, Яворські, Ерстенюки, вони під більшовицьким оком досвідченого чекіста і більшовика предстали як організація, що керувала контрреволюційною підривною роботою проти диктатури пролетаріату»¹⁸. Мине три роки, і НКВС «візьме» не П. П. Любченка «окремо», а впише його у склад міфічної «контрреволюційної організації» колишніх боротьбистів.

«ЧИСТКА» І БВИВСТВО С. М. КІРОВА

Незважаючи на винятково складний, а часом і трагічний характер соціально-економічного розвитку на Україні на початку 30-х рр., Сталін і його оточення постійно вимагали (і у переважній більшості ситуацій успішно), щоб республіканське керівництво постійно приносило «клятву вірності» сталінській політичній лінії, підтримувало генсека у боротьбі з тими, хто прагнув протидіяти цій лінії. Одна з таких спроб, як відомо, пов'язана була з ім'ям М. М. Рютіна¹⁹. Особлива нарада ОДПУ СРСР винесла йому смертний вирок. Сталін зажадав, щоб це рішення підтримало Політбюро ЦК ВКП(б). Чималу роль в цьому повинен був відіграти той факт, що М. М. Рютіна та його однодумців засуджують місцеві партійні організації. На Україні таку підтримку генсек одержав. 12 жовтня 1932 р. на Пленумі ЦК КП(б)У С. В. Косіор виступив з повідомленням про викриття «контрреволюційної білогвардійської організації Рютіна — Галкіна — Іванова та ін.». У спеціально прийнятій постанові зазначалося, що Пленум розцінює виступ

¹⁶ За визначенням військового трибуналу Київського військового округу від 4 липня 1958 р. вироки С. І. Вітеку були відмінені «за відсутністю складу злочину». Рішенням Секретаріату ЦК Компартії України від 20 липня 1990 р. С. І. Вітек помертньо реабілітований у партійному відношенні.

¹⁷ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1934.— С. 204—205.

¹⁸ Там же.— С. 446.

¹⁹ Див.: Старков Б. Честь партії // Знання — сила.— 1988.— № 10.— С. 79—85; Л. М. Рютіна: життя во весь рост // Ветеран.— 1989.— № 28. Шишкин І. Б. Дело Рютіна // Вопр. истории.— 1989.— № 7.— С. 39—52; Боршаговский А. В четыре ночи пришли из ГПУ... // Комс. правда.— 1990.— 25 сент.

М. М. Рютіна і його прибічників як «підлу вихватку ренегатів, що, об'єднуючи рештки всіляких розбитих партією антипартійних, антирадянських групок і течій, з нечуваною зухвалістю виступили проти комуністичної партії і пролетарської диктатури»²⁰. Закінчувалась постановою словами: «Хай живе улюблений вождь партії т. Сталін!»²¹.

Однак восени 1932 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) Сталін не одержав підтримку. Проти смертного вироку М. М. Рютіну виступив С. М. Кіров, котрого фактично підтримали інші члени Політбюро²². Пізніше М. М. Рютіна все-таки було знищено, як і інших чесних і принципових діячів, які усвідомили небезпеку сталінської тиранії. Це станеться переважно у 1937—1938 рр.

А своєрідним прологом «великого терору» з повною підставою можна назвати «чистку» партійних рядів, розпочату в 1933 р. У республіці саме в цьому році вона проходила у Київській, Донецькій, Одеській, Вінницькій областях, а наступного, 1934 р.— у Харківській, Дніпропетровській, Чернігівській областях і в Молдавській АСРР²³. Прийом у партію тимчасово припинили. За даними, які П. П. Постишев навів на листопадовому (1933 р.) Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, із 120 тисяч членів і кандидатів у члени партії, які пройшли чистку, на 15 жовтня «вчистили» 27 500 чоловік «класово ворожих, нестійких, таких, що розклалися, елементів»²⁴.

Більш повні дані про хід «чистки» містить доповідь К. В. Сухомлина на XII з'їзді КП(б)У. «Багатюща практика нашої роботи,— підкреслювалося в доповіді,— яскраво підтверджувала геніальний аналіз товариша Сталіна, який він зробив на січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) щодо нових форм і методів ворожої підривної роботи «тихою сапою», і особливо це помічалось, коли ми мали справу з знахобнілими націоналістичними елементами. Вороги нашої пролетарської країни, вороги радянської влади, комуністичної партії — вороги з партквитком в кишені,— чи це контрреволюційні троцькісти, праві опортуністи, буржуазні націоналісти,— всі вони звичайно застосовували тактику дворушництва, глибоко ховали свою ворожу суть, своє справжнє обличчя і підривні дії. Це, звичайно, ускладняло викривання їх»²⁵.

За даними К. В. Сухомлина, в Донецькій, Київській, Вінницькій, Одеській областях «чистку» пройшли 267 907 чол., виключено з партії 51 713 чол., або 19,3%²⁶. Було дано і пояснення, за що виключали з партії: 23,1% виключено за «пасивне перебування в партії», 21% — за «порушення партійної і державної дисципліни», «потім ідуть ворожі і класово чужі елементи — 18%»²⁷. Тільки по Донецькій області, якій після постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 квітня 1933 р. Сталін, Молотов і Каганович приділяли особливу увагу²⁸, було виклю-

²⁰ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 394, арк. 21.

²¹ Там же.— арк. 22.

²² Старков Б. Честь партии // Знание — сила.— 1988.— № 10.— С. 82; Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— К., 1989.— Кн. 1.— С. 351; Медведєв Р. А. О Сталине и сталинизме.— М., 1990.— С. 264.

²³ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 444.

²⁴ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 13.

²⁵ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт.— С. 231.

²⁶ Там же.— С. 238.

²⁷ Там же.

²⁸ К. Ф. Коваль на XII з'їзді КП(б)У цитував телеграму, що її надіслали Донецькій парторганізації Й. В. Сталін, В. М. Молотов, Л. М. Каганович: «Лист Косіора і повідомлення обкому про репресії проти вільних і невольних саботажників одержані.

Нарешті от ви починаєте братися за справу по-більшовицькому, ламаючи опір комуністичних і некомуністичних чиновників.

До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас цілком достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу.

По суті справи проведені вами заходи — тільки перший крок, який не можна вважати достатнім. Щоб перемогти, треба зробити дальший крок, розгорнути на всю самокритику і перевірку виконання по всіх рудоуправліннях і шахтоуправліннях

чено до 20% всього складу парторганізації. Третину з них віднесли до «класово ворожих, куркульських елементів і переродженців», які «свідомо творили справу класового ворога, прикриваючись партійним квитком»²⁹.

Всього по КП(б)У, як зазначав у доповіді на XII з'їзді К. В. Сухомлин, за два з половиною роки було притягнуто до відповідальності 104 458 чол., з них виключено 39 017 чол. Серед притягнутих до партвідповідальності 17 150 чол. кваліфікувались як «праві опортуністи, троцькісти, «ліваки», примиренці, націоналісти і націонал-ухильники». 6 323 чол. саме таких виключили з партії³⁰. «Хід чистки,— зазначав К. В. Сухомлин,— виявив, що класовий ворог і його агентура — праві опортуністи, троцькісти, націоналісти — намагались знизити значення і ефективність чистки, намагались організувати саботаж чистки, змови мовчання і т. д.

...Треба також мати на увазі, що класовий ворог намагався і буде намагатися використати чистку для того, щоб, з одного боку, дискредитувати справжніх більшовиків, а з другого боку — всіма силами залишити свою агентуру в партії»³¹. Зрозуміло, що такого роду висновки (а їх робив не тільки К. В. Сухомлин) відкривали можливості для подальшого нагнітання психозу всередині партії, для посилення атмосфери підозрливості.

Хвиля репресивних заходів, що почали застосовуватися до членів партії, в 1934 рр. була посилена деформацією карного та карно-процесуального законодавства. Рішенням ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. замість ОДПУ створювався загальносоюзний наркомат внутрішніх справ (НКВС), а постановою від 5 листопада 1934 р. при наркомі внутрішніх справ було створено Особливу нараду. Це був по суті антиконституційний позасудовий орган, що діяв в системі органів держбезпеки і практично не був нічим пов'язаний у розв'язанні питань про підстави та межі застосування карної репресії³². Особлива нарада, а також інші позасудові органи («двійки», «трійки») стали знаряддям масового знищення людей у добу сталінізму. В 1935 р. Прокурором СРСР було призначено А. Я. Вишинського. Він скасував прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів державної безпеки у справах про державні злочини.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито С. М. Кірова. Того ж дня за пропозицією Сталіна приймається постанова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Згідно з постановою, строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилювання не дозволялося, а вирок виконувався негайно після винесення. 9 грудня Г. І. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР», де були враховані вищезгадані положення, що стали основою беззаконня на наступні роки³³. «Хартією терору» називає постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.

без винятку, перевірити людей на місці і безумовно покарати всіх тих, від яких тільки хоч би віддаленим душком саботажу. Тільки при цій умові перемогу можна вважати більш-менш гарантованою» (XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стевогр. звіт.— С. 401).

²⁹ Вайнов А. Про реалізацію постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 квітня 1933 р. і дальші завдання партійної організації Донбасу по вугіллю // Більшовик України.— 1934.— № 1.— С. 114.

³⁰ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт.— С. 230.

³¹ Там же.— С. 240.

³² Див.: Власть и закон // Правда.— 1988.— 7 окт.; Донков И., Тепцов Н. Вершины судьбы людей // Сельская жизнь.— 1989.— 2 апр.; Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалося // Комуніст України.— 1990.— № 2.— С. 53.

³³ Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету // Більшовик.— 1934.— 10 груд.

Р. Конквест³⁴. З такою характеристикою важко не погодитись. В останні роки у вітчизняній історіографії висловлюються найрізноманітніші точки зору з приводу мотивів та обставин загибелі С. М. Кірова³⁵. «Якщо вбивство Кірова було організовано,— зауважує О. М. Яковлев,— значить, це наш вітчизняний варіант «підпалення рейхстагу»³⁶. Факти засвідчують, що Сталін сповна скористався загибеллю С. М. Кірова.

Повною мірою відчувалось це і на Україні. Ось що згадував у зв'язку з цим Г. Костюк: «Вже 4 грудня «Правда» повідомила про викриття двох великих груп «терористів-білогвардійців». Пішли чутки про арешти в Києві і Харкові. З уст до уст передають імена: П. Петренко, Г. Майфет, Г. Піддубний, В. Поліщук, В. Підмогильний, О. Влизько, Д. Фальківський. І раптом — арешти найближчих мені людей: Епіка, Мисика, Куліша. Це вже було понад усякі сили вдавати спокійного. Дихати ставало важко»³⁷. «Хартія терору» почала діяти.

(Далі буде)

Одержано 1.08.91

В данном разделе статьи завершается повествование о судьбе А. Я. Шумского и некоторых других лиц, которые проходили по так называемому делу «УВО». Автор обращается к событиям 1933—1934 гг., когда проходила «чистка» партии, оценивает последствия убийства С. М. Кирова, после которого началась новая волна репрессий.

³⁴ Конквест Р. Большой террор // Нева.— 1989.— № 9.— С. 139.

³⁵ Див. наприклад: Кирилина А. Выстрел в спину. Жизнь и смерть С. М. Кирова: факты и версии // Красная звезда.— 1988.— 12 нояб.; Выстрел в Смольном // Советская культура.— 1989.— 15 авг.; Целмс Г. Убийство Кирова: последний свидетель // Лит. газета.— 1990.— 27 июня; Вокруг убийства Кирова // Правда.— 1990.— 5 нояб.; Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме.— С. 298—308.

³⁶ Яковлев А. О декабрьской трагедии 1934 года // Правда.— 1991.— 28 янв.

³⁷ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Кн. 1.— С. 465.

* * *

О. Б. Головка (Київ)

Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва

Автор доводить, що частина слов'янського населення Південно-Східної Європи не входила (повністю або частково) до державної структури Київської Русі. Аналіз класово-станової системи та занять цього населення свідчить, що воно було давньо-руським аналогом та генетичним попередником українського козацтва.

Питання про слов'янське населення на території причорноморських степів доби виникнення та існування Київської Русі має важливе значення як для вивчення тогочасних суспільно-політичних процесів у Східній Європі, так і ретроспективного розгляду історії степового регіону Східної Європи. Його розв'язання відкриває додаткові можливості для з'ясування обставин і причин виникнення українського козацтва — складової частини станової структури середньовічного суспільства, розуміння козацтва як історичного явища, певні ознаки якого були притаманні багатьом етнополітичним спільностям феодальної доби. Розгляд поставленої проблеми вимагає всебічного аналізу широкого кола історичних факторів, а саме — взаємодії природно-геогра-

фічних і суспільно-політичних умов розвитку людства, станово-класової і державної структур тодішнього суспільства, закономірностей його зовнішньополітичної діяльності і етнічної еволюції.

Чимало важливих аспектів зазначеної теми висвітлено в працях М. І. Артамонова, М. Ф. Котляра, В. Т. Пашуто, В. П. Шушаріна та багатьох інших вчених, присвячених історії слов'янського населення причорноморських степів доби великого переселення народів, умовам життя слов'ян у печенізьких і половецьких степах в період існування Київської Русі, де наводяться матеріали джерелознавчих і археологічних досліджень¹.

Певний зв'язок слов'янського населення степів з Руссю зумовлює потребу розгляду історії слов'ян-степовиків на фоні процесів, які відбувалися в Київській Русі, а також історії кочових племен Причорномор'я. Ясна річ, умови життя слов'ян на Русі і в степах були різними. Це пов'язано насамперед з впливом на процеси розвитку слов'янства природно-географічного фактора.

Так, увагу землеробського населення Русі завжди привертала степова зона з її родючими чорноземами, багатими рибою та дичиною річками і плавнями, рясними луками. Проте, як відомо, появи тут сталого хліборобського населення перешкождала слабка ландшафтна захищеність регіону від можливих нападів кочівників. Причорноморські степи були складовою частиною величезного євразійського степу, що тягнувся від Північної Кореї до Паннонії. Тут постійно мешкала величезна кількість кочівницьких об'єднань, котрі час від часу змінювали традиційні райони. В літературі доведено, що скотарі, які мешкали в степах, прагнули перейти до осілого способу життя (процес седентаризації), проте для цього необхідні були певні умови. Серед них важливе значення мало створення власної державної організації — гаранту політичної стабільності. До речі, саме за таких умов у геродотові часи виникали значні ареали землеробства скіфів у степовій зоні Подніпров'я².

У період великого переселення народів (IV—VI ст.) на території причорноморських степів з'явилися слов'янські і (менші за чисельністю) германські землеробські племена. Порівнюючи умови життя слов'ян-венедів і кочових племен сарматів, римський історик Корнелій Тацит зазначав, що перші «швидше відносяться до германців, бо споруджують будинки, носять шити і пересуваються пішки і при цьому досить швидко, всім цим вони відрізняються від сарматів, котрі проводять життя в кібітках та на конях»³. Не перебільшуючи рівень розвитку слов'янського суспільства цієї доби, все ж необхідно вказати, що у більшості тодішніх джерел він занижений, оскільки автори цих пам'яток оцінювали слов'ян з позицій власних більш розвинутих цивілізацій⁴.

¹ Артамонов М. История хазар.— Л., 1962.— 523 с.; Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // Укр. іст. журн.— 1966.— № 9.— С. 18—22; Котляр М. Ф. Хто такі бродники: (До проблеми виникнення українського козацтва) // Там же.— 1969.— № 5.— С. 96—101; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси.— Киев, 1985.— 184 с.; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— 472 с.; Шушарин В. П. Этническая история Восточного Прикарпатья в IX—XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств.— Киев, 1972.— С. 166—176; Шушарин В. П. Свидетельства письменных источников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в. // История СССР.— 1978.— № 2.— С. 39—44; Павлов П. Древноруските бродници в българската история // Сборник българоукраински връзки през вековете. — София, 1983. — С. 119—137; Козловский А. А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — Киев, 1985.— С. 62—71; та ін.

² Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— С. 107, 119.

³ Тацит Корнелий. Соч.— Л., 1969.— Т. I.— С. 373.

⁴ Корольюк В. Д. «Вместо городов у них болота и леса...»: (К вопросу об уровне славянской культуры в V—VI вв.) // Вопр. истории. — 1973. — № 12. — С. 197—199.

Сучасні дослідники ще не дійшли єдиної думки з питання, чи була державність у слов'ян-антів. Згадка готського історика Йордана про антського царя Божа та сімдесят старійшин дає можливість припустити, що в антському союзі слов'ян, який виник на території Причорномор'я, вже зароджувалася князівсько-дружинна система — майбутня основа механізму управління ранньофеодальної держави⁵. Визнання вченими факту існування державності у кочівників-гуннів, котрі знаходилися на значно нижчому рівні суспільного розвитку, ніж германці й слов'яни, дає підставу дійти висновку, що в антів уже була протодержавність на зразок «варварських» королівств Західної Європи⁶.

Хоча обставини перебування слов'ян-антів у степах Причорномор'я були складними внаслідок постійних міграцій з сходу орд кочовиків, все ж вони істотно відрізнялися від умов проживання тут слов'янського населення в наступний період. Під час складних міграційних та демографічних процесів IV—VI ст. Північне Причорномор'я було своєрідною «чашею», куди «зливалися» племена з різних регіонів Європи. Пізніше під тиском кочовиків (особливо аварів) слов'яни-анти змушені були переходити звідси на північ Східної Європи або на Балкани. Ці міграції відбувалися досить повільно, оскільки і на Балканах, і в лісовій смузі Східної Європи їм доводилося долати опір місцевого населення. Проте в Причорномор'ї частина слов'ян залишилася, хоча на межі VI—VII ст. внаслідок жорстоких війн з Аварським каганатом антське політичне утворення припинило своє існування⁷.

В VII—VIII ст. у Південно-Східній Європі виникає нова етноісторична ситуація, зумовлена утворенням в низинах Волги і Північного Кавказу Хозарського каганату. Питання про роль Хозарської держави в історії Східної Європи тривалий час було предметом гострих суперечок, однак після виходу в світ монографій М. І. Артамонова, А. І. Новосельцева, Д. Людвіга, О. В. Гадло, М. Г. Магомедова є підстави стверджувати, що в період раннього середньовіччя Хозарія значно впливала на розвиток процесів у Східній Європі⁸. Зокрема, Хозарський каганат перешкоджав просуванню у Причорномор'я кочівницьких орд зі сходу, підкорив аланське, протобулгарське та угорське кочівницькі та напівкочівницькі племена. Створення системи відносної політичної стабільності в причорноморських степах одразу позначилося на суспільно-господарському житті аланів, протобулгар та угрів, які поступово переходили до осілого ведення господарства. Про це, зокрема, свідчили пам'ятки своєрідної салтово-маяцької археологічної культури, виявлені в басейні Дону, Приазов'ї та Криму⁹. До речі, час існування цієї культури (середина VIII — середина X ст.) майже повністю збігається з часом існування хозарської державності.

Взаємовідносини Хозарського каганату з слов'янськими племенами були досить складними. В VII — першій половині VIII ст. хозарські

⁵ Йордан. О происхождении и деяниях готы. — М., 1960. — С. 115.

⁶ Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. — М., 1984. — С. 105—116.

⁷ Брайтчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — С. 26.

⁸ Артамонов А. И. Указ. соч.: Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1988. — 264 с.; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV—X вв. — М., 1979. — 216 с.; Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. — М., 1983. — 225 с.; Ludwig D. Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. — Münster, 1982. — 236 s.; Golden P. Khazar Studies. — Budapest, 1980. — Vol. 1—2; та ін.

⁹ Плетнева С. А. От кочевий к городам. — М., 1967. — 200 с.; Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — 148 с. На думку В. К. Михеева, важливою подією в житті Подоння стало переселення туди аланів з Північного Кавказу, що призвело до зміцнення там влади хозар (Михеев В. К. Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья—Приазовья: Автореф. докт. дис. — Киев, 1985. — С. 21—22).

володарі підкорили не тільки значну частину Поволжя, Подоння та Криму, а й поширили сферу свого впливу на більшість слов'янського населення Східної Європи. Безумовно, експансія хозар негативно по-значилася на розвитку слов'янських племен, хоча водночас зовнішньополітична загроза сприяла консолідації останніх і, зрештою, створенню їх державності. Тиск хозар та їх сателітів — протобулгар і угрів — змушував слов'ян переселятися з районів їх традиційного перебування у лісостепу на північ. Проте пізніше створилися умови для слов'янської міграції вже в протилежному напрямку, що підтверджують матеріали археологічних досліджень. Зокрема, на Сіверському Донці, поряд з «салтовцями», виникло чимало слов'янських поселень¹⁰. О. Г. Дяченко, з'ясовуючи джерела слов'янського заселення регіону, доводить, що переселенці прибували сюди не тільки з найближчих сіверських земель (носії роменської археологічної культури), а й з півночі (можливо, кривичі)¹¹.

В цей же час відбувався процес заселення слов'янами межиріччя Прута та Дністра. У «Повісті временних літ» читаємо: «...а улучи и тиверьци сядяху бо по Днестру, присядяху к Дунаеви. Бе множество их; сядяху бо по Днестру оли до моря суть гради их и до сего дне, да тося зваху от Грек Великая Скуфь»¹². В першій половині IX ст. так званий Баварський Географ зазначав, що цих «градів» (укріплених поселень) в улічів налічувалося 140¹³. Західна частина Північного Причорномор'я була більш сприятлива для осілого населення, ніж центральна і східна, оскільки краще захищена від кочовиків лісами і річками, знаходилася ближче до основної частини слов'ян (причому не тільки східної, а й південної їх гілки).

В джерелах вказано два регіони розселення улічів. Один з них — по Бугу і Дністру до Дунаю, інший — район літописного міста Пересічена (с. Тясмин Київської області). Пересічен згадується як столиця улічів у північних літописах, де розповідається про те, що внаслідок тривалої боротьби з Руссю в 940 р. улічі втратили свою столицю і вимушені були відійти з Потясміння вниз по Дніпру, а звідти — на Дністер¹⁴. Це, однак, не означало повного переселення улічів з одного ареалу мешкання в інший у середині X ст., бо, очевидно, вони залишалися в обох регіонах (до річчя, обидва степові).

Подіям X ст. передували поширення впливу полянських племен на лісостепову зону Правобережжя Дніпра, що, вірогідно, відбувалося ще в VII—VIII ст., а згодом полянська колонізація лісостепового і частково степового Лівобережжя Дніпра, де поступово сформувалася територія майбутнього Переяславського князівства¹⁵. В результаті об'єднання полян і західних сіверян, які в другій половині VIII ст. визволилися від залежності хозар, утворився суперсоюз цих слов'янських племен — «Руська земля». Він розглядається вченими як ранньодержавне політичне утворення, ядро майбутньої Давньоруської держави¹⁶.

¹⁰ Шрамко Б. А. Древности Северного Донца.— Харьков, 1962.— С. 292—315.

¹¹ Дьяченко А. Г. Раннеславянское поселение на городище возле с. Водяное // Вестник ХГУ. История.— 1980.— № 12.— С. 86—93; Дьяченко О. Г. Городище Коробові Хутори і його місце серед ранньосередньовічних пам'яток басейну Сіверського Донця // Вісник ХДУ. Історія.— 1979.— Вип. II.— С. 17—19.

¹² Повесть временных лет (далі — ПВЛ).— М., 1950.— Ч. I.— С. 14.

¹³ Opis grodów i terytoryów z polnocnej strony Dunaju czyli tzw. Geograf Bawarski.— Lwów, 1917.— S. 4.

¹⁴ Огляд відомостей північних літописів див.: Етимологічний словник літописних та географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 99.

¹⁵ Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (XI — первая треть XII в.).— Киев, 1988.— С. 14—15; Головкин А. Б. Социально-политические предпосылки христианизации Руси (IX—первая половина X вв.) // Вопр. истории СССР.— 1988.— № 33.— С. 126—127.

¹⁶ Шаскольский И. П. Известия Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники за 1980 г.— М., 1981.— С. 49; та ін.

Перебування слов'ян у сфері впливу Хозарського каганату сприяло розвитку їх торгівлі зі Сходом. Арабський автор ібн-Хордадбех повідомляв, що під час торговельних операцій слов'яни часто бували навіть у далекому Багдаді¹⁷. Якщо врахувати факт погіршення слов'яно-хозарських відносин у IX ст. і висновок арабістів про те, що більшість «слов'янських» відомостей мусульманських авторів запозичена з творів арабського автора аль-Джайхані (VIII ст.), які не збереглися, можна вважати, що ці економічні зв'язки склалися якнайпізше у VIII ст. Нумізматичні дослідження також свідчать про те, що арабські монети — дірхеми — стали проникати до Східної Європи не пізніше середини VIII ст.¹⁸. Безумовно, вказані вище обставини не були першопричинами розвитку активної зовнішньої торгівлі Русі, бо зумовлювалися особливостями східнослов'янського суспільства, проте від політичної стабільності на півдні Східної Європи певною мірою залежав нормальний перебіг економічних взаємин слов'ян з країнами Сходу.

IX ст. характеризувалося пошуком Руссю та іншими східнослов'янськими союзами племен і «племінними союзами» нових торговельних шляхів. Одними з причин цього стали визволення «Руської землі» від залежності хозар і конфронтація східнослов'янського ранньодержавного утворення з каганатом. Остання призвела до серії походів слов'янських дружин на південь — до Північного Причорномор'я, Криму, на північ Малої Азії, а 860 р. — на столицю Візантійської імперії — Константинополь¹⁹.

Розвиток торгівлі зумовлював тривале перебування слов'янських купців у грецьких і східних містах, створення купецьких факторій на всіх торговельних шляхах. На жаль, опис Костянтиним Багрянородним Дніпровського торговельного шляху практично не містить відомостей про факторії, хоча і не дає підстав для висновку про відсутність подібних поселень. В тексті договору русів з греками 944 р. говорилося про заборону слов'янам зимувати «в вустях Днепра, Бельбережи, ни у святого Ельфериа»²⁰. Враховуючи згадану вище тенденцію «не помічати» греками та іншими іноземними авторами деяких аспектів слов'янського життя, можна припустити, що інформатори Костянтина Багрянородного не звернули увагу на порівняно невеликі поселення слов'ян на торговельних шляхах. На користь їх існування, наприклад, свідчить згадка давньоруських джерел про місто Олешша, розташоване в гирлі Дніпра.

Про прагнення русів утвердитися в Північному Причорномор'ї є дані в пам'ятках про перебування київського князя Ігоря в Боспорі Кіммерійському. Вони, на думку А. М. Сахарова, свідчать про підкорення русами територій в Криму, неподалік від Херсона. Іншим аргументом, вважає вчений, є свідчення арабського письменника аль-Масуді про Чорне море як про «Руське море»²¹. А. Л. Якобсон навіть вважає, що в часи Ігоря вже виникло Тмутараканське князівство²².

Під 915 р. давньоруський літописець повідомляв: «Придоша печенеги первое на Рускую землю, и сотвориша мир с Игорем, и придо-

¹⁷ Ибн-Хордадбех. Книга путей и стран.— Баку, 1986.— С. 124.

¹⁸ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.— К., 1971.— С. 23.

¹⁹ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси.— М., 1980.— 358 с.

²⁰ ПВЛ.— Ч. I.— С. 37.

²¹ Сахаров А. Н. Указ. соч.— С. 227—228.

²² Якобсон А. Л. Крым в средние века.— Л., 1973.— С. 59. В літературі тривалий час дискутувалося питання про існування значної частини слов'янського населення в Криму у IX—X ст., проте дослідження археологів не дають підстав для таких тверджень. Див.: Піоро І. С. До питання про ранніх слов'ян в Криму в історичний період // Вісник КДУ. Історія. — 1979. — Вип. 21. — С. 102—109; Гадло А. В. Восточные славяне, Русь и неславянские племена // Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 57, 197.

ша к Дунаю»²³. Хозарська «гребля» вже не могла стримати хвилі кочівників, котрі протягом X ст. заповнили причорноморські степи. Внаслідок пересування печенігів зникла салтово-маяцька археологічна культура, виникли серйозні труднощі для степового слов'янського населення. Апогей боротьби слов'ян з печенігами припав на останні десятиліття X — перші десятиліття XI ст., коли Русь не тільки відбила натиск степовиків, а й зробила крок на шляху освоєння ще одного степового ареалу — Поросся. Про це коротко повідомляв літопис під 1032 р.: «Ярослав поча ставити городы по Ръси»²⁴.

Необхідність оборони державних кордонів, а пізніше активна політика руських князів у степу потребували створення на всіх фортифікаційних спорудах військових загонів — гарнізонів. Ще описуючи хід зведення таких споруд батьком Ярослава — Володимиром Святославичем, літописець зазначав: «И поча ставити (Володимир.— О. Г.) городы по Десне и по Востри, и по Трубежови, и по Суле, и по Стугне. И поча нарубати муже лучшее от словень и от кривичь, и от чюди, и от вятичь и от сих насели грады»²⁵. Отже, основним прошарком населення цих «градів» були військові. Крім несення сторожової служби, вони займалися суто мирними справами. Завдяки господарському розвитку деякі «гради» перетворилися на справжні міста. Центром пороського регіону, наприклад, було місто Юр'єв, де в 1072 р. вже існувала єпископія²⁶.

«Печенізька доба» в історії причорноморських степів продовжувалася до середини XI ст. На жаль, відомостей про слов'янське населення глибинних регіонів степів цього періоду, чисельність якого, безумовно, скоротилася, майже не збереглося. Зокрема, зникли з політичного обр'ю племенні княжіння уличів та тиверців, основна частина яких відійшла на північ і за Дунай. Проте є підстави припускати, що і в цей складний час слов'яни залишалися в Північному Причорномор'ї, оскільки у першій половині XI ст. активно функціонували торговельні шляхи, причому не тільки по Дніпру, а й по Дністру і «Великому Дону» (р. Сіверський Донець і нижній Дон). Організація численних торгових караванів потребувала створення факторій, населення яких охороняло шляхи, обслуговувало каравани, допомагало в подоланні мілин, порогів, пересуванні кораблів суходолом, ремонті та переоснащенні їх тощо. Незаперечним свідченням прагнення слов'ян зміцнити свої позиції на півдні стало виникнення в останній чверті X ст., а згодом зміцнення Тмутараканського князівства.

«Тмутараканська» тема викликає чимало запитань. Так, не до кінця з'ясовано питання про час виникнення князівства. Більшість дослідників пов'язували його появу з походом Святослава Ігоровича до Криму, проте лєнінградський дослідник О. В. Гадло висловив припущення, що це сталося лише в період правління князя Володимира²⁷. Однак А. М. Сахаров та А. Л. Якобсон писали про поширення на територію Тмутаракані впливу Русі ще з часів князювання Ігоря. Викликає суперечки й питання про місце Тмутараканського князівства в державно-політичній структурі Русі. О. М. Рапов розглядає Тмутаракань як місце, куди прибували князі, котрі втратили більш престижні володіння в центральних регіонах Русі. Тут вони збирали сили, наймали половців, хозар, печенігів з метою захоплення якогось князів-

²³ ПВЛ.— Ч. I.— С. 31.

²⁴ Там же.— С. 101.

²⁵ Там же.— С. 83.

²⁶ Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— Киев, 1985.— С. 30.

²⁷ Мавродия В. В. Тмутаракань // Вопр. истории.— 1980.— № 11.— С. 177—182; Гадло А. В. Восточный поход Святослава: (К вопросу о начале Тмутараканского княжества) // Проблемы истории феодальной России.— Л., 1971.— С. 60—68.

ського стола²⁸. Однак, навіть визнаючи певну неprestижність тмутараканського престолу для представників князівської династії, уявляти Тмутаракань якоюсь давньоруською глушиною неправильно²⁹. Про стратегічне значення східного Криму та Таманського півострова свідчила запекла боротьба за цей регіон між Хозарським каганатом і Візантією в VIII ст., походи сюди не тільки давньоруських князів, а й Ярослава і Мстислава Володимировичів у першій половині XI ст.

Наприкінці XI ст. величезну увагу Тмутаракані приділяли візантійці. Вже у 1066 р. вони вбили тут князя Ростислава, а пізніше змусили іншого давньоруського володаря Олега Святославича підписати з ними угоду, за якою ця земля перейшла під владу імперії. Це сталося в 1115 р.³⁰ До сфери впливу Тмутараканського князівства, крім власної території, входила майже вся західна частина Північного Кавказу³¹.

Розглядаючи питання про «державний» напрям освоєння Руссю степової частини Причорномор'я, необхідно звернути увагу на появу нової групи слов'янського населення в низинах Дону після східного походу Святослава, оформлення тут навколо колишньої хозарської фортеці державного анклав Русі — Білої Вежі. Вона проіснувала до 1117 р., коли її населення під тиском половців було змушене переселитися у Переяславське князівство³². Подібною була і доля міста Олешня, котре відіграло значну роль у діяльності Дніпровського торговельного шляху протягом усього давньоруського часу. В 1219 р. у ході боротьби за Галич з угорськими військами волинський князь Данило був змушений відійти на південь Галицької землі, де його військо потерпало від голоду. На допомогу йому «придоша лодья из Олешья и приехаши в них на Днестр, и насытишася рыб и вина»³³.

Поява половців у причорноморських степах на багато десятиліть загострила ситуацію у південноруському регіоні, проте поступово, особливо з початку XII ст., в стосунках Русі з степовим світом створилися умови для співіснування і взаємодії. Цьому значно сприяли заходи південноруських князів, спрямовані на зміцнення прикордонної оборони, причому, крім широкомасштабних воєнних акцій у степах, побудови нових укріплень, важливе значення мало створення своєрідної буферної зони на кордоні. В цей час значно збільшилося населення зони «Зміювих валів» як за рахунок мігрантів з півночі, так і запрошення сюди рештків тюркських племен — берендеїв, турпеїв, коуїв, печенігів, торків, котрі створили політичне об'єднання «Чорноклобуцький союз»³⁴. Це об'єднання підтримувало з населенням Русі економічні, політичні та культурні зв'язки. Зокрема, значних розмірів набула серед «чорних клобуков» місіонерська діяльність православної церкви³⁵.

В XII ст. кількість слов'янського населення в степовій зоні Причорномор'я почала поступово зростати. Особливо активізувався цей процес наприкінці XII — на початку XIII ст. в низинах Прута і Дунаю³⁶, про що свідчили й факти з історії сусідньої Болгарії. На початку XI ст. ця південнослов'янська країна була захоплена візантійцями, од-

²⁸ Рапов О. М. Княжеские владения на Русь в X — первой половине XIII в. — М., 1987. — С. 207.

²⁹ Артамонов М. И. Указ. соч. — С. 440.

³⁰ История Византии. — М., 1967. — Т. 2. — С. 352.

³¹ ПВЛ. — Ч. I. — С. 135.

³² Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М., 1908. — Т. 2. — Стб. 285.

³³ Там же. — Стб. 735.

³⁴ Расовский Д. О роли черных клобуков в истории Древней Руси // *Settimanario Kondakovianum*. — Praga, 1927. — С. 91—107.

³⁵ Плетнева С. А. Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей. — М., 1984. — С. 64.

³⁶ Князький И. О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель со середины XII в. до нашествия монголо-татар: Автореф. канд. дисс. — М., 1990. — С. 10—11.

нак болгарський народ не скорився загарбникам і протягом десятиліть вів боротьбу за визволення. 1186 р. у вирішальних битвах з візантійською армією активну участь як союзники болгар, крім половців, брали «тавроскіфи» (так грецький історик Нікіта Хоніат називав русів³⁷). Є підстави припустити, що цим повідомленням питання про участь русів-подунайців у болгаро-візантійській війні повністю не вичерпується, оскільки візантійські джерела не дають достатньо чіткої етнічної характеристики союзників болгар.

І в наступні часи східнослов'янське населення Подунав'я продовжувало активно впливати на перебіг подій у Болгарському царстві. Так, 1207 р., за повідомленням Георгія Акрополіта, «на Русі» знайшов притулок племінник болгарського царя Калояна — Іван-Асень, звідси він на чолі руського і половецького війська вирушив до Болгарії, захопив столицю країни, ставши болгарським володарем³⁸. Деякі науковці вважають, що Іван-Асень перебував у Галицькому князівстві, однак у давньоруських джерелах ніяких даних про це немає. До того ж у той час в Галичині відбувалася політична боротьба і про надання допомоги галичан болгарському царевичу не могло бути й мови. Тому, на наш погляд, більше відповідає дійсності твердження про те, що допомогу Івану-Асеню надали слов'яни-подунайці³⁹.

Ряд дослідників припускає, що термін «берладники» мав відношення лише до населення Подунав'я, котре приєдналося до Івана Ростиславича і було частиною слов'ян півдня, а саме бродників. «Недарма згадки про берладників тісно пов'язані з діяльністю Івана у Причорномор'ї і зникають з його смертю (1162 р.)»⁴⁰. На нашу думку, таке твердження є досить категоричним, бо стан джерел не дає можливості уявити картину виникнення назви і часу існування берладників. Водночас зазначимо, що ця назва не мала чітких етнічних ознак і, вірогідно, була пов'язана з конкретною місцевістю — Берладдю. Подунайське слов'янське населення мало й інші назви.

1190 р. «чорні клобуки», звернувшись до князя Ростислава Рюриковича з пропозицією розпочати військові дії з половцями, порівнювали своє становище з становищем слов'ян на Дунаї: «...се Половци сее зими воюють ны часто, а не ведаемь, Подунайци ли есм что ли»⁴¹. Натяк «чорних клобуків» стосувався суверенного існування подунайців, яких у зв'язку з цим не підтримували князі Русі⁴². Зазначимо, що інколи доля степових угруповань Причорномор'я, що мешкали за сотні кілометрів одне від іншого, була тісно між собою пов'язана. Так, у 1188 р. київські князі й «чорні клобуки» здійснили спільний вдалилий похід проти половців, оскільки основні їх сили були на Дунаї⁴³. Можливо, вони брали участь у військових діях у Болгарії, про які йшлося вище. Інша назва подунайсько-подністровського населення — «выгонцы Галичкыя» є доказом незалежного від князівського контролю його існування, а також вказує, що значна частина цього населення переселилася сюди з Галицької землі.

Увагу істориків давно привертає питання про бродників. Нині немає сумнівів у тому, що цей термін охоплював слов'янське населення степів. Очевидно, до його складу входили і берладники, і подунайці, і «выгонцы Галичкыя», і мешканці факторій, розташованих на берегах Дніпра, Сіверського Донця тощо. Правда в літературі зустріча-

³⁷ Успенский Ф. И. Образование Болгарского царства.— Одесса, 1879.— С. 33—38.

³⁸ Христоматия по история на България. — София, 1978.—Т. 2. — С. 85—86.

³⁹ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї.— С. 19—20; Павлов П. Назв. праця.— С. 119.

⁴⁰ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї.— С. 21—22.

⁴¹ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 342.

⁴² Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси.— Л., 1949.— С. 101.

⁴³ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 659.

ється твердження про те, що бродники — це лише населення Подунав'я та низин Карпат⁴⁴. І нібито для цього є підстави, оскільки в більшості джерел бродниками названо жителів саме цього регіону. Але, на нашу думку, автори візантійських, угорських та римських пам'яток мали уявлення лише про найближче до кордонів їх держав населення, тим більше, що ці відомості пов'язані з конкретними політичними діями. (Відомості папських бул про бродників вторинні, оскільки вони базуються на інформації з угорської королівської канцелярії⁴⁵). Так, у 1222 р. угорський король Андрій II надав у Трансильванії землі тевтонським рицарям, володіння яких досягали земель «Продників». У 1227 та 1231 рр. папа Григорій IX доручив католицьким місіонерам проводити місіонерську діяльність «у землях половців і бродників» (in Cumania et Brodnica terra), «в областях половців і бродників» (in Cumanorum et Brodnicorum provincis)⁴⁶.

Для з'ясування питання про район мешкання бродників, на нашу думку, слід використати нечисленні свідчення давньоруських літописів. Так, під 1147 р. в них розповідається, що під час міжусобних чвар, які призвели до воєнних дій у В'ятицькій землі, до чернігівського князя Святослава Ольговича прийшла допомога: «Бродници и Половци придоша до нього много»⁴⁷. Під час битви 1216 р. між володимиро-суздальськими князями Юрієм і Ярославом Всеволодовичами та новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удалим на допомогу двом першим прийшли «Муромъци, и Бродници, и Городчане, и вся сила Суздальської землі»^{47а}. І в першому, і в другому випадках бродники — це не мешканці якоїсь землі або міста. Можна припустити, що вони знаходилися поза державно-адміністративною структурою Русі. Ясна річ, що бродники і половці прийшли з півдня, проте немає підстав робити висновок про появу їх з Подунав'я. Ця версія знаходить додаткове підтвердження в описі подій, пов'язаних з першою появою монголо-татарських військ у Східній Європі. Вторгнення їх до причорноморських степів у 1223 р., безумовно, налякало південноруських князів, оскільки мало катастрофічні наслідки для етнополітичного розвитку Північного Причорномор'я. Тому не випадково в давньоруських літописах, де описується життя слов'ян-степовиків, з'явилися два дуже важливі свідчення про них.

У Галицько-Волинському літопису розповідалося, що після рішення з'їзду південноруських князів для допомоги половцям у боротьбі з нападами по Дністру вирушили «выгонцы Галичкыя», ескадра яких спустилася у Чорне море, а звідти по Дніпру піднялася до порогів. Літописець повідомляє, що «выгонцы» мали близько тисячі човнів. В. В. Мавродін припускає, що їх було не менше як 35—40 тис. чол.⁴⁸. Хоча, ймовірно, ця цифра дещо перебільшена, вона свідчить не тільки про розміри війська слов'янської «вольниці» на Дністрі та Дунаї, а й є доказом значної кількості населення цього регіону. Літописець не пише про долю цих воїнів після завершення битви на р. Калці, проте допоміжну інформацію дав арабський хроніст ібн-аль-Асір, котрий розповів, що після битви якісь руські купці на човнах вийшли у Чорне море⁴⁹. Безумовно, основна частина цих людей була «выгонцы Галичкыя», котрі поверталися традиційним шляхом додому.

⁴⁴ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї.— С. 20; Князький И. О. Указ. соч.— С. 13.

⁴⁵ Шушарин В. П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в.— С. 41.

⁴⁶ Цит. за: Котляр М. Ф. Русь на Дунаї.— С. 19.

⁴⁷ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 342.

^{47а} Там же.— Л., 1926—1928.— Т. 1.— Стб. 494.

⁴⁸ Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси.— С. 105.

⁴⁹ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.— СПб., 1884.— С. 27.

Розповідь Суздальського літопису про слов'ян-степовиків стосується заключної фази подій на р. Калці. В ньому йдеться про перехід на бік монголів бродників, воевода яких після закінчення битви допоміг загарбникам захопити побудовану на березі Дніпра воїнами київського князя Мстислава фортецю: «Ту же и Бродници быша старые и воевода их Плоскыня. И тьи окаянный целовав крест ны князю Мстиславу и обема князема (союзники Мстислава.— О. Г.), яко не избити и пустити их на искупе, и сългав окаянный, предаст их»⁵⁰.

Порівняння текстів Галицько-Волинського та Суздальського літописів дає підставу припускати, що під час подій 1223 р. різні частини слов'янського населення півдня опинилися в різних таборах воюючих. Бродники, про яких є згадки в Суздальському літопису, мешкали в регіоні від Дону до Дніпра. Їм першим загрожували монголо-татарські війська, особливо після розгрому східного об'єднання половців на чолі з Юрієм Кончаковичем. Саме така ситуація змусила їх перейти на бік ворогів. Населення ж Подністров'я та низин Дунаю — «выгонцы Галичкыя» — підтримало коаліцію південноруських князів.

Всі наведені факти дають підставу дійти висновку про те, що бродники у широкому розумінні цього слова — східнослов'янське населення, котре мешкало в Південно-Східній Європі і не підкорялося або майже не підкорялося князівській адміністрації*. Слід сказати, що подібні незалежні і напівзалежні території були не тільки в степах, а й на землях, що входили до регіонів компактного розселення східних слов'ян у межах Київської Русі. Внутріполітичний розвиток Русі характеризувався процесом окняжіння все нових й нових територій, але не всі східнослов'янські землі перебували під контролем «класичного» володарювання. Регіонами, де існували можливості для виникнення й існування «неокняжених» територій, були, наприклад, галицькі і волинські землі, а також землі загадкових «болохівських князів», «горная страна Перемышльская», Пониззя, на які князівський сюзеренітет час від часу не поширювався⁵¹. Саме про такий стан князівського управління на Галичині писав літописець, коли зазначав, що «бояре галичстии Даниила (Романовича.— О. Г.) княземь себе называху, а саме всю землю держаху»⁵².

Поява територій, що не входили або частково входили до сфери державного контролю, де склалися особливі умови для функціонування системи державного управління, зафіксована в джерелах уже з X ст. Так, специфічний характер управління був у «Червенських градах», за які наприкінці X — в першій третині XI ст. вели гостру боротьбу Польща і Русь⁵³. Вище вже згадувалося про залежну від Русі землю «чорних клобуків», яка мала особливу структуру управління, де, крім тюркського населення, мешкало численне східнослов'янське⁵⁴.

Можна припустити, що час створення прикордонних зон з кочівницьким населенням, залежним від Русі, датується другою половиною

⁵⁰ ПСРЛ.— Т. I.— Стб. 508.

* Твердження про те, що бродники — це слов'яни, які перейшли до кочового способу життя, вважаємо спрощенням цього складного історичного явища. Див.: Плетнева С. А. Половцы.— М., 1990.— С. 92—93; Плетнева С. А. Кочевники средневековья.— С. 151; та ін.

⁵¹ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 789, 791; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси.— С. 39, 129.

⁵² ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 789.

⁵³ Головки А. Б. К вопросу о роли «Червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX—первой трети XI вв. // Древнерусское государство и славяне.— Минск, 1983.— С. 107—109. Пор. Ванечек В. Франкские пограничные марки и их соседи — чехи и моравы // Славяне в эпоху феодализма.— М., 1978.— С. 150—155.

⁵⁴ Моця А. П. Южнорусские земли в IX—XIII вв.: (По данным погребальных памятников): Автореф. докт. дис.— Киев, 1991.— С. 28.

XI ст., коли під 1079 р. у літопису згадуються «торци переяславський», котрих слід розглядати як васалів переяславського князя⁵⁵.

Саме такими землями, на які недостатньо мірою поширювався чи взагалі не поширювався державний контроль, були і згадані в літописах наприкінці XII — на початку XIII ст. «україни». Так, під 1187 р., розповідаючи про смерть князя Володимира Глібовича, Київський літопис повідомляв, що по ньому не тільки «плакашася вси Переяславци», але й «Украина много постана»⁵⁶. Під 1189 р. давньоруське джерело розповідало про «Украину Галичскую», а в 1213 р. князь Данило Романович визволив з-під влади польських феодалів кілька забузьких міст і «всю Украину»⁵⁷. Під переяславською «Україною», вірогідно, малася на увазі величезна степова територія на сході Переяславського князівства, яка залежала від князівської адміністрації. Тут мешкала значна кількість тюркського населення, котре поступово переходило до осілого способу життя. Тамтешнє слов'янське населення виконувало здебільшого військові функції — охороняло кордони і купецькі каравани⁵⁸. Під термінами галицька та волинська «Україна» літописці розуміли, відповідно, територію Пониззя та Забужжя⁵⁹.

В історіографії останнім часом розпочалася дискусія з приводу тлумачення в давньоруський період слова «Україна». Найбільш поширеною є думка про те, що це слово походило від слова «окраїна», тобто під «Україною» розумілися окраїнні, порубіжні землі⁶⁰. Інші дослідники пов'язують слово «Україна» із загальнослов'янським словом «край» (у значенні земля, країна тощо)⁶¹. Оригінальне трактування терміна «Україна» запропонував В. М. Ричка. На його думку, це була народна назва Русі, зонайменше її південноруських земель⁶².

Для правильного розуміння змісту терміна «Україна» необхідно комплексно проаналізувати численні згадки про нього в давньоруських та післямонгольських джерелах. Такий аналіз дає підставу вважати, що даний термін використовувався не стільки як географічний чи етнічний, а переважно як державно-політичний і соціальний, оскільки під «українами» малися на увазі території, що не входили до державної структури. Важливо підкреслити, що південноруський кордон не був справжнім державним кордоном для русів навіть у середньовічному розумінні цього поняття, оскільки за ним не було іншої держави, і лише небезпека з боку кочовиків перешкоджала масовому переселенню на південь. Тому, можливо, слово «україна» означало якусь територію, де не було князівського правління, — «вольницю», що знаходилася поблизу батьківщини, «країни» — «у країни». Внаслідок специфіки суспільного устрою «україн» в станovo-класовій структурі їх населення був значний прошарок осіб, які брали участь у воєнних діях, а в мирний час поряд з несенням сторожової служби займалися землеробством, ремеслами та промислами.

⁵⁵ ПВЛ.— Ч. I.— С. 135.

⁵⁶ ПСРЛ.— Т. I.— Стб. 653.

⁵⁷ Там же.— Т. 2.— Стб. 663—664, 732.

⁵⁸ Коринний Н. Н. О размещении и численности населения Переяславского княжества в начале XII в. // Древнерусское государство и славяне.— Минск, 1983.— С. 112; Пор. Ричка В. М. Указ. соч.— С. 64.

⁵⁹ І. М. Шекера помиляково вважає, що згадані повідомлення стосувалися Переяславського, Галицького князівств і Західної Волині. Див.: Шекера І. М. Основні етапи формування етнічної території української народності в період феодалізму // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії.— К., 1990.— С. 84—85.

⁶⁰ Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий.— М., 1990.— С. 164—165; Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины // Этноконтактные зоны в европейской части СССР.— М., 1989.— С. 8; та ін.

⁶¹ Шевченко Ф. П. Формирование украинской народности // История Украинской ССР.— Киев, 1982.— Т. 2.— С. 328; та ін.

⁶² Ричка В. М. Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України // Укр. іст. журн.— 1991.— № 2.— С. 86.

Монголо-татарська навала завдала жорстокого удару слов'янам-степовикам, але не знищила їх повністю. Археологічні дослідження дають цікаві матеріали про слов'янське населення Причорномор'я саме у найбільш скрутний для нього час (друга половина XIII—XIV ст.). У XIV ст. спостерігається прагнення Великого князівства Литовського оволодіти деякими південними регіонами, зокрема Поділлям. Щоправда, з середини XIII ст. практично зникла в джерелах назва «бродники», однак, як довели дослідники, вона замінюється терміном тюркського походження — «козак», який означав людину «самітну, не зв'язану ні з домівкою, ні з сім'єю»⁶³.

В літературі тривалий час виникнення козацтва розглядалося лише як результат класової боротьби у феодальному суспільстві⁶⁴. Проте такий погляд, на нашу думку, спрощує складні історичні процеси. Козацтво (а також близькі до нього за формою суспільно-станові структури в інших країнах) виникло внаслідок міграційних процесів, потреби освоєння багатих земель, необхідності поліпшення функціонування торговельних шляхів і оборони державних утворень. Появу козацтва як історичного явища можна віднести щонайменше до часів Київської Русі, володарі якої не завжди мали можливість контролювати бродників-козаків⁶⁵, проте були зацікавлені в їх житті і діяльності в степу.

Слово «козак» у перекладі з тюркської означає «воїн», «охоронець». Проте козаки не належали до привілейованого стану середньовічного суспільства і цим зумовлюється специфіка їх напіввоєнного, напівмирного життя в степах. Часто не маючи можливості займатися хліборобством, вони основну увагу приділяли рибальству, полюванню, промислам, ремеслам. За етнічним складом це були в основному слов'яни, хоч інколи траплялися й представники інших народів, насамперед тюрки, котрі при цьому, ймовірно, повинні були прийняти православія. Назва земель, де мешкали бродники-козаки, — «Україна» (або «Україна») з часом стала назвою їх країни, а самі вони відіграли визначну роль у створенні українського етносу.

Одержано 8.02.91

Автор доказує, що частина славянського населення Юго-Восточной Європи не входила (повністю или частічно) в государственную структуру Киевской Руси. Анализ классово-сословной системы и занятий этого населения свидетельствует, что оно было древнерусским аналогом и генетическим предшественником украинского казачества.

⁶³ Котляр М. Ф. Давньоруські попередники козацтва // Укр. іст. журн.— 1990.— № 12.— С. 17—18.

⁶⁴ Новий погляд на цю проблему див.: Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва // Там же.— С. 18—20.

⁶⁵ Я. Р. Дашкевич заперечує зв'язок між бродниками і козацтвом, проте не наводить аргументів на підтвердження своєї думки. Очевидно, це пов'язано з трактуванням бродників лише як «лоцманів степових караванів» (Дашкевич Я. Р.— Указ. соч.— С. 15).

З історії політичних партій України

О. М. Лебеденко (Переяслав-Хмельницький)

Анархісти на Україні в 1903—1908 рр.

Висвітлюється питання, пов'язані з виникненням та діяльністю анархістських організацій на Україні в 1903—1908 рр., показано складний комплекс взаємовідносин різних груп та течій даного напрямку у роки першої російської революції.

Останнім часом проблеми анархізму привертають пильну увагу багатьох дослідників. Пояснюється це рядом причин, серед яких найголовнішими є такі. По-перше, в країні склалося становище здатне викликати непередбачені соціальні наслідки. В цих умовах анархізм з його романтичним ореолом бунтарства, ультрареволюційних фраз все більше завойовує прибічників, особливо серед молоді. Сьогодні анархістські групи існують в більшості великих міст. В травні 1989 р. в Москві на всесоюзному установчому з'їзді було створено конфедерацію анархо-синдикалістів. По-друге, за останні 2—3 роки були відчинені двері різних «спецсховів» та «спецфондів», в яких знаходиться матеріал, що дає змогу дослідникам всебічно вивчати цю надзвичайно складну, суперечливу течію в суспільно-політичному житті. Наслідком цього, наприклад, стала публікація в журналах і газетах статей, присвячених вивченню махновщини під час громадянської війни¹.

Щодо вивчення історії анархізму в республіці в період, що передував Жовтневій революції та громадянській війні, то дане питання залишається маловивченим.

Умови конспірації, в яких діяли анархісти, не давали можливості їм збирати документи, а організацію архівів за кордоном вони вважали зайвою справою. В роки громадянської війни більшість анархістських документів була знищена. Ті їх матеріали, що осіли за кордоном, поки що мало доступні радянським дослідникам. Тому основними джерелами з історії анархізму на даний час є періодична преса (насамперед газети та журнали самих анархістських організацій), листівки, брошури і мемуарна література.

Метою даної публікації є аналіз діяльності анархістських організацій на Україні з моменту їх зародження і до розгрому в 1908 р.

Бурхливий розвиток капіталізму в країні наприкінці ХІХ ст. привів до пауперизації дрібних товаровиробників. Це породжувало їх протест проти існуючого порядку, який вони пов'язували з державою як інститутом влади, штовхало на боротьбу з ним й тим самим об'єктивно зближувало цю соціальну категорію населення з анархізмом.

Проте, незважаючи на те, що за кордоном у дев'яності роки ХІХ ст. вийшов перший номер кропоткінського журналу «Хлеб и воля» й з'явилися перші осередки майбутніх анархістських груп та організацій²⁻³,

¹ Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно.— К., 1990.— 25 с.; Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9—11; 1990.— № 2, 4—9, 12; Горак В. Махновщина // Мольд Україна.— 1991.— 7—9 лют. та ін.

²⁻³ Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 10.

на Україні анархізм як соціально-політична течія був практично невідомий до початку ХХ ст.

Із безпосередніх попередників анархізму ми можемо відмітити лише діяльність в Одесі групи «махаєвців»⁴.

На початку ХХ ст. під впливом П. Кропоткіна більшість пропагандистів анархізму повернулася до Росії й сприяла поширенню його ідей. Перша анархістська група в країні була організована емігрантом-анархістом 1903 р. у місті Білостоці (колишня Гродненська губернія). Наприкінці літа того ж року виникає (незалежна від щойно названої, але безпосередньо зв'язана з групою «Хліб і Воля») перша анархістська група і на Україні, в м. Ніжині (Чернігівської губернії)⁵. Оскільки в місті було мало пролетарів (на відміну від Білостока), то основним об'єктом її пропаганди й агітації стала молодь, яка навчалася, інтелігенція та найбільше селянство.

Влітку 1905 р. серед ніжинських анархістів виникла ідея створення типографії для друкування журналу. Його редакція знаходилася у Києві, а інформація від кореспондентів надходила з основних центрів анархізму — Катеринослава, Одеси, Білостока. Був підготовлений для друку перший номер журналу «Набат».

В селі Курилівка Ніжинського повіту в будинку місцевого православної священника анархісти влаштували типографію. Але в серпні 1905 р. вона була розгромлена проведено арешти. Нелегальну літературу, зокрема перший номер журналу «Набат», було конфісковано⁶.

В місті Ніжині 12 вересня 1905 р. під час обшуку анархісти вчинили збройний опір, вбивши кількох козаків та пристава. 22 вересня вони кинули бомбу у приміщення поліцейської дільниці⁷.

Незабаром анархістські групи виникають і в інших регіонах України. На початку 1904 р. махаєвська група переходить на платформу анархізму. В тому ж 1904 р. з'являється невеличка організація такого ж напрямку в Житомирі, утворена двома робітниками, що прибули з Австрії. Члени цієї організації наприкінці року взяли участь у страйку заготівельників.

До початку революції це були чи не єдині анархістські групи в країні. Пропаганда анархізму проводилася в основному серед індустріального пролетаріату, найбільшого селянства, а також молоді, яка навчалася, а згодом — в середовищі люмпен-пролетаріату. Проте до «кривавої неділі» 1905 р. і наступних за нею подій вплив анархізму на Україні був незначним. Початок першої російської революції дав поштовх до поширення його серед різних верств українського суспільства.

Весною 1905 р. виникають анархістські групи в Києві (Південно-російська група комуністів-анархістів), Катеринославі і в Ромнах. Восени того ж року починають свою діяльність анархісти в ряді міст Чернігівської губернії, Бердичеві і деяких інших містах. У той же час анархісти беруть активну участь в економічних та політичних страйках в Одесі, Катеринославі. В місті Одесі вони організували типографію «Непримиримые», де вдалося надрукувати дві листівки: «Що таке політична свобода?» і «Симон Адлер». В квітні 1905 р. поліція

⁴ Родоначальником махаєвщини є польський соціаліст В. Махайський (псевдонім Вольський), автор книги «Розумовий робітник». Головним у його вченні є вороже ставлення до революційної інтелігенції, «яка відволікає пролетаріат своїми ідеями демократії, соціалізму від боротьби за конкретні вимоги. А у пролетаріату одна мета — боротьба за рівний дохід і рівність в освіті. В майбутньому маси влаштуються самі так, як їм захочеться. А нині ж маси потрібно закликати до повного знищення капіталізму, таємно організовуючи революцію — «Змову» — шляхом ряду бунтів, повстань, терору, страйків (див.: Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 9).

⁵ Горев Б. И. Анархисты, максималисты и махаевцы.— Петроград, 1918.— С. 8.

⁶ Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 10; Кульчицкий Л. Анархизм в современном социально-политическом движении в России.— СПб., 1907.— С. 38.

⁷ Кульчицкий Л. Указ. соч.— С. 38.

натрапила на слід типографії і 12 квітня заарештувала 35 осіб. Під час арешту анархісти учинили перший збройний опір⁸.

Поряд з поширенням анархізму на Україні починається й процес його диференціації, що призвело до утворення трьох основних напрямів у ньому: анархо-синдикалістів, анархо-комуністів та анархо-індивідуалістів.

Анархо-синдикалісти групувалися навколо журналу «Хлеб и воля», а згодом — «Новый мир» (був надрукований один номер, в якому було викладено програму «Південно-російських анархістів-синдикалістів»). Діяли вони переважно в Чернігівській губернії, Києві, Одесі, Кривому Розі. Ще в кінці 1904 р. з ініціативи П. Кропоткіна група «Хліб і Воля» провела в Лондоні першу нараду анархістів, яка ухвалила ряд резолюцій, що стали фактично програмними: про побудову бездержавного комунізму, ігнорування будь-яких інших етапів розвитку суспільства, відмову від революційної диктатури будь-якого класу або групи людей. З метою розв'язання цих завдань «хлібовольці» рекомендували готуватися до загального страйку. Серед засобів боротьби пропонували різні масові виступи, у тому числі й терористичні акції.

В той же час прибічники цього напрямку висловлювалися проти так званого «безмотивного терору»⁹. Вони вважали за необхідне організовувати таємні синдикати, які повинні входити до відкритих безпартійних профспілок з метою пропаганди ідей анархізму та боротьби з соціалістичними партіями, які прагнули підпорядкувати собі пролетарський рух. Крім випуску одного номера журналу «Новый мир», в Одесі мала місце спроба видати газету «Вольный рабочий». Хоча 2 брошури — «Маніфест анархістів-комуністів» і «Основа синдикального анархізму» — все ж побачили там світ¹⁰.

Анархо-синдикалісти брали участь у різних економічних страйках, зокрема, моряків Одеського порту, викликаного «реєстрацією», що мала на меті припинити діяльність профспілки моряків. Анархісти користувалися співчуттям й підтримкою моряків, а їх представник, незважаючи на протести соціал-демократів, був введений до страйкового комітету. Взявши участь у страйку, вони головними засобами своєї боротьби обрали саботаж та «економічний терор»¹¹. Під впливом анархістів страйковий комітет погодився на знищення одного з пароплавів. Проте страйк закінчився поразкою, і робітники побачили всю безрезультативність терору¹².

Щодо другого напрямку — анархо-комуністів, то вони ділилися на дві течії: прибічників групи «Безначальність» і тих, хто підтримував «чорнознаменський» напрям.

Перші були противниками боротьби за конкретні вимоги мас й різко виступали проти профспілок, спираючись насамперед на безробітних та люмпен-пролетаріат. Весною і влітку 1905 р. за кордоном вдалося видати 3 номери «Листка групи «Безначальність» і ряд прокламацій, в яких пропагувалися бойовизм, руйнування й захоплення буржуазної власності, фізичне винищення всіх класових ворогів пролетаріату, а також нещадна боротьба з соціалістичними партіями. Своє завдання ця течія анархістів вбачала у необхідності викликати в масах невдоволення, яке призвело б до повного знищення державного капіталізму. «Безначальцями» було надруковано й розповсюджено в країні брошури Бідбея («Тупорилови» та «Люцифер»), Дерябіна

⁸ Анархист.— 1908.— № 2.— С. 29; Бунтарь.— № 1.— С. 30—31.

⁹ Під «безмотивним терором» анархісти розуміли боротьбу з будь-яким представником буржуазії тільки через те, що той належав до цього класу. Див.: Буревестник.— 1908.— № 8.— С. 11.

¹⁰ Там же.

¹¹ «Економічним терором» анархісти називали замах на хазаїв, представників адміністрації підприємств, тобто на людей, не пов'язаних з державною владою. (Див.: Буревестник.— 1907.— № 6—7.— С. 10).

¹² Горев Б. И. Указ. соч.— С. 21.

(«За землю і волю»), Ростовцева («До селян», «Наша тактика»). Єврейською і польською мовами було видано номер газети «Революційний голос». На Україні ця група існувала в Київській губернії¹³.

Інша анархо-комуністична течія групувалася спочатку навколо журналу «Черное знамя», єдиний номер якого вийшов у грудні 1905 р. (на основі чого й отримала назву «чорнознаменська»), а потім — журналів «Анархист» та «Бунтарь» (травень 1908 р.). Вони здійснили ряд антибуржуазних акцій, насамперед «безмотивного терору». Ще однією особливістю «чорнознаменців» було різко критичне їх ставлення до участі анархістів у безпартійних профспілках, які нібито привчали робітників винятково до боротьби за мінімальні вимоги: восьмигодинний робочий день, недільний відпочинок тощо. До європейського анархізму «чорнознаменці» ставилися негативно, докоряючи їм за опортунізм та половинчатість та вбачаючи це в антиклерикалізмі, синдикалізмі і неомальтузіанстві¹⁴. Щоправда, познайомившись ближче з життям народних мас, «чорнознаменці» дещо по-іншому почали дивитися на взаємовідносини між анархістським рухом та повсякденною боротьбою пролетаріату і стали визнавати участь в економічній боротьбі робітничого класу.

В умовах першої російської революції анархісти вирішили «мовити своє слово, і мовити його так, щоб почула його багатомільйонна народна маса, щоб затрепотіла й здригнулася в жахові буржуазія»¹⁵. Це привело до того, що з середовища «чорнознаменців» в кінці 1905 р. виділяються дві групи — індивідуальні терористи — «безмотивники» і «комунари».

«Безмотивники» вбачали своє завдання в тому, щоб вести боротьбу проти буржуазії винятково шляхом індивідуального терору. Прибічники цієї течії переважали в анархістських групах м. Одеси. 17 грудня 1905 р. ними було кинута 5 бомб в кафе Лібмана. Ці акції відштовхнули від них значну частину прихильників I з'їзду «безмотивників», що зібрався в січні 1906 р. Виробити конкретну програму дій не вдалося.

«Комунари», виходячи з тих же передумов, що й «безмотивники», намагалися індивідуальний терор доповнити спробою часткового повстання в ім'я бездержавної комуні. «Нехай ці комуни, виникнувши в одному районі, нехай навіть загинуть, просяявши як яскравий метеор — самі спроби не минуть безслідно. Глибоко запавши в душу робітника, вони змусять його знову і знову піднятися в ім'я торжества пролетарської справи»¹⁶. Звичайно, «комунарам» це зробити не вдалося, оскільки підняти людей на повстання набагато складніше, ніж, наприклад, кинути бомбу в кафе чи напасти на поліцейську дільницю. В грудні 1905 р. в м. Катеринослав з групою «комунарів» прибув Володимир Стрига (один з досить відомих лідерів анархізму), перед яким стояло завдання підняти повстання й організувати анархістську комуни. Однак раптовий арешт майже всієї групи поклав край цій ідеї на самому початку, і більше подібних спроб не здійснювалося¹⁷.

І, нарешті, остання течія — анархо-індивідуалісти, що діяли у Києві, були представлені невеликими гуртками літераторів та окремими особами, які видавали переклади творів Штірнера, Туккера, Макея, а також брошур Воїтна («Анархічний індивідуалізм»), Чорного («Новий напрям в анархізмі»), Борового («Суспільні ідеали сучасної людини»). «Індивідуалісти» вважали, що «в міру того, як

¹³ Буревестник.— 1903.— № 8.— С. 11; Горев Б. И. Указ. соч.— С. 9—10, 21; Кульчицкий Л. Указ. соч.— С. 75.

¹⁴ Буревестник.— 1908.— № 8.— С. 11—127.

¹⁵ Бунтарь.— 1906.— № 1.— С. 21.

¹⁶ Бунтарь.— 1906.— № 1.— С. 27, 31; Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 12; Горев Б. И. Указ. соч.— С. 42.

¹⁷ Там же; Приложение к Буревестнику.— 1907.— № 6—7.— С. 7.

матеріальні умови членів суспільства будуть задовольняти всі людські потреби, звільнена людська особа все більше й більше буде висувати себе як мету, як єдиний сенс процесу суспільної організації¹⁸. Тому вони заперечували комуну як таку, що є обтяжливою для особистості. На думку одного з лідерів анархізму Н. Рогдаєва, даний напрям нічим особливим себе в революції не виявив¹⁹.

В кінці 1905 р. — на початку 1907 р. (час найвищого розвитку анархізму на Україні) зріс й випуск анархічної літератури у типографіях «Набат» (Чернігівська губернія) та «Непримиримые» (м. Одеса)²⁰. В квітні 1906 р. під Ялтою в печерах була організована типографія «Гидра». Література, яка тут друкувалася, поширювалася у південному регіоні країни. Окрім різного роду листівок і прокламацій набірникам вдалося підготувати до друку брошуру «Про революцію і революційний уряд» та перший номер анархістського органу «Бунтарь». В серпні за доносом провокаторів типографія була заарештована, і журнал вийшов вже за кордоном у грудні 1906 р.²¹

В 1907 р. за кордоном одночасно з «Буревестником» почав виходити орган «чорнознаменців» журнал «Анархист», а трохи пізніше, в травні 1908 р. відновив свої випуски й «Бунтарь».

Немало літератури друкувалося анархістами в Одесі, Катеринославі, Херсонській та інших губерніях²². Озброєні групи чисельністю 8—10 чол. захоплювали типографії і силою змушували хазяїв друкувати анархістську літературу²³. Щодо видання легальної літератури цього напрямку, то на відміну, наприклад, від Грузії, де ще навесні 1906 р. почала виходити щотижнева газета, на Україні таких випадків не зафіксовано.

У своїй агітації та пропаганді анархісти нерідко зверталися і до найбіднішого селянства. В 1903—1904 рр. помітною була активізація діяльності в сільській місцевості членів ніжинської організації, внаслідок чого було створено нові анархістські групи в Чернігівській губернії. Катеринославські анархісти поширювали серед селян «Маніфест анархістів-общинників», в якому пояснювалися методи боротьби з поміщиками та представниками місцевої влади. Ця агітація, безсумнівно, вплинула на виникнення в Гуляй-Полі на чолі з А. Семенютою «Союзу бідних хліборобів», який проіснував з вересня 1906 р. по липень 1908 р. «Безмотивний» терор членів цієї організації був направлений проти сільської поліції, чиновників та поміщиків. До складу групи входив й Н. Махно. У червні 1908 р. «Союз бідних хліборобів» був розгромлений, а Махно засуджений Одеським військово-окружним судом до смертної кари, яка згодом була замінена каторгою²⁴.

В Київській та Полтавській губерніях у 1907 р. представниками селянських федерацій був організований «Анархістський селянський союз». Щоправда, яких-небудь відомостей про його діяльність джерела не дають. Зате про Херсонську губернію вони містять деякі дані: на початку 1908 р., коли анархістський рух у містах пішов на спад, «всі останні бойові виступи в селах, починаючи з масового нападу на садибу Калиновських, вбивства поміщика Бурчака — справа свідомих селян-анархістів»²⁵.

¹⁸ Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 12; Первая конференция анархистских организаций «Набат».— 1918.— С. 18. Пронякин В. И. Анархизм: исторические претензии и уроки истории.— Л., 1990.— С. 80.

¹⁹ Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 12.

²⁰ Анархист.— 1908.— № 2.— С. 29; Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 10, 19.

²¹ Бунтарь.— 1906.— № 1.— С. 1; Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 19—21.

²² Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 10.

²³ Там же.

²⁴ Волковинський В. М. Назв. праця // Укр. іст. журн.— 1989.— № 7.— С. 114—115.

²⁵ Анархист.— 1908.— № 2.— С. 21; Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 14; Горев Б. И. Указ. соч.— С. 14.

Про існування анархістських груп серед селян, (крім інформації в газетах цього напрямку) свідчать й деякі судові процеси, зокрема над анархістами Херсонської губернії²⁶.

Головними центрами анархізму на Україні у досліджуваний період були Катеринославська губернія та м. Одеса. В Катеринославі він зародився у травні 1905 р. Його ядром стала група анархістів, які приїхали з м. Білостока і які сформували «Катеринославську групу анархістів-комуністів». Після короткого періоду агітації на зборах, масовках робітників 4 жовтня 1905 р. вони здійснили перший акт «економічного» терору на Україні: динамітною бомбою був убитий у себе на квартирі директор машинобудівного заводу. Наступного дня були випущені листки: «До всіх робітників» та «Робітникам машинобудівного заводу», в яких причиною вбивства проголошувалося масове звільнення робітників з заводу²⁷. З тих пір акти «економічного» та «політичного» терору стали головним засобом боротьби катеринославських анархістів проти буржуазії. Були випадки й «безмотивного» терору, коли збиралися підірвати міністерський вагон, а дізнавшись, що міністра в ньому немає, кинули бомбу у вагон I класу, де, як правило, подорожувала буржуазія²⁸.

У 1905 р. під час жовтневого страйку вплив анархістів у середовищі робітників послабився. Проте, коли почалися грудневі збройні події, анархістські бойовики активізувалися. У барикадних боях вони знешкодили 30 солдатів. Під час єврейських погромів анархісти організували групи захисту від погромників.

3 грудня 1905 р. вони почали здійснювати дрібну експропріацію, а згодом і збройні напади на представників буржуазії та поліцію. Тільки за літо 1906 р. анархісти провели 4 експропріації, в результаті яких було вилучено грошей на суму понад 7 тис. крб., здійснено 5 актів «економічного» і політичного терору, 10 актів обеззброєння городових, убито і поранено 10 провокаторів²⁹.

Одним із учасників цих подій був робітник Петро Аршинов, який в період громадянської війни став найближчим сподвижником Н. Махна і літописцем махновщини³⁰.

3 другої половини 1906 р. почався розгром катеринославської організації. В місті зростає кількість поліцейських, були введені війська. Почалися поголовні обшуки, арешти. Ця організація змогла відновити свою діяльність тільки весною 1907 р., коли представники 4 районних федерацій об'єдналися в «Катеринославську анархістську організацію». В серпні 1907 р. її члени взяли участь у міжнародному конгресі анархістів в Амстердамі. На ньому з доповідями виступили Рогдаєв («Різні течії в російському анархізмі») і Забрєжнев («Про індивідуалізм»). До речі, делегати цього конгресу підтримали резолюцію про необхідність участі анархістів у робітничих синдикатах³¹.

На початку 1908 р. катеринославська організація зазнала нового удару. В результаті арештів за ґратами опинилися понад 100 чол. 28 квітня група анархістів на чолі з Я. Нагорним здійснила невдалу спробу організувати втечу з в'язниці. Під час цієї акції поліція відкрила вогонь по ув'язнених, а потім стала їх бити. В результаті було вбито і поранено близько 100 чол. У відповідь анархісти зробили спробу замаху на губернатора, однак вибух їх бомби відбувся передчасно³².

²⁶ Там же.

²⁷ Буревестник.— 1907.— № 6—7.— С. 10.

²⁸ Бунтарь.— 1906.— С. 27; Буревестник.— 1906.— № 3.— С. 12—15.

²⁹ Приложение к Буревестнику.— 1907.— №№ 6—7.— С. 12—14. Підрахунки автора.

³⁰ Аршинов П. История махновского движения. 1918—1921 гг.— Берлин, 1923.— С. 13; Волковинський В. М. Назв. праця // Укр. іст. журн.— 1989.— № 7.— С. 112; Приложение к Буревестнику.— 1907.— № 6—7.— С. 15.

³¹ Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 9—12; Приложение к Буревестнику.— 1907.— № 6—7.— С. 20.

Це була практично остання хвиля активності анархістів у Катеринославі та й взагалі в країні. З другої половини 1908 р. вони припиняють свою діяльність на Україні і знову заявляють про себе вже після лютого 1917 р.³³

Який же висновок можна зробити щодо поширення анархізму на Україні в роки першої російської революції. На основі виявленого на сьогодні матеріалу слід визнати, що анархізм був набагато поширенішим явищем, користувався більшою популярністю і становив собою набагато більшу небезпеку для всього революційного руху, ніж це стверджувалося ще недавно радянськими дослідниками. Навряд чи можна погодитися з таким положенням, що «діяльність анархістів у першій російській революції не залишила значного сліду, оскільки зводилася до дій індивідуалістичних і підтримки мас не отримала»³⁴. Факти свідчать про інше. Поразка самодержавства в російсько-японській війні, хронічна економічна криза та безробіття, яке охопило країну, політична реакція, невдачі визвольного руху на Україні привели до того, що значна кількість робітників, селян, учнів, які раніше співчували соціалістичним партіям, влилися у ряди анархістів.

Руйнівні методи боротьби, притаманні початковим елементарним формам робітничого руху (погром фабрик, заводів, фізичне насильство над хазяями та адміністрацією) був досить поширеним явищем на Україні. Це дало підстави Н. Рогдаєву на Амстердамському конгресі вказати на нашу країну як на таку, де існують досить сприятливі умови для розвитку анархізму³⁵.

Нерозвиненість політичної свідомості, відсутність організаторських навичок у робітників пояснюють ту легкість, з якою вони зверталися до анархізму, визнаючи економічний терор як основний засіб боротьби з капіталістами.

Ще однією причиною симпатії та підтримки з боку робітників анархістів була «результативність» актів «економічного» і «політичного» терору. Вміле ж використання анархістами існуючих розбіжностей між соціалістичними партіями привертало до них увагу значної кількості прихильників. Наприклад, в Катеринославі робітники говорили: «Соціал-демократи скільки років працюють — все нічого зробити не можуть, анархісти тільки-но з'явилися, а вже стільки зробили!»³⁶.

Втім, ведучи боротьбу з соціалістичними партіями, анархісти не соромилися у виборі засобів, а «безначальці» взагалі проповідували методи знищувальної боротьби проти них.

Однак, незважаючи на гучний успіх анархізму на Україні, він з самого початку містив у собі елементи майбутнього розкладу та занепаду. Безперервний «економічний» терор став призводити до закриття підприємств, локаутів буржуазії. Масовий «політичний» терор викликав масові репресії з боку самодержавства, що в свою чергу утруднювало й діяльність самих анархістів. Так, в Катеринославі у в'язниці весною 1908 р. знаходилося понад 100 членів анархістських груп. В Одесі за 1906—1907 рр. військовими судами було засуджено 167 чол., з яких 28 було страчено. У Києві в 1907 р. у в'язниці знаходилося 83 анархісти³⁷.

Швидкому розкладу анархізму сприяли також експропріації та вимагання, які приваблювали в його ряди значну кількість злочинного елементу. Наприклад, кореспондент «Буревестника» з тривогою зазначав, що в м. Одесі з'явилися групи «чорні ворони», «вільні соколи», які вимагали гроші під виглядом анархістів-комуністів³⁸.

³² Бунтарь.— 1908.— № 12.— С. 12.

³³ Горев Б. И. Указ. соч.— С. 13.

³⁴ Непролетарские партии в трех революциях.— М., 1989.— С. 142.

³⁵ Буревестник.— 1907.— № 8.— С. 9.

³⁶ Приложение к Буревестнику.— 1907.— № 6—7.— С. 12.

³⁷ Горев Б. И. Указ. соч.— С. 24.

³⁸ Буревестник.— 1907.— № 5.— С. 13.

До причин поразки анархізму на Україні можна віднести розпо-рошеність сил та відмінності у політичних платформах анархістських організацій і течій, а також авантюризм у його діях, який викликав розгром багатьох груп, провокації тощо. І ще одна найважливіша причина прихована у соціальній природі носія анархістських ідей, його психології: «...Дрібний власник, дрібний господар, ...зазначаючи при капіталізмі постійно гноблення і дуже часто неймовірно різкого і швидкого погіршення життя і розорення, легко переходить до крайньої революційності, але не здатний проявити витримку, організованість, дисципліну, стійкість»³⁹.

Одержано 03.04.91.

Освещаются вопросы, связанные с возникновением и деятельностью анархистских организаций на Украине в 1903—1908 гг., показано сложный комплекс взаимоотношений различных групп и течений данного направления в годы первой русской революции.

³⁹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 13—14.

* * *

В. О. Щербак (Київ)

Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV — середина XVII ст.)

Аналізується еволюція козацтва від виникнення до появи основних станових ознак. Увага акцентується на факторах, які сприяли визнанню за козацтвом особливих прав, що відрізняли його від інших категорій населення України.

В процесі пізнання історичного розвитку дуже важливо з'ясувати питання про взаємовідносини між класами та визначити їх місце в соці-альній структурі суспільства. Особливої ваги ці питання набувають при дослідженні феодальної епохи, коли відмінність класів фіксувалася і в становому поділі населення. Кожний стан володів лише йому при-таманими правами, насамперед щодо власності на землю, займав певне місце в системі соціальних та економічних відносин.

Класово-становна структура феодального суспільства України сфор-мувалася вже в період Київської Русі. Протягом наступних століть з'являлися нові групи і категорії населення. Найпомітнішу роль серед них в історії українського народу, безумовно, відіграло козацтво. Воно не було класичним станом феодальної доби, свідченням чого є склад-ний процес його самоутвердження. Зародившись як побутове явище в результаті споконвічної боротьби землеробської і кочової цивілізацій у другій половині XV ст., козацтво пройшло тривалу фазу становлен-ня. Лише наприкінці наступного століття воно набуває станових ознак і дедалі більше впливає на всі сфери суспільного життя.

Термін «козак» — тюркського походження і запозичений україн-цями від південних сусідів — татар. У широкому розумінні слова воно означає людину вільну, ні від кого не залежну. Водночас ознакою ко-зака була відсутність постійного місця проживання, потяг до степового розбою. Найдавніше документальне свідчення про українських козаків

відноситься до 1492 р*. У листі великого литовського князя Олександра до кримського хана Менглі-Гірея зазначалося: «Писав до нас в ярлику своєму, що наші люди канівці і черкаські, прийшовши по Дніпру, під Тягиню корабель твій розбили»¹. І в наступні роки знаходимо відомості про аналогічні сутички з татарами, зокрема, під проводом козацьких ватажків Голубця, Жили, Солтанця, Ворочі та ін.

Козаками називали людей, які тривалий час займалися ухадницькими промислами на південному прикордонні — мисливством, рибальством, бджільництвом. Відсутність житла в степу і особливо нестача хліба змушували ухадників повертатися восени на місце постійного проживання і продавати частину здобутої продукції на ринку. Разом з тим, козацький промисел приносив прибутки і державній казні. В уставній грамоті великого князя Олександра киянам від 14 травня 1499 р. наказувалось: «Которые козаки з верху Днепра и з иных сторон ходят водою на низ до Черкас и далее, а што там здобудуть, с того со всего воеводе десятое мають давати»². Як правило, цією справою займалися жителі Подніпров'я, хоча природні багатства степу приваблювали населення й Поділля, Волині, Галичини.

Важливим джерелом формування козацтва були військовослужбовці. З метою оборони краю від татарських набігів при місцевій владі створювалися спеціальні загони служебників, як правило, із фортечних бояр. Такі ж загони мали у своїх маєтках і магнати. Зацікавлені у козацьких промислах старости південних повітів нерідко й самі брали в них участь. Серед найвідоміших — Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, Бернат Претвич. У літописах XVII—XVIII ст. їх називали організаторами козацтва, першими гетьманами. Насправді ж старости всіляко приховували факти спільних дій з козаками, оскільки це призводило до ускладнення державних відносин з Кримським ханством і тому загрозувало монаршою немилістю.

Посилення соціального гніту на Україні наприкінці XVI ст. викликало покозачення значної частини селян та міщан. Поодинці і цілими сім'ями люди втікали з панських маєтків і селилися на південних та південно-східних окраїнах. Вони оголошували себе козаками, намагаючись повністю уникнути залежності від феодалів і через займанщину розпочати вільне господарювання. Інші вступали до січового товариства. Водночас простежується й інше джерело зростання цього стану. Так, переважна більшість старшини була вихідцями з шляхти, про що красномовно свідчить козацький реєстр 1581 р³. До речі, у цьому документі чітко простежується національний склад тих, хто перебував на державній службі. Крім українців, це поляки, татари, білоруси, росіяни, молдавани.

У джерелах кінця XV — початку XVI ст. чисельність козаків не називається. Згадуються вони серед служебників Щурової «роти» і в складі загону київського воеводи Дмитра Путятича⁴. Очевидно, незначними силами козаки здійснювали походи по Дніпру на Чорноморське узбережжя. З часом їх зростання стало помітним для властей. Взимку 1523/1524 рр. великий князь литовський доручив прикордонним старостам Семену Полозовичу і Криштофу Кмітичу завербувати на державну службу двохтисячний загін і розташувати залогами проти татар⁵. Цей намір з якихось причин залишився нездійсненим, але він

* У хроніці М. Бельського є також згадка про козаків під 1489 р.

¹ Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne.— Warszawa, 1887.— S. 19.

² Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 194.

³ Zródła dziejowe.— Warszawa, 1894.— Т. 20.— S. 154—164.

⁴ Архив Юго-Западной России.— К., 1863.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 1. (далі — Архив ЮЗР).

⁵ Каманин И. М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1894.— Кн. 8.— С. 81. (далі — Чтения ИОНЛ).

свідчить про досить значне поширення козаччини на південному прикордонні. Спроба властей здійснити перепис козацтва з метою залучення його до служби і поставити під контроль цей зростаючий прошарок населення, який не визнавав над собою ніякої влади, припадає на 1541 р.— період активізації походів на татарські улуси. 21 липня король Сигізмунд Август надіслав черкаському старості Андрію Пронському грамоту із суворим попередженням: «иж бы козаки тамошние на влусы татарские не ходили и шкоды им некоторые не чинили»⁶. Про реакцію місцевих властей і результати перепису, якщо вони й мали місце, свідчень в джерелах не збереглося. Однак важливо те, що уряд уже бачив у козаках силу і прагнув підпорядкувати її для власних потреб.

Цікаві відомості про козацьке населення містяться в люстраціях придніпровських фортець середини XVI ст. Так, у Черкаській «окроме осилых бояр и мещан бывают... прихожие козаки»⁷. Поряд з боярами, слугами, міщанами у Каневі проживали також «козаки неоселые». Отже, більшість козаків не мали постійного місця проживання і ходили в степ на промисли або служили у заможних міщан. Відмінність між цими категоріями чітко визначалася в люстрації, де вказувалися їх повинності: «Козаки, которые домов там в Черкассах не имеют, и тые дають старосте колядки по шести ж грошей и сена косят ему по два дни лете толоками за его стравою и за медом. А которые козаки, не отходячи у козацтво на поле, ани рекою у низ, служат в местах в наймех боярам або мещанам, тьи старосте колядки давати, ани сена косити не повинни»⁸. Як бачимо, звільнення козаків від феодалних повинностей під час служби практикувалося задовго до створення реєстрового війська. Водночас різкого розмежування між міщанством і військовослужбовою верствою, в тому числі й козацтвом, не існувало. Підтвердження цього — грамота Сигізмунда Августа від 16 грудня 1552 р. Королівським розпорядженням навіть жовніри, які мали земельні володіння у Барі, прирівнювались у правах з міщанами⁹. Перехід з одного стану до іншого також відбувався досить вільно.

Козацьке населення зосереджувалося в основному на півдні Київщини і Східного Поділля. З другої половини XVI ст. чимало козаків осідає нижче дніпровських порогів на островах та по обох берегах Славутича. Процес їх концентрації супроводжувався зростанням тимчасових укріплених «городців» для захисту від татар і зберігання та первинної обробки продукції промислів.

Постійна загроза з боку Кримського ханства викликала необхідність об'єднання сил козацтва. В реалізації цієї ідеї значна роль належить князю Дмитру Вишневецькому. На початку 50-х років він організовує будівництво фортеці на острові Мала Хортиця. У грамоті Сигізмунда Августа (1557 р.) Вишневецькому король висловив подяку за її зведення, «где бы могла быть беспечная осторожность к повсяганю шкодников лихих людей з убезпеченьем панств наших; а иж быхмо на тот час людьми и стрельбою послити оный замок»¹⁰. Прагнення монарха забезпечити новостворену твердиню «людьми» і «стрельбою» свідчить, що вона призначалася як для козаків, так і державних службовців. Крім того, у грамоті наказувалося стежити, «аби козакам не допускат шкоды чинити чабанам и улусам цезаря турецкого»¹¹. Отже, будівництво хортицької фортеці мало на меті створення форпосту русь-

⁶ Архив ЮЗР.— К., 1907.— Ч. 8.— Т. 5.— С. 30.

⁷ Там же.— К., 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 89.

⁸ Там же.— С. 82.

⁹ Там же.— К., 1893.— Ч. 8.— Т. 1.— С. 166—167.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1865.— Т. 2.— С. 148 (далі — Акты ЮЗР).

¹¹ Там же.— С. 149.

ко-литовської держави на південних рубежах проти татарської агресії і здійснення контролю над діями козаків. Виникнення центру козацької організації за дніпровськими порогами стало важливою передумовою становлення нового суспільного стану.

В листі від 20 листопада 1568 р. король Сигізмунд Август уперше звертається до козаків як окремої групи населення, «которые з замков имеет наших Украйных, без разказаня и ведомости нашео господарское и старост наших Украйных, зъекавши, на низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают: маем того ведомость, шое вы, на местцах помененных, у входах розных свавольне живучи, подданных царя турецкого, чабанов и татаров царя перекопского, на улусы и кочовища их находечи, великие шкоды и лупезтва им чините, а тым границы панств наших от неприятеля в небезпеченство приводите»¹². Отже, не лише визначається регіон поширення козацтва, а й характеризуються його заняття. Конкретніші дані про козаків знаходимо у повідомленні під 1575 р. одного з перших істориків козащини польського хроніста Мартіна Бельського: «Козаки — це люди, які на низу Дніпра займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста Київ, Черкаси та інші, заховавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там декілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі, мають вони і власні гармати, здобуті у турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їх чисельність зросла в останній час і неодноразово туркам та татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню й Білгород та інші фортеці»¹³. Отже, вже на Томаківській Січі щорічно влітку збиралося по кілька тисяч козаків, звідки вони здійснювали сміливі експедиції на територію Північного Причорномор'я.

Важливим елементом становлення козацтва як феодального стану було виникнення реєстру. За наказом Сигізмунда Августа коронний гетьман Юрій Язловецький вибрав для державної служби 300 козаків, які мали одержувати щорічну плату з казни. Самого тексту королівської грамоти не збереглося, що ускладнює датування подій. Однак існує аналогічний документ пізнішого часу — від 5 червня 1572 р., який підтверджує організаційні розпорядження Ю. Язловецького. «Маєт Ян Бадовский,— зазначалося в документі,— не отступуючи ни в чем постановяне пана воеводу русского зо всех козаков низовых каждому справедливость neodвлочную водлуг права посполитого чинити и в том слушне и пристойне справовати, не будучи повинен с того враду судейского и з домов белоцерковских перед воеводами, старостами и владами нашими и ни перед ким иным (окреме квалту и речей кровавых) усправедливяти, толко перед нами господарем, або перед паном воеводоу руским и по нем будучими гетмани нишими до своего живота»¹⁴.

Незважаючи на малочисельність реєстру, реформа мала велике значення для виділення козацтва з інших суспільних верств населення України. Водночас встановлення нового адміністративного і судового підпорядкування для реєстрових мало на меті також організацію контролю над всім козацтвом. Спираючись на авторитет коронного гетьмана, Ян Бадовський за допомогою прийнятих на службу повинен був стримувати козаків від дій, які б суперечили державним інтересам. Це стосувалося, насамперед, походів проти татар, що загострювали польсько-кримські стосунки. Водночас реєстрове козацтво звільнялося від підпорядкування властей—воевод, старост та ін., тобто утверджувалося як привілейована група населення.

¹² Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 4—5.

¹³ Kronika Marcina Bielskiego.— Sanok, 1856.— Т. 3.— S. 1358.

¹⁴ Акты ЮЗР.— Т. 2.— С. 176.

Через брак коштів у казні цей процес відбувався досить повільно. З 1576 р. немає ніяких свідчень про існування реєстрового загону. І лише новий король Речі Посполитої Стефан Баторій, готуючись до війни проти Росії, доручив шляхтичу Я. Бегеру здійснити набір на державну службу. Керівником козацтва призначався черкаський і канівський староста Михайло Вишневецький, а старшим реєстру — Ян Оришовський. Козаки одержали від короля прапор, як символ належності до військово-служилого контингенту, інші клейноди. Резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь¹⁵.

Чіткіше уявити, що таке козацькі «вольності», допомагає грамота С. Баторія від 9 квітня 1582 р., видана з приводу скарг козаків на порушення їх прав старостами і воеводами. Король наказував місцевій українській адміністрації не поширювати своєї влади «над низовими козаками, особливо тими, які одержують платню від нас, але проживають в містах, містечках та інших місцях»¹⁶. Без відома старшого власті не мали права судити козаків у звичайних справах, крім винних у вбивствах та насиллі. Крім того, в даному документі вперше говориться про реєстрових козаків як про людей, які проживають на волостях поряд з іншим населенням і користуються пільгами. У королівській грамоті прямо не сказано про право козаків на землеволодіння, однак проголошені в ній привілеї об'єктивно сприяли його зародженню.

Вольності козаків визнавалися за прийнятими на державну службу, однак фактично вони поширювалися на все козацтво. Уряд не мав змоги обмежитися наданням привілеїв лише вписаним до реєстру, оскільки видача платні постійно затримувалася. За допомогою нечисленного загону король не міг забезпечити своїх дедалі зростаючих потреб і закликав на службу широкі верстви козацтва. Крім того, в інтересах дисципліни новоствореній юрисдикції підпорядковувалося все козацтво, незалежно від офіційного перебування в складі реєстру. Отже, реформа С. Баторія не лише повторювала, а й розришувала норми і практику попередньої урядової постанови. На неї згодом посилалися козаки, відстоюючи свої права і вольності, а саме: звільнення від податків, визнання козацького судочинства та свободи землеволодіння. Саме ці привілеї козацтву були підставою для юридичного визнання урядом нової суспільної верстви.

Декларовані права козацтва нерідко зводилися нанівець практикою тогочасного життя, що не дає можливості зробити висновок про його остаточне юридичне оформлення як феодального стану наприкінці XVI ст. У цей період зростає соціальна свідомість козаків, активізується їх участь у національно-визвольному русі. Ініціатива організації переходить від урядових кіл до козацьких мас. Їх вимоги ґрунтуються на усвідомленні своєї суспільної сили, спроможної відстояти власні інтереси, що досить яскраво проявилось в листі Криштофа Косинського до князя Костянтина Острозького від 10 лютого 1593 р. Козацький гетьман з почуттям власної гідності від імені «лицарства війська Запорозького» заявляв про складену ним угоду з черкаським старостою Олександром Вишневецьким, який визнавав свободу сполучення між Запорозькою Січчю і волостями та непорушність козацької юрисдикції¹⁷.

Через напруженість стосунків між козацтвом і властями реалізація аналогічних угод — Житомирської (1614), Вільшанської (1617), Роставицької (1619) відбувалася непросто. Так, за Куруківською угодою (1625) було створено шість реєстрових полків — Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський і Переяславський

¹⁵ Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки.— К., 1904.— С. 72—73.

¹⁶ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 53.

¹⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 55.

(по тисячі чоловік в кожному). Однак козаків на Україні налічувалося вже кілька десятків тисяч, і всі вони прагнули здобути заповітні «вольності». Це зумовлювалося могутньою хвилею покозачення селян і міщан з кінця XVI ст. Про широкі його масштаби на Подніпров'ї свідчить люстрація королівщин 1616 р. Наприклад, у Білій Церкві міщанських «домів послушних» налічувалося 300, а козацьких, «що не хочуть бути послушними», більш як 300, в Богуславі — «послушних» — 200, «непослушних» — 400, Каневі — відповідно 160 і 1346, Корсуні — 200 і 1300, Стеблеві — 100 і 400, Переяславі — 300 і 700, Черкасах — 150 і 800, Бобровиці — 50 і 100, Говті — 30 і 700, Чигирині — 50 і 500¹⁸. Отже, в більшості прикордонних міст та містечок козацьке населення набагато переважало тих, хто відбував феодалні повинності. У виступі на Варшавському сеймі одного з магнатів (1616) відзначалося, що козаки «ані магистратів по містах, ані старост, ані гетьманів не слухають, самі собі права встановлюють, урядників і вождів настановлюють і якби у великій державі створюють свою окрему республіку»¹⁹.

Встановлення покозаченим населенням власної юрисдикції стає досить характерним явищем. Жителі сіл, міст і містечок відмовлялися визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, вводили судочинство на зразок запорозького. Так, у статтях Вільшанської угоди (1617) йшлося про те, що «свавільні юрби завдають шкоди людям усякого стану, як у володіннях і староствах його королівської милості, так і в інших володіннях духовних і світських, скрізь, де вони перебувають, бо самовільно виходять з-під юрисдикції панів і їх намісників і створюють для себе нові, небували за часів предків і незвичні права»²⁰. Козацьке право, яке бере свої початки із звичаєвого, регулювало норми поведінки, відносили з представниками інших суспільних станів, місцевою адміністрацією тощо.

Наприкінці 20-х років набуває організаційного оформлення нерестрове козацтво. Незалежно від призначеного урядом Речі Посполитої старшого реестру обирався гетьман нерестрових, створювалися відповідні структури козацького війська. Серед перших гетьманів бачимо Івана Сулиму, Левка Івановича, Тараса Федоровича. Вони активно сприяють формуванню статусу козацтва і вказують шляхи його досягнення. Так, в ході повстання 1630 р. Тарас Федорович звернувся з універсалом до населення України, в якому містився заклик до тих, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»²¹. А вже через два роки на Корсунській раді козаки прийняли рішення відстоювати свої права і поширювати козацькі порядки на Лівобережжі, захищаючи їх силою зброї²².

Зважаючи на масштаби козацького руху, уряд Речі Посполитої прийняв спеціальну «Ординацію Війська Запорозького» (1638), якою скасовувалися козацькі самоуправління і судочинство. Обмежувалася соціальна база формування реестрових та місце їх проживання. Співробітництво із запорожцями оголошувалося державним злочином²³. Однак всі ці заходи не зламали прагнення козаків до боротьби за свої права.

Юридичний статус козацтва з його соціальною функцією не був єдиним компонентом станової належності. Дуже важливим є питання про козацьке землеволодіння. Його зародження зумовлювалося, насам-

¹⁸ Там же.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 308—322.

¹⁹ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 174.

²⁰ Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941.— Т. 3.— С. 43.

²¹ Щербак В. О. Антифеодалні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1989.— С. 31.

²² Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 129.

²³ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 3.— С. 440.

перед, трудовою колонізацією південних степових просторів України. Однак мисливство і рибальство на «уходах» або «станах» до середини XVI ст. не викликало необхідності утверджувати якісь правові основи володіння цими угіддями. Із наступом державного законодавства на новоосвоєні землі, особливо після Люблінської унії, ситуація починає змінюватися.

Працюючи з року в рік на одних і тих же уходах, що простягалися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували хутори, пасіки, поступово залишалися проживати на місцях промислів. В люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах «установиче», тобто назавжди. Зокрема, в люстрації Канівського замку (1552) йшлося про козаків Сіверського уходу, «которые уставычье там живут на мясе, на рыбе, на меду, з пасек, з светов, и сытят там себе мед яко дома»²⁴.

Не лише на прикордонні, а й у центральних районах України освоювалися пустуючі землі. Однак за умов постійної присутності державної влади нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах через віддаленість від центру, навпаки, це стало звичайним явищем. Козаки розглядали своє господарство як промисел за межами держави, поза її володіннями. Тим більше, що його захист доводилося здійснювати власними силами.

Землі, здобуті шляхом займанщини, козацтво намагалося юридично закріпити як приватну власність. Цілком можливо, що ініціаторами цього ставали не лише самі козаки. Потреба уряду Речі Посполитої у дешевій військовій силі постійно зростала, а можливості для її оплати зменшувалися. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг латати проріхи державного бюджету. Саме тому в другій половині XVI ст. в офіційному польському діловодстві з'являється термін «дикое поле» щодо території на схід від Дніпра. Магнати намагалися одержати там землі під приводом так званого «заселення» краю. Цю ідею вони провели і через вищий законодавчий орган. У конституції сейму 1590 р. говориться: «Простори пустих земель на прикордонні за Білою Церквою не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, тому необхідно їх перетворити на якусь користь, щоб вони даремно не пустували. А тому... ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану»²⁵. До таких осіб належала і переважна більшість козацької старшини. Згідно з постановою, козацький ватажок Криштоф Косинський одержав королівську грамоту на урочище Рокитне, Войтех Чановицький — на Бориспіль з Іванівцями. Їх найближчим соратникам дісталася Володарка на Росі та Горошин і Сніпород на Лівобережжі²⁶.

Отже, фактично узаконюється ще одне джерело зростання козацького землеволодіння як плата за державну службу. Звичайно, це явище не було новим на Україні, адже ще раніше землі одержували фортечні бояри та зем'яни. Так, у середині XVI ст. канівський боярин Микита Драб володів уходними землями на Пслі, Богуш Морозович «землею Кашиною», Дмитро Чайка «землею Пирятинською»²⁷. Черкаським фортечним боярам нарівні з міщанами дозволялося обробляти землю для власних потреб «на поли, где хто хочет»²⁸. Жалуванню грамотою від 12 квітня 1549 р. зем'янин Демид Войткевич одержав від князя Василя Сангушка дворище в с. Моцноному Волинського воевод-

²⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 102, 103.

²⁵ Volumina legum.— Т. 2.— S. 318.

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Київ—Львів, 1909.— Т. 7.— С. 176.

²⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 102, 103.

²⁸ Там же.— С. 86.

ства з умовою військової служби «єму самому до живота, а по животе єго жоне и дєтем єго вечными часы, с чєго они повинни будут конєм служити»²⁹. Аналогічну грамоту на села Соколкове і Митківці одержав і зем'янин Дмитро Базанович (1546), названий також «звенигородським козаком»³⁰. Цілком можливо, що терміном «козак» підкреслювалась його схильність до козацького промислу. З іншого боку, всі ці факти проливають світло на походження станових привілеїв козацтва.

Консолідація панівного класу в середині XVI ст. реалізувалась через ревізії прав на шляхетство. Підставою для їх визнання була наявність юридично підтвердженого землеволодіння. Лише незначна кількість зем'ян та бояр здобула шляхетські права. Всі інші повинні були переходити до категорії державних або приватних селян. Тому частина службової верстви, насамперед у південних районах, шукала порятунку в козацтві.

Реєстрові козаки становили незначний відсоток усього масиву земельних власників. Річ Посполита майже постійно вела війни із сусідніми державами і часто уряд вербував тисячі українських селян та міщан для військових потреб. Перебування разом з козаками в далеких походах значною мірою впливало на формування їхньої соціальної свідомості. Повертаючись до власних осель, учасники експедиції оголошували себе козаками, залишаючи за собою право на володіння землею. Покарання за такі протизаконні дії вони, як правило, не несли, оскільки уряд мав намір і надалі використовувати їх як дешеве і боекдатне військо.

В документах XVI ст., крім шляхти, «отчичами», або спадковими власниками земель, називаються бояри, зем'яни, міщани. Різкого розмежування між ними і козаками не існувало. Отже, в результаті купівлі їх землі могли ставати козацькими на правах приватної власності³¹. У заповіті козака Тихона Волевача від 8 серпня 1600 р. говорилося: «Пасєка в Мотронине, понад Еничем лес с подлесьем, с сеножатями и пахотным полем; з екой пасєки и Суботовка рєчка вийшла; пчел в оной стодвадцет, то синовии моему Антону, а тот грунт куплен небожчиком дедом моим Іаковом Волевачем от Івана Безмольного, на який і запис імеєм»³². Враховуючи період життя трьох поколінь, можна стверджувати, що Яків Волевач купив землі в першій половині XVI ст., маючи юридичні підстави на їх володіння. Аналогічними правами, очевидно, користувалися не поодинокі козаки.

Про існування спадкового землеволодіння у козаків свідчить і жалувана грамота Сигізмунда Августа від 4 жовтня 1571 р. зем'янину і козаку запорозькому Омеляну Івановичу. В ній говориться про те, що за службу по охороні південного прикордоння від татар «сам, єго жона, так же дєти и потомки єго властные, тым правом и порядком оную землю Сивєру по обудвух сторонах рєки Ворскла, яко ся вышей поменило, почавши от шляху Санчаровского на низ рекою Ворсклою аж до рубежа Жарковича Артемсковских песков, зо всеми землями, кгрунты, з бory, з лєсы, з деревом бортным, з реками, а меновите, з рєчками Полузорою и Кустовью, з озеры, з ловы звериными, пташими, рыбными, з бобровыми гоны и зо всеми доходы, пожитки и их належностями...»³³. Отже, володіння надавалося довічно, за що польському королю повинні були служити і нащадки Омеляна. Такими ж зем'янами і козаками були землевласники Любецького староства Назар Тарасович, Милко Бивалкович, Демид Карпович, Данило Глебович, Богдан

²⁹ Там же.— Ч. 8.— Т. 1.— С. 130—132.

³⁰ Там же.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 185.

³¹ Каманин І. М. Указ. соч.— С. 84.

³² Матеріали по історії козацького землевладення (1494—1668) // Чтения ИОНЛ.— К., 1894.— Кн. 8.— С. 14.

³³ Там же.— С. 12.

Жоглін, Василь Неданчицький, Остап Юркович, Федір Антонович та ін.³⁴

Багато козаків володіли хуторами. Так, у першій половині XVII ст. поблизу Переяслава більшість хуторів з луками, ставками, пасіками була в їхніх руках. Королівські люстратори відзначали, що в Корсунському старостві «сіл немає, тільки хутори міські козацькі», так як і навколо Канева, Черкас, Білої Церкви³⁵. Про розміри цих господарств свідчить їх вартість — від кількох десятків до тисяч литовських кіп. Наприклад, обозний Війська Запорозького Іван Валевич восени 1630 р. придбав у козацької вдови Федори Андрієвої землю на річці Макарівці за 500 кіп, а «Плоский лес, зо всеми околичными принадлежностями... из сенокосами, не степным полем и пахатным, и с поселением людей» у козака Максима Михайлова за 2000 кіп литовських³⁶.

Через відсутність різнопланового фактичного матеріалу важко судити про масштаби поширення козацького землеволодіння, співвідношення окремих його форм. Хоча можна з впевненістю стверджувати, що переважала займанщина. У люстрації Київського воеводства за 1622 р. відзначалося, що козаки «беруть собі всякі користі з полів та рік, забирають собі мало не всі ґрунти не лише в місті, а по селах і з того немає ніяких доходів»³⁷. Йдеться про дії показаченого населення, кількість якого зростала ближче до південного степу в результаті народної колонізації. Немає підстав стверджувати, що всі вони були землевласниками. Проте саме через землеволодіння тих, хто оголошував себе козаками, власті втрачали значні прибутки. Невипадково старости настійно вимагали від уряду Речі Посполитої знищити козацькі привілеї.

Сформувавшись з різних станів, козацтво вже у другій половині XVI ст. втручається в їх сфери діяльності. Це призвело до деякого перерозподілу функцій в українському суспільстві. Так, охорона степового прикордоння, що раніше покладалася на військовослужбову верству, фактично здійснюється силами козацтва. Широкий розвиток останнього змушує державу обмежити його становими рамками. Козацтво утверджується в статусі привілейованої групи людей, що дає право на володіння землею — суспільним багатством, на яке основним претендентом виступає шляхта. Крім того, козацтво привласнило собі й права, що існували раніше, — насамперед служилого боярства. Це значною мірою вплинуло на формування станової свідомості. Відстоюючи законність свого статусу, козаки посилювали не лише на реформи Сигізмунда Августа та Стефана Баторія. Нерідко вони підкреслювали спадкоємність давніх лицарських прав і привілеїв «народу руського».

Козацтво завжди виступало захисником своєї землі, а створення Січі остаточно утвердило його в цій ролі. Військове мистецтво запорожців з часів гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного було відоме далеко за межами України. Монархи європейських держав вбачали в них головну силу для протидії османській агресії. Разом з тим, одним з найважливіших факторів в житті козацтва з початку XVII ст. стає ідея визвольної боротьби українського народу. Повстання 20—30-х років підготували необхідні умови для її реалізації в епоху Хмельниччини.

Таким чином, виникнення українського козацтва в другій половині XV ст. зумовлювалося трудовою колонізацією південних степових просторів і необхідністю захисту від татарської агресії. Завдяки останньому фактору до середини XVI ст. воно постійно привертало увагу уряду русько-литовської держави. В результаті заснування Запорозь-

³⁴ Матеріали по історії козацького землевладення.— С. 26—27.

³⁵ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 46.

³⁶ Матеріали по історії козацького землевладення.— С. 16—17.

³⁷ Zródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— Т. 5.— С. 131.

кої Січі і виникнення реєстрового війська створилися сприятливі умови для визнання за козаками особливих прав: звільнення від феодальних повинностей, ісування власної адміністрації і судочинства, що супроводжувалося формуванням землеволодіння. Все це й визначило місце козацтва в системі суспільного виробництва та соціальних структурах. Протягом першої половини XVII ст. воно відстоює свої права у боротьбі з режимом Речі Посполитої, активно протидіє турецько-татарській агресії, стає на чолі національно-визвольного руху України.

Одержано 08.02.91

Анализируется эволюция казачества от возникновения до появления основных сословных признаков. Внимание акцентируется на факторах, способствовавших признанию за казачеством особых прав, которые отличали его от других категорий населения Украины.

Шаровні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

Н. М. Якупов (Одеса)

Командарм І. Ф. Федько

Висвітлюються життя і діяльність славного сина українського народу Івана Федоровича Федька, активного учасника революції й громадянської війни, визначного воєначальника Червоної Армії, який став жертвою сталінських репресій.

Серед героїв громадянської війни почесне місце належить сину українського народу І. Ф. Федьку. Народився він 6 липня 1897 р. у с. Хмелеві Сумської області в сім'ї нащадка бідного запорозького козака. Батько Івана Федір Ксенофонович був грамотною людиною і прагнув, щоб його діти навчалися. В 1913 р., коли Іван закінчив початкову школу, батько влаштував сина в ремісничє училище, де він опановував професію столяра-червонодеревця. Вчився Іван добре, багато читав, особливо він любив читати літературу про війни і полководців. Закінчивши училище з відзнакою, вісімнадцятирічний хлопець розпочав трудову діяльність на Кишинівській меблевій фабриці.

Працюючи на фабриці, мріяв поступити в університет, готувався до складання екзаменів. Однак не судилося йому навчатися. Йшла світова війна, яка покалічила долю цілих поколінь. Розстався із своєю мрією й Іван. Разом з іншими новобранцями зустрів новий, 1916 р., у Бендерській фортеці. Перше бойове хрещення солдат Іван Федько дістав на Південно-Західному фронті у складі 420-го піхотного Сердобського полку в боях під час Брусилівського прориву в травні — червні 1916 р. У цих боях Іван Федорович проявив себе як хоробрий і сміливий солдат. Наприкінці 1916 р. його було направлено в 4-у київську школу прапорщиків. Разом з іншими фронтовиками він проходив прискорений курс навчання й у травні 1917 р. закінчив цю школу.

Відразу ж після закінчення навчання І. Ф. Федька було направлено в Одеський військовий округ, у 35-й піхотний запасний полк, який розміщувався в Феодосії. В полку була більшовицька організація, яка і вручила в червні того ж року йому партійний квиток¹. Іван Федорович разом з іншими більшовиками вів пропагандистську роботу серед солдатів, робітників і матросів.

Більшовики Феодосії вирішили підняти маси на збройне повстання поки в місті знаходилися революційно настроєні солдати 35-го піхотного запасного полку. 30 грудня 1917 р. вони провели партійні збори, на яких було вирішено збройне повстання розпочати 2 січня 1918 р. У цей день мав відбутися мітинг в казармах 35-го полку. Перед присутніми виступив прапорщик І. Ф. Федько. Від імені партійної організації він закликав робітників і солдатів взяти владу в Феодосії в свої руки. Іван Федорович підтримував також вимоги солдатів про видачу їм зброї при демобілізації². Контрреволюційні офіцери виступали проти озброєння солдатів. Щоб розігнати мітинг, ад'ютант полку викликав по телефону ескадрон вершників. Про це стало відомо І. Ф. Федькові і він звернувся до учасників мітингу з такими словами: «Зараз сюди прибуде ескадрон, щоб розігнати наш мітинг. Щоб нас не перестріляли,

¹ Парт. арх. Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 1578, арк. 14.

² Там же, спр. 363, арк. 5.

як перепілок, потрібно озброїтися. Збройовий склад поряд. До зброї, товариші!»³. Більшовики першими кинулися до складу. Вони зірвали замки й почали роздавати гвинтівки, кулемети, патрони і гранати. В той час сюди прибули вершники й почали стріляти. Озброєні солдати та робітники перейшли в наступ і вигнали їх з Феодосії.

До складу виконавчого комітету Ради ввійшов І. Ф. Федько. Його було обрано головою Військово-революційного комітету.

І. Ф. Федько енергійно взявся за формування загону Червоної гвардії, до якого ввійшли залізничники ст. Сариголь, робітники місцевих підприємств і солдати 35-го полку. У березні 1918 р. загін одержав завдання — подати допомогу робітникам Миколаєва в їх боротьбі проти німецьких окупантів. Проте сили були нерівними і захисникам міста довелося відступити.

У боях проти німецьких окупантів у Криму загін Федька поповнювався за рахунок добровольців. Незабаром у ньому налічувалося вже 2,5 тис. чол. Його було перейменовано на 1-й Чорноморський полк⁴. Протягом місяця полк вів бойові дії проти німецьких окупантів за визволення Криму, брав участь в обороні Сиваша. Проте сили були нерівними і Чорноморський полк евакуювали в Єйськ.

У зв'язку із складною обстановкою, що склалася на Північному Кавказі, командуючий Північно-Кавказькою Червоною Армією К. І. Калінін поставив завдання перед Чорноморським полком — завдати удару у фланг білогвардійців, які наступали з боку Дону на Кубань. Виконуючи це завдання, полк визволив ст. Михайлівську і Криловську, захопив склади із зерном. Частина ешелонів із зерном І. Ф. Федько направив у Москву⁵.

22 травня 1918 р. Івана Федоровича призначають командуючим 3-ю колоною військ на Північному Кавказі. До неї входили Чорноморський і Павлоградський полки, загін Д. П. Жлоби та інші частини. Війська вели бої проти німців, що намагалися форсувати Дон, і проти денікінців. 6 липня 1918 р. денікінські частини перейшли в наступ. Три доби продовжувався безперервний бій. В одному з боїв І. Ф. Федька було поранено й відправлено в госпіталь. Проте залишався він там недовго.

У грудні 1918 р. Реввійськрада і штаб Каспійсько-Кавказького фронту призначають командуючим 11-ю армією Крузе, а його помічником — І. Ф. Федька⁶. Армія з важкими боями боролася з ворогом. В червні 1919 р. обстановка в Криму ускладнилася.

Денікінці захопили Донбас і наступали на Харків та Катеринослав. Махно зняв свою бригаду з позиції й тим самим відкрив фронт ворогу. Створювалася реальна небезпека для Кримської армії опинитися відрізаною від інших частин. Тому вона змушена була залишити Крим. Нечисленна за своїм складом, Кримська армія була реорганізована в 58-му стрілецьку дивізію. Її командиром було призначено І. Ф. Федька. Дивізія обороняла обширний район від Херсона до Катеринослава. Особливо завзяті бої велися на ділянці Катеринослав — Олександрівка. В ході боїв дивізія завдала великих ударів білогвардійцям й успішно, без втрат відійшла на лінію Новий Буг — Нова Полтавка — Снігурівка — Миколаїв.

Переправившись через Південний Буг, дивізія зайняла оборону на лівому березі річки. 12 днів вона стримувала наступ денікінців на ділянці від Миколаєва до Одеси. Потім її було введено до складу Південної групи військ, яку очолив начдив 45-ї дивізії Й. Е. Якір. Група одержала завдання — пробратися на північ через зайняту різними

³ Революція в Криму. — 1923. — № 2. — С. 84—85.

⁴ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1987. — С. 633.

⁵ Рожко В. Доблестный командарм. — Кишинев, 1967. — С. 25.

⁶ Смирнов А. Командарм Иван Федько. — Симферополь, 1959. — С. 53.

ворогами територію й з'єднатися з частинами Червоної Армії. 30 серпня 1919 р. розпочався похід на північ. Війська рухалися трьома колонами. До лівої колони входили 1-а і 2-а бригади 45-ї дивізії на чолі з Г. І. Котовським. У центрі прямувала решта частин 45-ї дивізії, РВС Південної групи. Центральну колону очолював І. І. Гарькавий. До правої колони входили 58-а дивізія й рештки розбитих частин 47-ї дивізії. Командував нею начдив І. Ф. Федько. Рухаючись вздовж Південного Буга, ця колона прикривала всю Південну групу від ударів денікінців зі сходу. Героїчний похід групи, який тривав 20 днів і ночей, завершився перемогою радянських військ.

Поповнивши боеприпаси, частини 58-ї дивізії разом з іншими з'єднаннями повели наступ на Київ. Федько доповідав командуючому групи Якіру: «На світанку 21 вересня частини 58-ї дивізії всім фронтом перейшли до вирішального наступу на Київ, про що прошу повідомити штаб 12-ї армії»⁷. Дізнавшись про цей наступ, командування денікінськими військами перекинуло в район Києва кілька дивізій. Рухаючись в напрямку на місто, Південна група давала відсіч ворогові, що зустрічався на її шляху. Жорстокі бої вона вела за визволення Фастова. Бої на підступах до Києва продовжувалися до 13 жовтня. Чотири доби без відпочинку І. Ф. Федько керував боями в місті. 16 жовтня Київ був визволений⁸.

Ще продовжувалася громадянська війна, коли в Москві було відкрито Академію Генерального штабу. В числі перших її слухачів був й І. Ф. Федько. Його направили туди в листопаді 1919 р. Але закінчив лише перший курс і, оскільки в 1920 р. воєнна обстановка в країні загострилася Іван Федько, як і інші комуністи, подає рапорт Реввійськраді з проханням направити його на фронт. Його було направлено на Південно-Західний фронт. 29 травня 1920 р. Івана Федоровича було призначено начальником 46-ї стрілецької дивізії, що входила до складу 13-ї армії. На цій посаді він був до середини листопада 1920 р. В жовтні цього ж року білогвардійці форсували Дніпро у районі Нікополя. Проти них була кинута дивізія І. Ф. Федька. Йому підпорядковувалися також 3-я і 12-та дивізії. Відкинувши білих за Дніпро, вони захопили плацдарм і повністю ліквідували дивізію Маркова. Вклад І. Ф. Федька у розгром Врангеля високо оцінила Реввійськрада республіки. У її наказі зазначалося: «Начальник 46-ї стрілецької дивізії тов. Федько вдруге нагороджується орденом Червоного Прапора за хоробрість, мужність і вміле керівництво діями дивізії на врангелівському фронті, в результаті яких були розгром марковської дивізії противника і закріплення за нами після боїв 28 і 29 жовтня 1920 р. Нікопольського плацдарму, що був вихідним етапом до повного розгрому військ Врангеля»⁹.

Після закінчення громадянської війни І. Ф. Федько повернувся в Академію Генерального штабу РСЧА продовжувати навчання.

Тяжким роком для країни був 1921 р. Її охопили засуха і голод. В березні цього року спалахнув заколот у Кронштадті. Для його придушення були направлені 300 делегатів X з'їзду партії, а також слухачі Академії Генерального штабу РСЧА. В їх числі був й Іван Федорович Федько. Його було призначено командиром 187-ї бригади зведеної дивізії П. Ю. Дибенка, яка входила до складу Південної групи військ. Перед нею стояло складне завдання — подолати під вогнем артилерії 6—8 км відкритого поля й штурмувати фортецю. Переборюючи всі перешкоди, що зустрічалися на її шляху, бригада о 5-й годині ранку почала штурмувати укріплення. Ввірвавшись у Петроградські ворота фортеці, вона розпочала бої на вулицях міста. На допомогу їй

⁷ Смирнов Олександр. Командарм Федько.—К., 1969.—С. 212.

⁸ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедія.—К., 1987.—С. 250.

⁹ Кондратьев Николай. На линию огня.—М., 1974.—С. 104.

підійшли інші частини. Бій тривав майже цілу добу. На ранок 18 березня Кронштадт був визволений. Важливу роль у визволенні фортеці відіграла 187-а бригада. Понад 300 її бійців і командирів були відзначені орденами Червоного Прапора. Цим орденом втретє був нагороджений і І. Ф. Федько¹⁰.

Після цих подій Іван Федорович знову повертається в Академію. Але недовго йому довелося навчатися. В лісах Тамбовщини почали діяти повстанці Антонова. В травні 1921 р. ВЦВК створює комісію на чолі з В. О. Антоновим-Овсієнком і командуючим військами губернії М. М. Тухачевським. У Тамбов прибула група слухачів Академії на чолі з І. Ф. Федьком.

Основним опорним пунктом Антонова був Кірсанський район, де в дрімучих лісах зосереджувалася його кіннота. Для її розгрому Іван Федорович організував бронезагін (12 автомашин, озброєних кулеметами), який косив бандитів з кулеметів. Протягом кількох днів І. Ф. Федько відновив Радянську владу в усіх селах Кірсанського району. В серпні 1921 р. антоновщина була придушена. За зміле керівництво бойовими операціями по ліквідації останньої Іван Федорович був нагороджений четвертим орденом Червоного Прапора.

В 1922 р. І. Ф. Федько успішно закінчує Академію і 14 лютого цього ж року був призначений одночасно командиром і комісаром 18-ї стрілецької дивізії в Ярославській губернії. А 25 квітня 1924 р. його було призначено одночасно командиром і комісаром 13-го стрілецького корпусу в Середньоазіатський військовий округ. Це був час важкої боротьби за ліквідацію басмацтва. І. Ф. Федько взяв у ній участь, зокрема, він розробив план проведення операції по розгрому загонів басмаців¹¹. З 8 лютого до 20 жовтня 1928 р. І. Ф. Федько працював начальником штабу Північно-Кавказького військового округу. В жовтні 1928 р. його було призначено помічником командуючого військами Ленінградського військового округу М. М. Тухачевського. З лютого 1931 р. по березень 1932 р. він у Кавказькій червонопрапорній армії. Іван Федорович впроваджував передовий досвід навчання військ, проводив заняття з командирами з'єднань і частин¹².

З кінця березня 1932 р. до середини жовтня 1933 р. І. Ф. Федько командував військами Приволзького військового округу. Але загострюється обстановка на Далекому Сході. Японські мілітаристи проявляють воєнну активність. За рішенням уряду, з Приволзького військового округу на Далекий Схід на початку 1934 р. направлялися три кращі дивізії, два окремі полки і спеціальні частини, велика група досвідчених командирів. У їх числі був й Іван Федорович Федько. Він призначається помічником командуючого військами Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії В. К. Блюхера. 20 липня 1934 р. його призначають командуючим Приморською групою військ ОЧДА¹³, а в листопаді 1934 р. І. Ф. Федька призначають членом Військової Ради при наркомі оборони СРСР. Визнанням заслуг Івана Федоровича у зміцненні обороноздатності країни було присвоєння йому в листопаді 1935 р. військового звання командарма 2-го рангу. І. Ф. Федько постійно знаходився у військах, вникав у питання бойового навчання і побуту бійців та командирів. Особисто керував технічними вченнями, що проводилися в складних гірських місцевостях. Однак сталінські масові репресії проти командного складу РСЧА торкнулися і долі І. Ф. Федька. Почалося з того, що він дістав нове призначення на посаду командуючого військами Київського військового округу замість П. Е. Якіра, заарештованого 31 травня 1937 р. Робота Івана Федоровича на цій посаді проходила в складних умовах. У військах округу органи НКВС

¹⁰ Смирнов А. Командарм Иван Федько.— С. 104.

¹¹ Центр. держ. арх. Рад. Армії, ф. 33987, оп. 3, спр. 281, арк. 22.

¹² Кондратьев Николай. Указ. соч.— С. 122—123.

¹³ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 281, арк. 33.

щодня проводили арешти. Список їх надто довгий¹⁴. Арештовані командири всіх ступенів мали великий бойовий досвід, були професійними військовими. Вони брали участь у громадянській війні, в рядах Червоної Армії служили з самого початку її створення, були кавалерами ордена Червоного Прапора.

Частини й з'єднання, штаби округу були буквально обезглавлені. До кінця 1937 р. майже всі командні посади займали молоді, непідготовлені люди. 21 листопада 1937 р. на засіданні Військової Ради при наркомі оборони СРСР командуючий військами Київського військового округу І. Ф. Федько повідомив, що 90% командирів корпусів, 84% командирів дивізій заарештовані. З червня по листопад 1937 р. у військах округу в шпигунстві було звинувачено 861 чол., з партії виключено 1091 командир і політпрацівник. У штабі Київського округу до осені 1937 р. було заарештовано 92% начальників відділів і 75% їх помічників. У цілому в штабі округу 75% працівників становили нові люди¹⁵. Політуправління округу також було повністю «оновлено».

Незважаючи на труднощі, І. Ф. Федько робив усе, що від нього залежало, для організації нормального життя у військах. На початку червня 1937 р. на XIII з'їзді КП(б) України його було обрано членом ЦК КП(б) України. У грудні на основі нової Конституції відбулися перші вибори у Верховну Раду СРСР. І. Ф. Федько був обраний депутатом Верховної Ради СРСР, а в січні 1938 р. — членом Президії Верховної Ради СРСР.

На посаді командуючого військами Київського військового округу І. Ф. Федько працював до 21 січня 1938 р. 25 лютого того ж року його було призначено заступником народного комісара оборони СРСР. На честь 20-річчя РСЧА Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденами велику групу командирів Червоної Армії. Серед них орденом Леніна був нагороджений І. Ф. Федько. Йому було присвоєно військоове звання командарма 1-го рангу.

У день відзначення 20-річчя Червоної Армії газета «Правда» опублікувала статтю заступника наркома оборони І. Ф. Федька «Єдино народна армія». Судячи зі змісту статті, Іван Федорович допускав існування «шпигунів-агентів фашистських розвідок, які намагалися підірвати могутність збройних сил радянського народу всередині»¹⁶.

Але І. Ф. Федько ще не підозрював, що його долю вирішено, що у Єжова в шухляді вже лежить донос на нього. В документі, що датувався 17 листопада 1937 р., коли Іван Федорович працював командуючим військами Київського військового округу, йшлося про те, що він підтримує зв'язки з арештованими «японськими шпигунами» Беккером, Балакіревим, Флоровським, Радіщевським, Скворцовим і Дрейманом. Донос підписали відповідальний секретар парткомісії Приморської групи військ, батальйонний комісар Лаздинь і відповідальний секретар партбюро штабу Приморської групи Коршунов. Донос був складений на вимогу Єжова, в якому вже були «показання» арештованих на Федька. Лаздинь і Коршунов писали, що Іван Федорович оточив себе ворогами і створив для них своїм ліберальним ставленням до їх діяльності сприятливу обстановку¹⁷.

Влітку 1938 р. І. Ф. Федько відчув, що ставлення до нього Єжова і його заступника Фріновського міняється. Ворошилов розмовляв з ним різко й холодно. Івану Федоровичу стало ясно, що хмари над ним згущаються. І він вирішив написати листа Сталіну. В ньому І. Ф. Федько писав про свою вірність партії, армії та йому, Сталіну, про необгрунтованість погіршення ставлення наркома до нього, підозри Єжова. Копію листа І. Ф. Федько віддав дружині, щоб вона його за-

¹⁴ ЦДАРА. Колекція документів.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Правда.— 1938.— 23 фев.

¹⁷ ЦДАРА. Колекція документів.

ховала. Це було 7 листопада 1938 р. Цього ж дня Іван Федорович був арештований, а через годину за наказом Єжова заарештували і дружину командарма Зінаїду Михайлівну¹⁸. Їх сина віддали у дитячий притулок і не дозволяли йому спілкуватися з рідними.

Протягом 1,5 місяця З. М. Федько сиділа в одиночці, потім її перевели в іншу камеру, де сиділа А. Л. Дударева-Белова (дружина також арештованого генерала І. П. Белова). Зінаїда Михайлівна поступово до неї звикла і розповіла їй про листа й арешт чоловіка. Копію листа співробітники Єжова знайшли. Слідство вів майор Агас, який пред'явив Зінаїді Михайлівні звинувачення, що вона шпигунка, працювала на іноземну розвідку. Він шантажував її, вимагав від неї визнання. Показали листа, написаного її чоловіком до Сталіна, заявляючи, що Іван Федорович зізнався в тяжких злочинах¹⁹.

Від усього пережитого Зінаїда Михайлівна захворіла і потрапила до психіатричної лікарні, хотіла покінчити життя самогубством. 28 вересня 1938 р. її посадили в карцер. Тут Зінаїду Михайлівну, хвору на шизофренію, слідчий Іванов примусив підписати «визнання», що С. К. Урицький — ворог, що І. Ф. Федько писав не Сталіну, а в ЦК, що існувало угруповання змовників (Федько, Беккер, Балакірев та інші) проти командування ОЧДА, Блюхера²⁰. Зінаїду Михайлівну було засуджено на 6 років. Коли Єжова замінив Берія, вона написала йому два листи з проханням вислухати її. Після суду її викликали для розмови, але не хотіли слухати про колишнього командарма І. Ф. Федька. Зінаїду Михайлівну відправили у табір, де вона відбувала покарання.

Автор даної статті знайшов у фондах архіву оригінал листа Зінаїди Михайлівни Ворошилову. 14 липня 1939 р. вона писала з Тайшеттабору НКВС наркому про свої страждання й про те, що І. Ф. Федько — чесний комуніст. Звели наклеп на нього колишні товариші по службі та співробітники НКВС. Зінаїда Михайлівна писала і про те, що чоловік розповідав їй, як до нього погано ставився Єжов²¹.

Далі вона писала, що після арешту не мала ніяких передач, взимку без копійки, у літньому пальто її відправили вглиб Східного Сибіру. Зінаїда Михайлівна просила Ворошилова, щоб він дав вказівку слідчим органам розібратися в її справі²². Однак прохання дружини безвинно засудженого командарма залишилося без відповіді. Такою була участь усіх сімей, дітей і дружин репресованих воєначальників і командирів Червоної Армії.

Партія викрила культ особи Сталіна, відновила імена безвинно загиблих героїв. Повернуте й добре ім'я відважного сина українського народу Івана Федоровича Федька — легендарного героя громадянської війни, визначного воєначальника Червоної Армії, справжнього комуніста.

Одержано 10.03.91.

Освещаются жизнь и деятельность славного сына украинского народа Ивана Федоровича Федько, активного участника революции и гражданской войны, видного военачальника Красной Армии, ставшего жертвой сталинских репрессий.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Там же.

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

І. Борщак

Гетьман Пилип Орлик і Франція *

[Сторінки дипломатичної історії]

Григор Орлик мешкав то в Шамборі, то в Парижі, то в Версалі, і, природна річ, звернено на нього увагу, як на товариша подорожі короля Станіслава на елекцію. Тому ж ще 4 серпня Монті писав: «Сам Господь Бог послав нам графа Орлика і, як тільки я побачив його в перший раз, то зрозумів вартість цієї людини. Мало знаходити певних людей, треба ще, щоби ці люди мали інші прикмети. Граф Орлик давно вже відомий королеві Станіславі, і, таким чином, цей володар не буде мати товаришем дороги зовсім невідому особу. Граф Орлик — відважний старшина, розмовляє різними мовами; польську і німецьку мову знає так гарно, ніби народився в цих країнах — вся нижня Німеччина й Польща йому добре знайомі».

22 серпня король Станіслав в товаристві Григора Орлика й якогось шляхтича Андльо виїхав в Польщу. Станіслав був переодягнений в німця-крамаря з паспортом на ім'я Бавер, Орлик їздив як челядник під іменем Ернест Брамбляк. 8 вересня вони були вже у Варшаві, і, таким чином, скінчилася подорож, про яку кардинал Флері писав: «Нащадки ніколи не повірять, що король, котрий знаходився на 400 миль від своєї столиці, з двома тільки товаришами перебрався через ворожі країни на протязі 15 днів».

12 вересня 1733 на полі елекції у Волі¹ примас Потоцький проголосив Станіслава Лещинського королем Польщі й великим князем Литви. В другий раз одолянівський староста ввійшов на трон. В той самий день Григор Орлик повіз цю щасливу вістку у Версаль, куди й прибув за вісім днів. Двір був у Фонтенебло. «20 вересня об 11 годині вночі прибув вісник з важною новиною. Кардинал Флері спав. Він відразу піднявся і побіг з депешею до короля. Король сповістив королеву, що заплакала від радості. Вся Франція стала в цей день польською й розмовляли лише про Варшаву. Кур'єр надзвичайно швидко проїхав дорогу від Варшави».

Але в Варшаві події прийняли інший напрям для Станіслава: московський генерал Лассі наступав, й новий король з своїми партизанами [прибічниками] мусив переїхати в Данції. Війна за польську спадщину почалася.

Тим більше потрібні були допомога запорожців і еventуальне повстання на Україні. 5 грудня Віленев писав: «Я вживаю всіх заходів, щоби татари напали на Московщину, щоби пан Орлик міг, врешті, покинути Туреччину і наблизитись до своєї армії. Вповні згідний з вашою еміненцією, що в разі визволення цей генерал, чи гетьман, як кажуть в країні козаків, буде серйозною небезпекою для москалів. Щоби розірвати союз Московщини з німцями, щоби припинити насильства москалів в Польщі, негайно потрібна диверсія запорожців на Україні, де населення не забуло ще повстання гетьмана Мазепи. Цими днями був у мене скарбник запорозької армії».

* Закінчення. Початок див.: УІЖ.— 1991.— № 8, 9.

Меморіалом від 17 грудня Віленев знов вимагав від великого візира «випустити Орлика й підтримати диверсію запорожців для визволення України».

1 лютого 1734 р. в другий раз Григор Орлик виїхав знов у Крим, як уповноважений від французького короля; Віленев спільно з ханським представником в Константинополі розвиває велику енергію, щоби нарешті довести справу Орлика-батька до кінця. 2 березня він сповіщає Флері: «Великий візир сповістив мене таємно, що він вирішив дозволити пану Орликові залишити Салоніки і виїхати в Крим. Я був очарований таким станом справи, але не виявив свого настрою, знаючи підозрілий характер турків. Все ж в кількох словах я дав зрозуміти великому візирі, наскільки пан Орлик на чолі своїх військ буде корисний для наших спільних інтересів». До цього листа долучено постскрипту: «Тільки що урядовець великого візира приніс мені вістку, що Порта доручила своєму азі² поїхати до Салонік, забрати генерала Орлика і проводжати його до Бендер. Був надісланий також султанський наказ по всіх містах, де генерал Орлик має проїздити, постачати все необхідне для пана Орлика і його свити. В Бендерах він зможе жити згідно з його рангом. Тому що ага виїхав без мого листа до пана Орлика, я поспішаю негайно відправити яничара в Салоніки, щоби привітати генерала Орлика, врешті, з визволенням, над яким прийшлося так довго працювати. Що пан Орлик матиме потребу у видатках, я передам через нашого консула фонди для нього — для згоди з козацькими старшинами те, що він дістав від Порти, не вистачить».

Пилип Орлик поїхав спочатку в Кавшани, де був хан і де знаходився також і Григор. І після довгих часів старий гетьман мав радість працювати на користь своєї нації разом з своїм рідним сином.

Віленев з Константинополя вів жваве листування з Орликами, особливо з Григором. Так, 29 березня французький посол писав йому: «Дуже радий, що нарешті Ви працюєте спільно з Вашим славним батьком!»

В Росії також зрозуміли, наскільки важні будуть запорожці в майбутній війні з турками, і якраз до цих часів відноситься енергійна акція з приводу приєднання запорожців. Генералові Вейсбахові на Україні дані були відповідні інструкції. Московський резидент в Туреччині Неплюев дістав 27 березня 1734 р. «секретніший» запит, що зроблять турки, як імператорський уряд прийме запорожців під свою протекцію. Неплюев у відповіді радив прийняти запорожців, бо «едва ли не против запорожцев отправлены Орлик и его сын»*. Московський посол мав добрих інформаторів в блискучій Порті!..

Між тим Віленев настоював на тому, щоби Порта оголосила війну Росії. Великий візир погоджувався, але вимагав формального офензивного й дефензивного [наступального і оборонного] союзу. На аудієнції 5 квітня Віленев дістав ось яку пропозицію від Порти: «Має утворитися ліга з Франції, Туреччини, Швеції, Польщі з королем Лещинським на чолі, козаків на Україні. Метою цієї ліги повинно бути підтримання й укріплення короля Станіслава на троні, ослаблення Росії, повернення Азова туркам, Лівонії — шведам; Україна має бути вільною під турецькою протекцією на підставі договорів 1711 і 1712 рр. Франція має одночасно з Туреччиною оголосити війну москалям і цісареві й не заключати без згоди Порти миру з ворогами».

Віленев вповні згоджувався з Портою й у своїх депешах настоював, щоби складено формальний союз з Портою, бачачи лише в цьому «можливість широкої політики для Франції». У Версалі гарячим оборонцем ліги з Портою і малими державами був Шовелен, що все

* Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Т. 18.— С. 74—75.

життя мріяв про «приниження австрійського дому». Посли: в Варшаві — Монті, в Стокгольмі — Сен-Северін, все поклонники політики Шовелена, надсилали депеші в дусі Віленева. Шовелен пішов ще далше: він бажав опертися на цей «східний бар'єр» і перекроїти й західну Європу — вигнати австрійців з Сардинії і Сіцилії, посадити нового короля в Іспанії. Смерть Августа і втручання віденського кабінету в польські справи давали право Франції розірвати договір, яким вони в свій час визнали прагматичну санкцію Карла VI.

На жаль, для української справи Шовелен не сам-один вів закордонну політику Франції. Справжнім паном ситуації був кардинал Флері, колишній вчитель короля й тепер перший всемогутній міністр. Це був впертий старик. Війна й військо здавалися йому грубими речами, відповідаючими варварській епосі, не гідними державного діяча з справжніми широкими горизонтами, особливо кардинала римської церкви. «Не здібний до великих планів, обмежений в своїх політичних поглядах, рівночасно також обмежений в особистих горизонтах, підозрілий до страху», — так характеризує Флері французький історик Д'Осонвіль. Тому ж Флері занадто лякався конфлікту з Англією і всю свою політику вів так, щоби не дратувати сен-джеймський кабінет³. Настільки, що зобов'язався не збільшувати флоту, що, як відомо, все ж було чутливим місцем англійської політики. Але була ще одна важна умова, котра вплинула на французьку політику в цей час: кардинал Флері не любив королеви Марії і тому не спішив з допомогою її батькові Станіславу, тому він не надіслав флоту в Данціг, де сховався Станіслав, тому він відмовився заключити формальний союз з Портою. Флері бажав лише використовувати ситуацію, але не витворювати її. Шовелен був усунений. Флері один вів всю політику. Порта ж, бачачи таке відношення, не спішила з оголошенням війни Росії.

До цього періоду треба віднести меморіал, складений і підписаний Шовеленом, але в дійсності складений Григором Орликом для Шовелена. Це перший офіціальний документ, де Франція прокламувала [проголосила] незайманість Туреччини як необхідність європейського порядку, вказала загальний інтерес держав проводити цей принцип і вирішила вжити всі свої моральні і матеріальні сили для здійснення цієї ідеї. «Король Карл XII, — читаємо в меморіалі, — зробив Європі погану прислугу, навчивши москалів побивати других. Незабаром москалі перейдуть з України через Дністер, займуть Молдавію і Волощину — вони займуть Константинополь. Союз Москви з царем буде все існувати, бо він в порядку речей відповідає інтересам обох дворів. І тоді вслід за Україною, вже майже московською провінцією, така ж доля стріне Крим, Кавказ, Польщу, бо нема меж для московської амбіції».

1 квітня 1734 р. в ханську ставку прибув турецький старшина з власноручним листом від великого візира. На першій же аудієнції у хана цей старшина відкрився, що він секретар французького посла, а переодягнувся в турка, щоби обминути пильність російських агентів. То був Пейсонель, що починав свою дипломатичну кар'єру. І з цього дня до кінця життя він буде випробуваним другом Криму й України. Пейсонель мав завдання, з одного боку, впливати на хана в антимосковському дусі, з другого боку, бути посередником між ханом, Віленевом і Орликом.

Листування Пейсонеля до Віленева ясно свідчить, яку роль відіграв французький посол у маніфесті Орлика до запорожців. «Мені показував гетьман Орлик проект свого маніфесту до козаків, який я прикладаю для вашої ексцеленції»... На що Віленев відповідав: «Маніфест пана Орлика добре складений. Особливо слушно вказано про жорстокості москалів на Україні». І ще одне місце листа Віленева до Пейсонеля: «Щодо маніфесту пана Орлика, я прохав би вказати також на блискучі побіди короля в Італії і в цісарських володіннях, бо,

певно, москалі ховають це на Україні». І, справді, Орлик під впливом Віленева вставив у маніфест це місце про французького короля.

23 квітня Пилип Орлик оголосив свій маніфест до запорожців *. Прийшов, нарешті, давно бажаний час визволення України і всього українського народу з-під московського ярма. «Настав час, коли не только житія, але и послѣдней крови капли не жаловати для визволення той же отчизны своей от тяжкого и тиранского подданства московскаго... Издавна пожаданий пришелъ час, когда зъ одной стороны найяснѣйшій король французскій, найсильнѣйшій і найпотужнѣйшій въ цѣлом христіанствѣ, непобѣдимий монарха, соединившиися съ королевскимъ величествомъ гишпанскимъ, дядьком своим, и зъ королевскимъ величествомъ сардинскимъ, братом своим, противъ цесаря его милости христіанскаго и противъ Москви, праведную и слушную высказалъ имъ войну и знатные уже, помощю божією, не только над войсками цесарскими въ Италіи звѣтяжество одержал, але и цѣлое тамъ королевство Ломбардѣйское и два великія княженія, Медіоланское и Мантуанское, за мали жъ барзо часъ, бо тилько въ трехъ мѣсяцевъ отъ цесарскаго величества одобрал. А опричъ тих силъ и войскъ союзныхъ французскихъ, гишпанскихъ и сардинскихъ, которыхъ 150 000 въ Италіи теперь знайдеться, особливо двѣсть еще тысячей самого войска французскаго, одобравши два княженія отъ князя лотарингскаго, зятя цесарскаго, и добывши кілько фортець цесарскихъ над рѣкою Реном, переправилися уже через тую рѣку и идуть теперь до панства цесарскаго и до Вѣдни, которымъ такъ великимъ въ Италіи силамъ французскимъ же цесарское величество малолюднымъ своим войскомъ не выдолаеть постояти, звлаща когда и отъ турковъ треба стеретися и въ поготовности быти и же не тилько союзной собѣ Москвѣ жадной помощи давати, але и себе самого оборонити не може...»

І в такий зручний час — питає Орлик — запорозьке військо дало себе заманити хитрими та знадними обіцянками Московщини, які вона взагалі рідко виконує, а тим більше ще відносно Війска Запорозького і всього нашого народу, тому що з давніх часів вони наші закляті вороги. Ніколи я не дивувався б, коли б Військо Запорозьке перейшло на бік москалів, не бачачи на собі їх лукавства, але ж ви вже знаєте ціну московської обіцянки. Невже ви забули, як Москва підманила військову старшину і рубала їй в таборі голови? Самі потім пізнаєте й будете жалкувати, що нерозумно, не дивлячись на задні колеса, зробили також, як цілий український народ не послухав розпорядження небіжчика славної пам'яті гетьмана Мазепи...

«Як скоро зъ шведами тая ж Москва войну скончила и покой съ ними потвердила, так зараз обѣтницы свои поприсяжные и грамотами царскими отверженные отмѣнила, вольности всѣ поломала, судъ и права свои мучительскіе въ Украину впровадила и установила...» Гетьман запитує запорожців: «Чи ви збалакалися з москалями відносно наших вільностей? Чи ви встигли добитись, що Москва не знищить гетьманського уряду, що не постановить своїх військ в наших городах?» «Признаюсь вашмостям добрымъ молодцемъ, милой братиі моей, же мушу тепер не тилько пред Портою Оттоманскою, але и предъ таким великим монархом королевскимъ величествомъ французскимъ, королевскимъ величествомъ польскимъ и королевскимъ величествомъ шведскимъ стыдитися для теперешнего вашего непостояннаго поступку, поневаж такъ Порта Оттоманская, яко и вси тіе монархи, будучи отъ мене многими письмами (гдыжъ я въ Солонику чрез 12 лѣтъ руки зложивши даремне не сидѣлъ) упевненими и добре увѣдомленими о мужествѣ, отвагах и о статечномъ и непоколебимомъ вашмостей добрѣхъ молодцов Війска Запорозьскаго едностайномъ и поприязне-

* Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы.— С. 782; Эварницкий Д. И. История запорожских козаков.— Т. 3.— С. 568—570; Киев. старина.— 1882.— Кн. IV.— С. 107—118.

номъ ку высвободженню отчизны предсявзятїи и замыслахъ, обѣщали намъ при помощи божїей и при помощи найяснѣйшого хана цѣлымъ сердцемъ намъ жичливаго и ласкавого всякими способами и войною и мирными договорами въ томъ допомогати.

Не забувайте, добрі молодці, про присягу, котру ми спільно дали на євангелїї — захищати батьківщину від тяжкого і неможливого тиранства московського. Пожалуйте батьків, братів, родичів і весь народ, який стогне від грабунків, катування й тиранства московського; будуть вони прохати Господа Бога помстити вам, коли ви збільшите їх неволю, як перейдете до Москви. Тільки на нас, окрім Господа Бога, вони мають надію — про що мені передавали київські та других українських монастирів монахи, котрі йшли через Салоніки на Афон. Все це пишу вам від щирості до вас, від любові до батьківщини... Підписано: «Приятель ваш і брат Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького».

Але ж ми знаємо, що цей красномовний лист не зробив того враження, якого чекав старий гетьман. Запорожці вже задекларували своє підданство Москві⁴. Коли Віленев дізнався про злуку запорожців з москалями, 5 травня писав: «Гасан-ага привіз мені Вашого листа з поганими вістками в справі запорожців, що спричинило мені велике огірчення. Дійсно, це дуже сумна подія, але Ви краще, ніж хто інший, знаєте, що я нічого не залишив, щоби не допустити до цих подій. Я ніколи не перестав клопотати перед Портою відносно Вашого визволення, і Ви добре знаєте цей двір, щоби зрозуміти, чому я так пізно добув його. Козаки прийняли своє рішення якраз тепер, коли, здається, присутність їх гетьмана повинна була б їх одушевити, а Порта готова на все, щоби захвати [зберегти — з польськ.] союз з козацькою нацією. Все ж мені відома Ваша енергія і патріотизм, і тому сподіваюсь, що можна буде примусити козаків змінити їхні плани. Чи не вважаєте Ви можливим пообіцяти від імені Порти та моєї особи козакам більші користі, ніж вони дістали від Москви; добре було б знов їм нагадати про всі жорстокості, котрі вони потерпіли від москалів — цієї хитрої та поганої нації, яка не заспокоїться, поки не знищить всіх козаків. Я гадаю, що Ваш лист до козаків повинен вплинути на них, так красномовно і переконуюче він складений. Нічого не треба щадити, щоби відняти у наших ворогів цю підмогу. Прошу Вас надалі працювати з тою енергією та розумінням, яке мені добре відоме».

Тільки маючи перед собою тодішню політичну ситуацію, можна зрозуміти турботи врівноваженого посла французького короля відносно, врешті, не такої вже великої кількості запорожців. Версальський кабінет, переконаний Орликом, дивився на Січ лише як на базу, а мав на увазі еventуальне повстання на всій Україні.

Переговори Орлика з запорожцями йшли далі, 20 травня, маючи весь час контакт з Орликами, Віленев писав у Версаль: «Мене словіщають, що гетьман Орлик, що перебуває при хані, має добру надію привести під свою владу запорожців і що старшини цієї нації писали султанові в Перекоп, що залишили своє перебування в Криму лише тому, що татари їх переслідували». Григора Орлика Віленев утішав: «Жалкування про минуле безкорисне, особливо коли нема чого закидати собі, і одне, що треба радити, це вжити всіх заходів і знайти найкращий вихід з стану, який утворився».

В Версалі теж перехід козаків зробив прикре враження, і 28 липня 1734 король писав до Віленева: «Прошу Вас негайно надіслати кур'єра до пана Орлика і передати йому, нехай не забуває, що потрібно все зробити задля того, щоби мати на нашій боці старшин запорозької армії». Віленев, дійсно, що 10 днів надсилав кур'єра до Орлика. Орлик інформував французького посла досить докладно, і Віленев мав змогу 27 листопада писати до Флері: «Декілька днів я отримав відомості, що хан виїхав з Бессарабії в Перекоп, а гетьман Орлик за-

лишився в Кавшанах, де він зібрав вже багато козаків і кожного дня чекає нових. Порта, згідно з його вимогами, а також завдяки моїм заходам знову підвищила пенсію йому і головним старшинам, котрі знаходяться при особі гетьмана. Вона видала також наказ постачати все необхідне для його війська». Таким способом з кінцем 1734 р. з допомогою Франції і Туреччини Орликові повелося зібрати біля себе якусь кількість запорожців, звичайно, нечисленну.

12 березня 1735 р. Орлик-батько писав до Віленева з Кавшан: «Після повороту мого кур'єра з Константинополя я весь час мовчав через те, що не міг писати вашій ексцеленції за браком нового кур'єра. Я бажав би дати вашій ексцеленції більш приемні новини, ніж ті, котрі передав Вам волинський воевода та мій зять Дзержановський. Бажаю відповісти на Ваші два листи — один від 18 жовтня через мого кур'єра, другий від 5 січня через мого зятя. Перше всього, приношу Вам щирю подяку за вплив на Порту в справі підвищення пенсії моїм чотирьом старшинам, панам Мировичам — старшому і молодшому, моему beaufere [швагру] Герцику і пану Нахимовському. Завдяки Вам також Порта наказала молдавському господареві утримувати моїх жовнірів. Стара пенсія не підходила ні до рангу, ні до походження моїх старшин. Обидва Мировичі нині знаходяться при хані; пан Нахимовський і мій beaufere знаходяться зі мною. Сам я позичив тут багато грошей. Коли б Ваша ексцеленція знала, які великі мої видатки!.. Скажу щиро та по совісті, це неможливо ні в якому разі проіснувати на ту пенсію, яку давали мені в Салоніках, через те, що, не кажучи вже про інші видатки, одні тільки коні коштують мені щодня 5 піастрів. Судіть самі, чи я можу жити за ту пенсію, і знайте, що живу, сподіваючись лише на Вашу протекцію. З останнього листа, надісланого Вашою ексцеленцією через мого зятя, я бачу, з якою пильністю Ви слідкуєте за моїми інтересами. Тільки вороги могли поставити мене в такий жахливий стан, про котрий пишу далі.

Коли мій зять * повернувся з Константинополя без жодних певних інструкцій, без фондів, козаки зібрались озброєні біля мого помешкання і стали голосити — закидаючи мені, що я привів їх сюди, де вони загинуть від холоду і других тягарів зими; їм приходиться жити на відкритім повітрі, в болотистих місцях, по коліна в болоті чи в снігу. Вони нині зовсім без чобіт і убрання. Жалкувались також козаки, що повинні рубати великі дерева і таскати потім на пісках. Нема у них грошей навіть на те, щоби купити собі сорочок, через те, що не отримують жодної плати з того часу, як приєдналися до мене. Вони загрожували залишити прапори і піти геть скрізь по Україні, попереджувати своїх товаришів не становитися на мою сторону, на що я так сподіваюсь на весну цього року. Я заспокоїв козаків, обіцяв кожному по два піастри, а також чоботи й убрання. Це, я гадав, мусило їх заспокоїти, але даремно; швидко і козаки трохи-потроху почали тікати, і ось декілька днів як 60 козаків-їздців вночі, коли їх товариші спали, перейшли Дністер, ще покритий льодом. Кажуть, що очаківські татари, котрі вартують на Дністрі, напали на козаків і захопили в полон, але підтвердження ще цьому нема. Після втечі цих дезертирів інфантерія [піхота] стала зовсім неможливою і готова була поступити по прикладу кінноти, про що їх полковник попередив мене. Я прохав тоді сераскіра Мехмета перевести інфантерію з Дністра й помістити її на території буджацьких татар, але сераскір відмовився без наказу хана виконати моє прохання. Пишу це все Вашій ексцеленції через те, що, коли напишу великому візиреві — я все пишу по-латині, — переклад буде вимагати багато часу, а їжі тут залишилось тільки на два тижні, і коли хоч один день не зможу дати їсти козакам, вони, без сумніву, повстануть».

* Дзержановський.

Отже, було якесь нечисленне військо при Орлику, з яким він мусив вести складну «дипломатію», щоби удержати його при собі. 20 квітня Віленев надіслав через свого драгомана Лярія 10 000 секинів для гетьмана — квота дуже значна. Про це вже після цього Флері писав: «Дуже бажано й надалі підтримувати наших приятелів між козаками».

Для характеристики гетьмана цікавий один його лист з 7 липня 1735 р. до Віленева: «Не можу замовчати про нового представника короля Станіслава при хані; не кажучи вже про те, що він не знає ні тутешніх обставин, ні татарської мови, він повівся дуже нерозумно з запорозькою старшиною. Так, в розмовах він суперечив їм, нагадував про старі часи, коли козаки були під польським пануванням. Так що пан Мирович-старший відповів йому, що нехай поляки пам'ятають Жовті Води (це тоді гетьман Хмельницький знищив польську силу). Ви розумієте, Ваша ексцеленція, як мені важко бачити таких представників короля Станіслава, котрі зовсім не знають нової кон'юнктури. Ніколи козацька нація при сучасних умовинах в Речі Посполитій не поверне до минулого».

Неприродність польсько-українського союзу, що збила з справжнього шляху державної будови Івана Виговського, стояла яскраво також перед Пилипом Орликом, і коли московський уряд, вірний своїй демагогічній політиці, оголошував скрізь Орлика «поляком» (правда, іноді в урядових московських актах цей «поляк» перевертається в «турка-бусурманна»), то нам треба пам'ятати, що старий гетьман в ґрунті речей, як цього не вимагала певна часова дипломатична тактика, стояв все непохитно на охороні і захисті козацької нації, з якою «назавжди присяга зв'язала його».

Григор Орлик ще 12 грудня 1734 р. залишив Крим, прямуючи до Версаля. В Марселі він занедужав й з лікарні 6 травня 1735 р. написав великий рапорт до Флері, в котрім аналізує тодішній політичний стан в Європі в зв'язку з планом акції на Україні.

«...Хан дав численні докази свого співчуття інтересам його величності: він прихильно ставить ся до козаків. Завдяки йому я міг своєчасно сповіщати пана Віленева про наміри й заходи наших ворогів. Генерал Вейсбах, командує російськими військами на Україні, писав ханові листа по-російськи, переклад якого я сам зробив і надіслав пану Віленеву. В цьому листі Вейсбах протестував проти того, що, не дивлячись на мирний стан з Туреччиною, татари нападають на російські кордони, підтримують агентів безчесного Орлика (це так москалі називають мого батька). Хан відповів московському генералові в дуже гідній формі. Він писав, що незнайомий з деклараціями, зробленими Портою московському резидентові, але він вважає, що суверенність Порти і трактат на Пруті порушений москалями, як вони втручаються в польські справи, як вони інтригують між запорожцями.

Політика великого візира відносно Московщини подвійна. Так, з одного боку, він обіцяв послові (Віленеву) зібрати численну армію в Румелії, заготовити збіжжя для неї; обіцяв також підтримувати у всьому мого батька з його запорозькими козаками. Він дозволив синові хана вступити з 20 000-м військом на московську територію, з другого ж боку, дав строгий наказ хотинському паші не підтримувати хана і взагалі нічого не робити проти москалів. Між тим це перешкоджає ханові в його головнім завданню — вигнати росіян з України. Що ж торкається мого батька, Порта дійсно видала йому 12 000 екю, щоби працювати між козаками, й обіцяла нічого не пощадити задля того, щоби запорожці знов залишили москаля. Одначе мій батько часто вказував Порті, що потрібно наказати ханові не чекати козаків, залишити їх у спокою на умовах трактату 1711 р., тоді навіть інші козаки, що живуть нині під москалями, прийдуть до батька. Але ж досі, на великий жаль, не удалось добитися виконання цього

прохання від Порти. Будемо сподіватися, що пан посол Віленев зуміє, врешті, переконати великого візира, наскільки небезпечна для них Москва і наскільки через те важко бути в добрих відносинах з козаками.

Батько в страшному горю, що запорожці відмовились йому підлягати. Ця подія не дає змоги батькові використати дуже зручну кон'юнктуру не тільки для того, щоби дати доказ його відданості інтересам його християнської величності, але також щоби помститися за свою власну справедливу справу».

Григор різко критикує тактику Віленева, який занадто м'яко поводився з Портою і довів до того, що гетьман міг залишити Салоніки аж тоді, коли було пізно. Врешті, Григор прохав у кардинала повновладдя на ведення переговорів у Криму і навіть в Туреччині у справах, що відносяться до козаків, бо «критичний стан речей й далекий протяг між козаками і Версалем вимагає швидких рішень». Лист, який Орлик привіз від хана до короля, запевняв, що кримська держава й надалі бере до свого серця інтереси козаків.

7 травня 1736 р. Мирович з радістю сповіщав Григора Орлика в Парижі, що хан оголосив війну москалям, що офензива [наступ] на Україну починається швидко і 28 травня Порта, в свою чергу, оголосила війну Росії й цесареві.

Отже, Франція добилася того, що, не заангажувавшись формальним союзом з Туреччиною, вона все ж довела до того, що турецька імперія підняла зброю проти обох ворогів її — і цариці⁵ й цесара. В цій війні Флері хотів зруйнувати могутність обох держав-союзників.

Восени 1736 р. легкий корабель привіз в Константинополь з Марселя спеціального кур'єра від Флері, барона де Тота. Він мав інструкцію для Віленева: «Треба вжити всіх заходів, щоби москалі не добилися вільного плавання на Чорному морі, від якого їх треба за всяку ціну віддалити. Порта повинна почати кампанію нападом на Україну, куди поляки з радістю перепустять війська турецькі. Одночасно гетьман Орлик на чолі своїх запорожців піде на Україну поруч з ханом і буде кликати мешканців цієї країни скинути ярмо московської тиранії!»

Таким чином, війна проти Московщини, на котру 25 років чекав Пилип Орлик, в яку він вкладав всі надії на здійснення національних ідеалів України, стала доконаним фактом. І він спішить зарані все обговорити. Він закликає Порту вплинути на татар, щоби вони шанували українську націю й не поводилися, як в 1711 р. До Флері й Віленева пише листи, де знов на підставі трактатів 1710—1712 вимагає від Порти диплому, загарантованого Францією, як посередницею, про те, що «козацька нація обох берегів Дніпра має бути вільною і незалежною». На цьому у нього вийшов конфлікт з поляками, конфлікт, на який архіви французькі не дають повної відповіді. Видно, що поляки, хто саме — точно невідомо, протестували проти претензій Орлика на Правобережжя; 23 грудня 1736 р. він пише синові: «Я тремчу від жаху від цієї гидкої політики розділу України. Таким чином, знов бажують перешкодити визволенню козацької нації. О, нещасна наша батьківщина!»

Але хід військових подій змінив ситуацію. Турки терпіли поразки й від цесара, і від москалів; в 1737 р. війна перервалася і в Немирові з'їхався мировий конгрес. В світі турецьких делегатів були переодягнені французи Де Тот, Де Ляріа й Пейсонель. Григор Орлик знов був в Криму при хані. Гетьманові повелося добитися, знов-таки завдяки Віленеву, що Порта в особі своїх делегатів підняла питання про запорожців, але російські делегати, які були взагалі панамі ситуації, стали

ляяти запорожців, про що два роки пізніше гетьман писав в листі до Січі. Немирівський конгрес був страшним приниженням для Туреччини: Росія жадала Кубані, Азова, Очакова, Кінбурна, Криму, Бессарабії; Молдавія і Волощина мали стати вільними державами з тим, що Росія все ж мала б змогу втручатися в їх справи. Цісар жадав Сербії і Боснії. Це був розділ Туреччини. 17 липня султан прохав посередництва французького посла.

Одночасно, як це бувало вже в Туреччині, нова хвиля енергії охопила країну, і здивований світ побачив в 1737 р. знов різку перемену успіхів на війні: вся Сербія була звільнена від німців, Крим був евакуйований [залишений] Мініхом. 24 травня 1738 р. великий візир Веген-паша виступив з Адріанополя на чолі нової армії, щоби перейти російські межі. У Відні 30 жовтня зустрівся з Пилипом Орликом, якого викликав до себе. Аудієнцією у великому візира Орлик залишився задоволений, бо писав синові: «Великий візир прийняв мене з усіма можливими почестями і гонором. Він розглянув зі мною всі справи, питав про сучасний стан Росії, чи варто продовжувати війну, чи козацька нація твердо вирішила скинути московське ярмо. Він розпитував мене про Україну, про її природу і натуральні багатства. Особливо він цікавився, наскільки можливо, чи козацька нація визнає мене своїм головою. Я відповів йому, що сторона України дуже родюча у всіх відношеннях, має багато міст з фортецями, що цариця все удержувала на Україні 40 тисяч війська, що козацька нація дуже пригноблена, що вона шукає лише сприятливого моменту, щоби вимагати стару свободу, що вона мені дуже віддана, що вона негайно стане під мої прапори, як дізнається про піддержку Оттоманської Порти. Великий візир заявив мені урочисто, що він й амбасадор французький, його друг, працюватимуть біля султана, щоби мене підтримано, і що він сподівається реставрувати мене на Україні в моїх прерогативах шефа козацької нації» *.

Але і з цього нічого не вийшло. Туреччина війни не продовжувала, а Франція, в руках якої були тоді ключі миру і війни, бажала замирення, щоби дістати в компенсацію за посередництво від Туреччини нові капітуляції.

На початку 1739 р. біля Белграда почались мирові переговори під головуванням Віленева. Старий гетьман рішився особисто направитись у Белград, куди й прибув в лютому 1739 р. В один з днів лютого відбулася зустріч Віленева з Орликом. 10 років вони були в контакті, не знаючи особисто один одного. Ми не маємо доказів, яке враження зробила на Віленева зустріч з Орликом; в своїх депешах він досить скупий на це. Гетьман розумів, що при тій ситуації нема змоги поставити на конгресі українську справу, але він настоював, щоби Віленев вніс в трактат пункт про козаків, аналогічний тому, що був в Прутських трактаті. «Це, — казав гетьман, — ясно вкаже, що москалі не запанували ще на все над козаками». Вірний оборонець української справи розумів добре вагу актів міжнародного права.

Віленев дійсно пробував вставити такий пункт, але росіяни категорично відмовились і, наскільки можна судити по листуванню Віленева з урядом, страшенно ляляли при цьому козаків. Соловйов приводить з московських архівів лист Орлика до запорожців у 1739 р., де він описує, як погано відзивалися московські делегати на Немирівському конгресі про козаків; ці слова — «запорожцы плуты и воры» — мабуть, були повторені в Белграді **. Флері, якого сповіщав в цих справах Віленев, велів не настоювати на пункті про козаків, щоби не драгувати москалів і не зірвати миру. Кардинал Флері хотів за всяку ціну покінчити життя з ореолом миротворця.

* Лист від 1 листопада 1738 р.

** Соловьев С. М. Указ. соч.— Т. 20.— С. 155.

Таким чином, не повелося вставити в белградський трактат 3-го пункту Прутського договору — «москалі запанували назавше над козаками». Проте через 42 роки Вержен, тоді міністр закордонних справ Франції, розбираючи Белградський трактат, вважав його головною хибю «мовчанку про Польщу і козаків». Вслід за ним повторює це історик кінця XIX в. Альберт Вандаль.

11 березня 1739 р. «в великій мізерії» залишав гетьман Белград, прямуючи в Букарешт [Бухарест], де мав перебувати. Віленев все ж прохав великого візира «прийняти під увагу, що москалі — природний ворог Порти й тому все ж буде в інтересах її мати на своїм боці запорожців». І, дійсно, переговори з росіянами і цісарем тяглися ще — Мініх настоював на продовженні війни; тому великий візир знов надіслав в Букарешт агу запевняти Орлика в протекції Порти. Тому-то, мабуть, гетьман і надіслав листа до запорожців, котрий вони надіслали нерозпечатаним до Мініха.

18 вересня 1739 р. трактат в Белграді був підписаний. Але, проте, назрівав конфлікт Росії з Швецією, і Орлик звертає свої очі в знайомий йому Стокгольм. Версальський кабінет кінчав війну на сході, але бажав, щоби Росія мала конфлікт на півночі. Сен-Северін, посол в Швеції, все робив, щоби викликати війну. Його піддержував у Версалі маршал Бель-Іль*, внук Фуке⁶, що мріяв про великі війни, і противник обережної політики Флері. Бель-Іль познайомився з Григором Орликом, котрий переконав його про вагу і грандіозність завдання зруйнувати могутність Росії й звести нанівещ працю царя Петра. Користуючись своїм особистим впливом на короля, Бель-Іль вів русофобську агітацію при дворі. Туреччині дано зрозуміти, що якби вона заключила союз з Швецією, це було б дуже приємно французькому королеві. Швеція надіслала таємного агента в Царгород — майора Сінклера; Григор Орлик прибув також туди; старий товариш Сінкрела із Швеції, він зручно веде переговори між Віленевом, великим візирем і шведами. В значній мірі завдяки йому 10 листопада був заключений альянс між Портою і Швецією. Сінклер з Орликом поїхали спільно до Стокгольма**, але по дорозі Сінклер був зарізаний віроломно на Шлезьку [в Сілезії] московськими старшинами, а Григор Орлик врятувався завдяки своїй зручності. Він таки дібрався до Стокгольма і розвинув там таку акцію, що Сен-Северін писав урядові: «Сам Господь Бог надіслав мені пана Орлика».

Швеція оголосила війну Московщині; Орликові було обіцяно в разі побіди поставити на конгресі українську справу. Сен-Северін, з свого боку, обіцяв теж. Отже, в цей час гетьман знов надіслав листа до козаків, вже до Нової Січі. Це мало бути вже в 1740 р., копія листа не заховалася, але з переписки з сином видно, що Пилип Орлик нагадував козакам про «славної пам'яті короля Карла XII, вірного протектора Запорозького Війська».

Швеція мала спочатку успіх, і новий французький посол в Константинополі Кастелян перед від'їздом, між іншим, писав 7 січня 1741 р. до короля: «Що торкається пана генерала Орлика, я буду керуватись бажаннями його еміненції і засобами, які мені вкаже пан Віленев» — настоював перед Портою, щоби вона на підставі союзного трактату оголосила війну Росії. Григор Орлик знов перебував при ньому; це він інформував Кастеляна про стан на Україні. Тому Неплюєв писав в Петербурзі: «Кастелян внушаєть, что въ Украинѣ вспыхнулъ бунт и вся Малороссія ждетъ удобного случая къ возстанью, что Порта должна воспользоваться этими обстоятельствами и сдѣлать

* Стосунки Бель-Іля з Григором Орликом заслуговують осібною розділу.

** Це в перший раз взагалі в історичній літературі ми маємо змогу установити, що товаришем Сінклера був Григор Орлик. «Revue historique» в одному з своїх номерів має видрукувати нашу аргументацію відносно цього питання. Зазначу тут лише, що він був під чужим іменем «Сопноієг».

диверсію въ пользу Швеції» *. Це справді є мова листів і меморіалів Орликів до французьких достойників!

Але незабаром Швеція була побита, трактат в Або⁷ ще більше знищив її силу. На цей раз гетьманові не було звідки чекати конфлікту. Він ніби тільки жив, поки була надія на визволення рідного краю. Йому пішов вже 70-й рік. Сили вже залишали його. 30 серпня 1741 р. він надіслав великого листа до Флері, прохаючи надалі оказувати протекцію синові й всій козацькій нації, бо «який би малий інтерес не являла справа козацької нації в великій машині, якою Ви так розумно й геніально керуєте, одначе неоспоримі права цієї нації на Україну, узурповану московським пануванням, ярмо, котре на неї наложили, що становиться з кожним днем більше і більше невиносимим — все це примушує мене виконати свій довг й мої вірні обов'язки, котрі я прийняв на себе під час вибрання в гетьмани. Ніколи я не перестану шукати всіх легальних засобів, щоби заявляти мої права й права моєї нації на Україну...»

До цього листа гетьман знов приклав копії грамоти Карла XII з 1710 р., диплома султана, трактату з ханом, цілої низки листів від Віленева — одним словом, всі міжнародно-правні докази його прав на Україну. Тим самим він вказав нащадкам, в якому напрямі треба вести боротьбу за здійснення національного ідеалу. Це була його лебедина пісня: до останніх днів він залишився вірним присязі, складеній 32 роки тому назад в Бендерах: «...Милость, вѣрность и печаливоє ку отчизнѣ малороссійской матцѣ нашой, о добрѣ оной посполитом, о цѣлости публичной, о разширенью прав и вольностей войскових, старань, сколько сил, разуму и способов станет, мѣти...»

Писано на еміграції.
Париж 1920—1921.

ПРИМІТКИ

¹ Воля (Wola) — село поблизу Варшави, де знаходилося елекційне поле, на якому збиралася польська шляхта для виборів короля.

² Ага (з тюрк. — пан, начальник) — титул воєначальників і деяких вищих придворних сановників у султанській Туреччині.

³ Сент-Джеймський палац у Лондоні був резиденцією англійського короля.

⁴ Запорозжці отримали офіційний імператорський дозвіл на повернення в межі Росії наприкінці 1733 р. Повернувшись на батьківщину, вони заснували Нову Січ в урочищі Базавлук (1734—1775).

⁵ Цариця — Анна Іоаннівна (1730—1740).

⁶ Фуке Нікола, маркіз де Бель-Іль (1615—1680) — французький державний діяч (з 1650 р. — генеральний прокурор, а з 1653 р. — суперінтендант фінансів), що зажив сумної слави своїми зловживаннями і розкраданням казни.

⁷ За мирним договором, укладеним в Або (1743 р.), Швеція зреклася на користь Росії Кюменогорської й частково, Савалакської провінцій.

Іноземні друковані праці, використані І. Борщаком **

¹ L é m o n t e y. Histoire de la regence— Paris, 1832.— 2 vol.

² C l a u d e S t. André. Louis XV.— Paris, 1921.

³ H o e f f l e r. Der Kongress von Soissons.— Wien, 1871—1876.— 2 vol.

⁴ B o u t a r i c. Correspondance secreete inédite de Louis XV sur la politique étrangere.— Paris, 1866.— 2 vol.

⁵ L a u g i e r. Histoire de la paix de Belgrade.— 1782.

⁶ A l b. V a n d a l. Le Pacha Bonneral.— Paris, 1885.

⁷ A l b. V a n d a l. Louis XV et Elisabeth de Russie.— Paris, 1882.

⁸ A l b. V a n d a l. Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve.— Paris, 1887.

⁹ P i e r r e d e N o l h a c. Louis XV et Marie Leczinska.— Paris, 1920.

¹⁰ Recueil des instructions aux ambassadeurs de France... Russie, Suede, Pologne, Autriche.

¹¹ B o h u t z. Histoire de la Tauride.— St. Petersburg, 1824.

¹² Lettres édifiants et curieuses écrites par les Missionnaires. Pantheon Litteraire. 1838. «Crimée». Les anecdotes de Segour du Roi de Suede à Bender, par baron de Fabrice.

¹³ Fontes rerum austriacarum.— Wien, 1949.

* Соловьев С. М. Указ. соч.— Т. 20.— С. 72—74.

** Бібліографічний опис автора.

Перші дні Великої Вітчизняної війни *

Док. № 32

Оперзведення штабу Південно-Західного фронту
№ 09 від 26 червня 1941 р.

на 20.00

5, 6, 26 армії ведуть запеклі бої з переважаючими силами противника. 12 армія втримує держкордон на ділянці фронту, де противник не проявляє великої активності.

На кінець 26.6. війська 5, 6 і 26 армій під тиском великих мехз'єднань противника (головним чином у напрямках: Володимир-Волинський — Луцьк; Сокаль — Броди; Ярослав — Львів) і під впливом авіації відтиснуті на лінію: Ковель — Луцьк — Броди — Жулків — Рава-Руська — Грудек Ягельонський — Загурже (10 км на північ, схід від Самбора) — Перемишль.

1. 5 армія (15, 27 ск і 22 мк), прикриваючи Ковельсько — Луцький напрям, на кінець 26.6. займає таке положення:

15 ск — за рішенням командуючого армії з боями відійшов на лінію: Мизово — Шайно — Городелець — Голоби.

27 ск — відходить на рубіж р. Стир.

Два полки 87 сд залишилися оточеними у районі Устилуг.

3 124 сд, яка діє на лівому фланзі корпусу, зв'язку немає.

22 мк і 135 сд відійшли на рубіж р. Стир у район Луцька.

19 мк, який вийшов у район на схід від Луцька, за рішенням командуючого армії. 9 мк вийшов у район Луцька, положення частин уточнюється.

Штарм 5 — ліс на північ від Руди Красної.

2. 6 армія (3 кд, 6 ск, 4 мк) веде тяжкі бої з переважаючими силами противника, що спрямовує свої основні зусилля на оточення 41 сд у районі Рави-Руської і на розвиток успіху в напрямку Мосьцьська — Грудек Ягельонський — Львів.

3 кд обороняє рубіж р. Болотня на фронті Селець — Гуйче, головними силами зосереджена у районі Добросина із завданням не допустити обходу у фланги і тил 41 сд.

6 ск

41 сд, втримуючи Раву-Руську, зазнає сильних атак з напрямку Верхрата.

97 сд обороняє фронт Курники, Велькополе.

159 сд розбита противником, рештки її обороняються в стикі між 41 і 97 сд.

4 мк (без одного мсп) о 12.00 26.6. висувався з району лісу Стажиська в напрямку Сондової Вишні із завданням атакувати мехчастини противника, що підходили до Сондової Вишні із заходу. 8 мсп прикриває Грудек Ягельонський.

3. Рухома група ПЗФ — 8 і 15 мк — мала завдання при підтримці ВПС зранку 26.6. атакувати з районів Броди і Топорув головне угруповання мехвійськ противника (майже 2—3 тд і 1 мд) та ліквідувати прорив фронту на ділянці Сокаль — Кристинополь.

* Продовження. Початок див.: УІЖ.—1991.—№№ 5, 6.

8 мк о 9.00 26.6. нерішуче атакував мехчастини противника з району Броди в напрямку м. Берестечка й, не маючи достатньої підтримки авіацією і з боку сусіда зліва, 15 мк зупинений противником у вихідному для атаки районі.

15 мк діє також нерішуче, не виконав наказу на атаку. На 9.00 26.6.— початок атаки мехкорпусів — ще не був зосереджений у вихідному районі.

3. 26 армія веде на своєму правому фланзі завязі бої з переважними силами противника. Противник ввів механізовані частини на північ від Перемишля в напрямку Львова.

До кінця 26.6. 26 армія вела бої на фронті Загурже — Крукенице — Балице — Медика — Перемишль — Ольшани і далі по держкордону.

4. 12 армія успішно відбиває спроби противника перейти на окремих ділянках фронту в атаку, міцно втримує держкордон на всьому протязі.

5. Резерви фронту — 31, 36, 37 ск, 24 і 5 мк.

31 ск — до кінця 26.6. на рубежі р. Стир.

200 сд — вийшла у район Гулевиче.

195 сд на 9.00 26.6. зосереджена у районі Степань.

193 сд — на марші в Луцьк.

Кап — без тракторів, залишений у Коростені для відмобілізування.

Корпус зазнає атаки авіацією противника.

Частини 31 ск мають загалом: $\frac{1}{2}$ бк боеприпасів, 1 дачу продфуражу і зовсім не мають пального.

36 ск вийшов на рубіж для оборони: Тарговиця — Дубно — Кременець. З-за неорганізованості, поганої зібраності й недостатньої забезпеченості артснарядями в бою з противником у районі Дубно частини показали низьку боєздатність.

14 кд (5 кк), яка вийшла на рубіж р. Іква, протягом дня успішно відбивала атаки противника на Кременець.

37 ск, продовжуючи обороняти 141 і 139 сд рубіж Нов. Почаюв — Тологури, має 80 сд, зосереджену у Тарнополі. У другій половині дня 26.6. частини 41 сд успішно відбили атаку 150—200 танків на Нов. Почаюв.

24 мк, здійснюючи марш у район зосередження, до кінця 26.6. досяг районів:

216 мсд — Антоніни—Кульчини.

45 тд — Чорний Острів — Войтівці.

49 тд — Кривачинці—Бакиївка.

Частини корпусу гостро потребують автомашин, здійснюють марш в пішому строю.

На марші частини зазнають атак авіації противника.

5 мк закінчує зосередження в районах:

109 мд — Оструг.

17 тд — Ізяславль.

57 тд — Шепетівка.

6. Великий некомплект у тракторах, бойових і транспортних машинах, а також недостатня забезпеченість ряду частин вогнеприпасами сильно знижує боєздатність військ, це стосується насамперед нових формувань стрілецьких й особливо мотомеханізованих військ.

Начальник штабу ПЗФ
генерал-лейтенант Пуркаєв

Начальник оперативного відділу
полковник
Баграмян

Док. № 33

Оперзведення штабу Південного фронту № 06/ОП

26 червня 1941 р.
20 год. 00 хв.

Перше — протягом ночі і дня 26.6 на всьому фронті противник активності не проявляв, за винятком району Скулени, де противник після полудня, одержавши підкріплення, знову перейшов у контратаку. Бій продовжується.

Нашими частинами і прикордонниками, за неперевіреними даними, у районі Кілія — Поуе форсовано р. Дунай (північний рукав), взято близько 500 чол. полонених. [На] решті фронту без змін.

Друге — 18 армія — положення без змін. Частини армії продовжують зосередження.

Третє — 9 армія — по всьому фронту артилерійська і кулеметна перестрілка. У районі Скулени йде бій з частинами противника, що перейшли в атаку. Частини армії разом з прикордонними частинами форсували р. Дунай у районі Кілія—Поуе. На решті фронту армії без змін.

Четверте — погода світла, суха. Стан шляхів задовільний.

Наштапівдфронту (Шяшенів)
Заст. нач. опервідділу (Лямін)

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 754, спр. 76, арк. 121. Оригінал.

Док. № 34

**Оперзведення штабу Південно-Західного фронту
№ 010 від 27 червня 1941 р. на 24.00**

1. 5 армія — даних про становище частин 5 армії немає.

2. 6 армія, продовжуючи вперто обороняти зайняті рубежі на своїх флангах, центром відійшла в напрямку Крехова.

Один сп 159 сд, 60 кп 3 кд обороняють рубіж Селець—Пшистеня—Любеля.

41 сд відійшла на рубіж Бєсяди — Добросин — Кунин.

3 кд обороняє фронт Бжезина — Добросин.

97 сд, 8, 202 мсп займають попередній рубіж на фронті Стажиська — Любень Велькі, один мсп 81 мсд — Львів.

31 тд 4 мк зосередилася в районі Ставчани.

8 мк, який мав завдання до кінця дня 27.6. оволодіти Дубно, о 9.00 розпочав контраступ з району Радзивілув у напрямку Дубно. О 11.30 передовий загін пройшов Ситно, не маючи зіткнення з противником. 15 мк приводив себе в порядок у районі Топорув і готується до атаки в напрямку Берестечка.

3. 14 кд 5 кк відбила атаки противника і займає рубіж по р. Іква у районі Кременця.

36 ск

228 сд відійшла після бою з мотомехчастинами противника в напрямку лісу на схід від Млинова.

140 сд після бою з мехчастинами привела себе в порядок і займає рубіж Тростянець — Студзянка.

146 сд спільно з 14 кд відбила атаку танків і піхоти, займає рубіж Студзянка — Кременець.

26 армія — положення без змін.

12 армія — відповідно до наказу № 0016 13 ск своїм правим флангом відходить на новий рубіж Дрогобич — Борислав — Тухля — Славська. Частини 31, 37, 49 ск займають попереднє положення.

24 мк рухається до фронту, до кінця дня виходить у район Базалія, Олександрія. 5 мк займає попереднє положення.

З 27.6. 17 ск і 16 мк згідно з шифртелеграмою НКО № ОП/0021 передані в розпорядження 18 армії.

Заст. начальника штабу Південно-Західного фронту
полковник Баграмян

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 42—43. Оригінал.

Док. № 35

Бововий наказ штабу Південного фронту командуючим 18 і 9 арміями, командирі 55-го стрілецького корпусу

27 червня 1941 р.
5 год. 30 хв.

Перше — лівофлангові частини Південно-Західного фронту відходять у ніч на 27.6. на р. Стрий, лівий фланг — Стрий — Долина — Вишків.

Друге — командарму 18 втримувати зайнятий рубіж, бити противника між р. Дністер і держкордоном. УР'и привести в бойову готовність і, спираючись на них, в разі наступу переважаючих сил, щоб то не стало втримувати зайняте положення. 169 сд підпорядковує Вам.

Третє — командарму 9 продовжувати втримувати зайнятий рубіж. Привести УР'и в бойову готовність. Випадок наступу переважаючих сил пр-ка бити його між держкордоном і р. Дністер, 2 мк мати на Вашому правому фланзі. 116 сд, яка підпорядкована Вам, зосередити в районі Березівка — Жовтень—Благоеве.

Четверте — 55 ск, без 169 сд, бути готовим до оборони УР'ів.

П'яте — кордон між арміями — Умань — Вапнярка — Ямполь — Пашкани. Всі для 9 армії.

Шосте — повідомлення через кожні 3 год. Вислати літаком [у] Вінницю делегатів.

Командуючий Південним фронтом
генерал армії (Тюленев)

Член Військової Ради
армійський комісар I рангу (Запорожець)

Начальник штабу фронту
генерал-майор (Шишенін)

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 754, спр. 76, арк. 134—134 зв. Оригінал.

Док. № 36

Донесення коменданта Новоград-Волинського укріпленого району командуючому Південно-Західним фронтом

28 червня 1941 р.
19 год. 20 хв.

Новоград-Волинський укріпрайон приведений [в] бойову готовність. Не вистачає кулеметів, відсутні зенітні засоби, немає польової хімапаратури, використав несправні танки як ПТО, також гармати піхчастин. Залучено до роботи місцеве населення.

Необхідна польова хімапаратура, дві — три дивізії, польова артилерія, танки — заповнити розрив між Н.-Волинським [і] Коростенським укріпленими районами.

Прошу вказівок [про] зрив мосту через р. Случ.

Комендант Н.-Волинського укріпленого району
підполковник Михайлов

ЦАМО СРСР, ф. 131, оп. 178442 сс, спр. 1, арк. 468. Оригінал.

Док. № 37

Оперзведення штабу Південного фронту № 010/ОП

28 червня 1941 р.
20 год. 00 хв.

Перше — [на] всьому фронті ведеться зрідка артилерійська і кулеметна перестрілка.

Друге — 18 А, міцно обороняючи кордон, успішно відбила всі атаки пр-ка, що мали розвідувальний характер. Частини армії вранці 28.6. займають попереднє положення. Штарм 18 — роща 10 км на півн. схід від Кам'янця-Подільського.

Третє — 9 А займає попереднє положення. Скулени втримуються пр-ком.

Наштапівдфронту
генерал-майор (Шившенін)
Начальник опервідділу
генерал-майор (Воробйов)

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 754, спр. 76, арк. 227. Оригінал.

Док. № 38

Донесення про бойові дії ВПС ПЗФ за 28.6.41 р.

Протягом дня 28.6.41 ВПС ПЗФ головним чином діяли по механізованих частинах противника, зосереджених у районі Оструг — Мизоч — Варковичі.

Незважаючи на те, що в цьому районі знаходилися великі мотомехчастини противника, вони були настільки вдало замасковані і для того, щоб їх виявити, льотному складу довелося літати на брючних польотах.

Всього здійснено в цей район понад 400 літако-вильотів. Втрати: 5 літаків у повітряному бою.

Авіація противника протягом дня в зазначеному районі діяла неінтенсивно.

У зв'язку з тим, що мехчастини противника були зосереджені на невеликій ділянці, вони зазнали великих втрат.

Кількість бойових справних літаків на 28.6.41 р.: бомбардувальників — 308, винищувачів — 245.

Начальник штабу ВПС ПЗФ
генерал-майор авіації Ласкін

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 150, арк. 3. Оригінал.

Док. № 39

Бойове донесення командира 8 механізованого корпусу командуючому військами Південно-Західного фронту

28 червня 1941 р.
14 год. 05 хв.

Положення частин тяжке, прошу підтримати авіацією на 28.6. Частини пр-ка знаходяться [на] шляху Верба—Дубно. Танки, що вийшли у район Дубно, відрізані від 7 дивізії, яке положення — невідомо. Сильно бомбить авіація. 7 дивізія зазнала великих втрат.

Командир 8 мк
генерал-лейтенант Рябишев

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 1, арк. 222. Оригінал.

Док. № 40

Коротка доповідь штабу Південно-Західного фронту про обстановку на фронті за станом на 22.00 28 червня 1941 р.

28 червня основні зусилля військ Південно-Західного фронту були спрямовані для оточення й знищення мехгрупи противника, що оперувала у районі Острога.

5 армія

Положення армії залишається нез'ясованим. Досі відомо лише таке: 193 і 200 сд 31 ск вийшли на р. Стохід і р. Стир, в райони Бобовиче (200 сд) та Рожище, Ківерце (193 сд). 124 і 135 сд, 215 мд (очевидно, залишки) й 131 мд після бою у Луцьку з частинами німців, які прорвалися на схід (27.6.) можливо відійшли в ліси району Ківерце. Стан цих частин і план їх дій залишаються для штабу фронту нез'ясованими.

За одержаними сьогодні ввечері даними, комдив Подлас прибув [у] Ківерці.

19 мк з частинами 228 сд під командуванням Фекленка, даючи вперту відсіч наступу переважаючих сил противника, втримує зайняті підступи до Рівно. Абсолютно не встановлено положення частин 15 ск, які відходять у Ковельському напрямку.

Штарм 5 за весь день 27.6. надіслав у штаб ПЗФ лише одну радіограму і то про дозвіл на перехід штарму з Клевань на КП Погорелувка.

Делегат штабу ПЗФ, який вилетів вранці 28.6 у район розміщення 5 армії, ще й досі не повернувся.

Обстановка на Дубно — Острозькому напрямку

Мехгрупа противника, що прорвалася через Дубно на Оструг, зупинена частинами групи Лукіна на р. Горинь у Оструг. Протягом минулого дня ВПС фронту послідовними нальотами піддали мехгрупу противника жорсткому бомбометанню.

З метою розгрому цієї групи 8 мк ще зранку 27.6. був направлений з Бродів на Дубно із завданням завдати удару в тил противника. За даними на 14.00 28.6., 8 мк займає Дубно, має в свою чергу відчутні втрати від авіації противника (7 мотодивізія).

Корпус відчуває велику потребу у запасних частинах. Становище корпусу ускладнюється ще й тим, що в районі Дубно у другій половині дня із заходу підійшла нова група танків (близько 200).

36,37 ск, 15 мк, 14 кд — з метою забезпечення дій 8 мк у районі Дубно й полегшення положення правого флангу 6 армії перейшли з фронту вин. Дубно — Кременець — Золочів на північний захід. Наступ розвивається досить повільно і суттєвих результатів за 28.6. ще не дано.

6 армія

З метою створення стійкого положення частини армії у ніч на 28.6. відведені [на] фронт Кам'янка Струмилова—Жулків—Янув — Грудек Ягельонський.

Противник проявляє активність піхотою і мехчастинами вздовж шосе Яворів — Львів.

4 мк зосереджений на південний захід від Львова.

26 і 12 армії

Відхід частин 26 і 12 А у ніч на 28.6. на новий рубіж Любень Велькі — Дрогобич — Борислав — Тухля і далі вздовж держкордону був здійснений без належної дії з боку противника. Війська цих армій зайняли нові рубежі і закріплюються.

На випадок прориву великих мехз'єднань противника з району Оструг в південному напрямку створюється протитанковий заслін на рубежі Ст.—Костянтинів — Кузьмін — Базалія — Вишневець НВ.

До складу заслону включені 199 сд, 24 мк, 2, 3 і 4 птабр. Повністю намічений рубіж буде зайнятий до кінця 29.6.

Резерви фронту:

80 сд — Тарнополь.

Упр. 49 ск і 190 сд — Чортків.

197 сд — Гусятин.

509 і 533 зап. 4 дивізії ППО — закінчують зосередження [у] Тарнополі.

Висновки:

1. Загалом ПЗФ відчуває себе ще досить міцним для ведення дальшої боротьби.

2. Найбільшу небезпеку для ПЗФ становить мехгрупа противника, що діє в районі Оструг.

3. Нез'ясованість обстановки на правому фланзі ускладнює загальне несприятливе положення на правому крилі фронту.

Начальник штабу ПЗФ
генерал-лейтенант Пуркаєв

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 48—50. Оригінал.

Док. № 41

Політдонесення Управління політпропаганди Південно-Західного фронту начальника Головного управління політпропаганди Червоної Армії

28 червня 1941 р.

На всій протяжності Південно-Західного фронту відбуваються жорстокі бої з участю всіх родів військ. У ряді місць частини фронту контраатаками відбивають наступ противника з великими для нього втратами.

На фронті 12-ї армії неодноразові спроби противника вторгнутися на нашу територію рішучими діями частин відбиті.

У напрямку Львів — Золочів — Броди — Ковель ведуться запеклі бої. В напрямку Рівного внаслідок неорганізованості 36 ск, який відходить дрібними групами на схід, прорвалася група танків противника. Наша авіація й артилерія з цією групою веде бій.

Обидві сторони мають великі втрати.

В загрожуємих районах проводиться евакуація найважливішого устаткування з підприємств.

Багато бійців і командирів частин фронту проявляють виняткову мужність і героїзм.

Молодший лейтенант 8 УР тов. Данін, знаходячись в доті зі своїм гарнізоном в оточенні, протягом двох діб відбиває натиск в багато разів переважаючих сил противника. Коли закінчилися боєприпаси, т. Данін і мол. сержант Меркулов (решта бійців гарнізону була перебита) відкрили ДВТ і кинулися в рукопашний бій з противником. Скориставшись розгубленістю противника, обидва вийшли з оточення й почали відходити до своїх частин. При відході тов. Меркулова було вбито, а Данін благополучно досяг наступного спорудження іншого гарнізону ДВТ. Веде бій...

Пілот-комуніст — мол. лейтенант 62 шп (штурмовий полк) т. Тихомиров вилетів назустріч ворожому літаку «мессершмітт-109» і, визначивши, що його машина володіє меншою швидкістю, вдарив у лоб ворожого літака і протаранив його. Обидва літаки загорілися в повітрі. Тов. Тихомиров загинув смертю хоробрих.

На всій ділянці фронту проходить відмобілізування частин. Приписний склад великими групами прибуває в усі частини.

Частини 2-го ешелону одночасно з формуванням розгортають навчання відповідно до бойової готовності...

Заст. начальника УПП ПЗФ
полковий комісар Зинів'єв

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 213, спр. 12, арк. 1—6. Оригінал.

Док. № 42

Наказ Ставки Верховного командування командуючому військами Південно-Західного фронту *

29 червня 1941 р.
00 год. 55 хв.

За наказом Ставки літаком дати наказ частинам 87 сд в Устилуг, залишити техніку, закопуючи (у) землю. З ручною зброєю пробиватися лісом на Ковель.

Начальник Генерального штабу
генерал армії Жуков

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 1, арк. 234. Оригінал.

* На документі є резолюції: «НШ. До виконання. негайно дайте вказівку про підготовку літаків. 29.6.41. Кирпонос». «Т. Баграмян. Розпорядження надіслати сьогодні не пізніше 9 год. 5.00 29.6 Пуркаєв».

«ОП. Аналогічне розпорядження дайте УРОВським частинам Рава-Руського Ур'а. 5.00 29.6. Пуркаєв».

Док № 43

Бойове донесення штабу Південно-Західного фронту № 05 від 29 червня 1941 р. на 20.00

1. 5 армія протягом 28.6, зазнавши великих втрат, відійшла за р. Стир і до кінця 29.6.41 р. обороняє західний берег р. Стир та р. Горинь на фронті:

- 31 ск — Колки — Сокуль.
- 27 ск — вин. Колки — Серники.
- 215, 131 мд — Єзерко — Романівка.
- 9 мк — Хорлупи — Олика.
- 19 мк — Тучин — Гоща.
- 124 сд — Симонув — Милятен.
- 36 ск перейшов до оборони на фронті.
- 228 сд — Липа — Семидуби.
- 140 сд — Градки — Судобиче.
- 146 сд — Студзянка — Сапонув.
- 14 кд — Бережце — Дунаюв.

Штарм 5 — Костопіль.

Противник намагається розвинути успіх у напрямках: Володимир-Волинський — Рівне і Сокаль — Дубно — Оструг.

2. 6 армія відійшла на рубіж Кам'янка Струмилова — Жулків — Грудек Ягельонський. Противник протягом 28.6 посилено обстрілював артвогнем і бомбив Львів, його околиці й бойові порядки військ.

Фронт Кам'янка Струмилова — Жулків прикриває 3 кд з 491 сп, 159 сд.

41 сд з частинами 159 сд — Жулків.

97 сд на схід від Янова, на підступах (до) Львова 81 мд — Грудек Ягельонський.

81 мд — Грудек Ягельонський.

4 мк — виведений (у) ліс на схід від Львова. Штарм 6 — Ременце.

37 ск перейшов до оборони на фронті Нов. Почаюв — Подгорце — Жидув.

8 мк

34 тд веде бій на західному березі річки Іква у Дубно.

7 сд і частина 12 тд знаходяться (в) Суходолі.

5 кк (14 кд і упр. 5 кк) обороняється на рубежі Кременець — Дунаюв.

15 мк веде бої на фронті Станіславчик — Лопатин — Попонишна.
3. 26 армія (8 ск)

173 сд — займає рубіж Грудек Ягельоньський—Чуловице.

99 сд на рубежі вин. Чуловице.

72 гсд—на рубежі Волоша—Урож.

Штрам 26—Миколаїв.

Начальник оперативного відділу штабу Південно-Західного фронту
полковник Баграмян
ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 52—54. Оригінал.

(Далі буде)

Поранення і смерть М. Ф. Ватутіна

17 квітня 1944 р. Київ сумував. Десятки тисяч киян зібралися в районі площі III Інтернаціоналу (нині — Михайлівська площа) на траурний мітинг, щоб віддати останню шану людині, під проводом якої радянські війська визволили їхнє рідне місто від фашистських окупантів. Столиця України прощалася з генералом армії М. Ф. Ватутіним, командуючим військами 1-го Українського фронту, який після тяжкого поранення бандерівцями помер 15 квітня 1944 р.

У біографії М. Ф. Ватутіна багато сторінок було пов'язано з Україною, її столицею. У 1922 р. він закінчив Полтавську піхотну школу, у 1924 р.— Київське вище об'єднане військове училище. Після завершення навчання в Академії Генерального штабу РСЧА був призначений заст. нач. штабу Київського особливого військового округу, а потім — начальником штабу КОВО. На цій посаді доля звела його з Г. К. Жуковим, котрий у 1940 р. очолив війська округу. Генерал армії М. Ф. Ватутін був одним з найосвіченіших радянських воєначальників. Крім зазначених вище військових закладів, він навчався у Військовій академії ім. М. В. Фрунзе. У травні 1940 р. на XV з'їзді КП(б)У М. Ф. Ватутіна було обрано до складу Ревізійної комісії КП(б)У.

Велику Вітчизняну війну 1941—1945 рр. генерал-лейтенант М. Ф. Ватутін зустрів на посаді першого заступника начальника Генерального штабу РСЧА. Потім тимчасово очолював штаб головнокомандуючого військами Північно-Західного напрямку. Саме на той час припали невдачі й поразки Червоної Армії, змушений відхід радянських військ на схід під тиском переважаючих сил гітлерівського вермахту. М. Ф. Ватутін знову повернувся до Генштабу. Але він відчував, що його місце на фронті. У липні 1942 р., коли німецькі війська рвалися до Волги і на Північний Кавказ, виявив бажання очолити війська Воронежського фронту, які з великим напруженням відбивали атаки ворога. Його підтримав О. М. Василевський і Й. В. Сталін погодився.

Діяльність М. Ф. Ватутіна на посаді командуючого фронтом позитивно оцінювалася у Ставці ВГК і у жовтні 1942 р. його призначають командуючим військами новоствореного Південно-Західного фронту, якому судилося відіграти головну роль у наступальній операції Червоної Армії в районі Сталінграда. Битва на Волзі стала першою сходинкою М. Ф. Ватутіна на шляху до визнання його одним з видатних радянських воєначальників.

На початку 1943 р. війська Південно-Західного фронту вступили на Україну. Почалося визволення території республіки від фашистсь-

ких окупантів. У березні 1943 р. після закінчення виснажливої боротьби за Харків, яка завершилася тимчасовою невдачею Червоної Армії, М. Ф. Ватутін знову був призначений командуючим військами Воронежського фронту. Цьому угрупованню відводилася дуже важлива роль у літній кампанії 1943 р.

Бойові дії на Курській дузі підтвердили високу репутацію М. Ф. Ватутіна як полководця. Згодом армії Воронежського фронту взяли активну участь у наступі на Харків і у визволенні Лівобережної України. Восени 1943 р. перед фронтом було поставлене одне з найвідповідальніших завдань — вигнати німецьких окупантів із столиці України.

Київська наступальна операція 1943 р., а потім оборонні дії військ 1-го Українського фронту на підступах до Києва у листопаді — грудні 1943 р. стали, мабуть, найтяжчим іспитом у бойовій біографії М. Ф. Ватутіна. За той час, коли успіхи чергувалися з невдачами, йому довелося вислухати чимало суворих, не завжди слухних докорів від Верховного Головнокомандуючого за перебіг подій на фронті. В цих умовах важливо було не знітитись, не втратити віру у власні сили, хоч примхи долі були досить відчутними. За дрібну неточність при складанні оперативного зведення наказом Ставки ВГК усунули з посади начальника штабу фронту генерал-лейтенанта С. П. Іванова. Незрозумілим був раптовий приїзд на 1-й Український фронт з надзвичайними повноваженнями від імені Верховного Головнокомандуючого генерала армії К. К. Рокоссовського, який тоді командував Білоруським фронтом.

Толерантна поведінка К. К. Рокоссовського, його товариська підтримка й поради допомогли М. Ф. Ватутіну взяти себе в руки, оволодіти становищем. Німецькі танкові дивізії були зупинені на підступах до столиці України, знекровлені в боях, а потім внаслідок Житомирсько-Бердичівської наступальної операції відкинуті на захід.

Проте М. Ф. Ватутін підсвідомо відчував, що кредит довіри до нього з боку Й. В. Сталіна без поважних причин катастрофічно зменшується. Те, що він мав рацію, довели наступні події на фронті, а саме: Корсунь-Шевченківська операція 1944 р., яка завершилася оточенням і знищенням великого угруповання ворожих військ. Хоча у цій битві брали участь війська 1-го Українського фронту, Верховний Головнокомандуючий у своєму наказі відмітив лише з'єднання й частини 2-го Українського фронту, а його командуючий генерал армії І. С. Конев став Маршалом Радянського Союзу.

Це був, можливо, єдиний випадок в історії Великої Вітчизняної війни, коли Ставка ВГК відверто знехтувала дії військ цілого фронту. Таке ставлення Верховного Головнокомандуючого було жорстоким і упередженим. Але М. Ф. Ватутін гідно переніс цю несправедливість. Вчинком Й. В. Сталіна обурювався навіть маршал Г. К. Жуков, котрий координував дії військ 1-го та 2-го Українських фронтів.

М. Ф. Ватутін тримався гідно, по-діловому зосередився на підготовці військ 1-го Українського фронту до нових операцій. Наприкінці лютого 1944 р. разом з членом Військової Ради К. С. Крайнюковим він вирішив ознайомитися із станом справ у 13-й та 60-й арміях. Ця поїздка виявилася фатальною. 29 лютого 1944 р. біля села Милятин Острозького району Ровенської області машина командуючого фронтом була зненацька обстріляна численним загоном українських націоналістів. М. Ф. Ватутін був тяжко поранений.

Ця трагічна подія стала наслідком збігу ряду нез'ясованих обставин, які можна було б передбачити. Впадає в око, зокрема, невдалий вибір маршруту переїзду М. Ф. Ватутіна з 13-ї армії (Рівне) до штабу 60-ї армії, який дислокувався у Славуті. Командуючий 13-ї армії М. Пухов запропонував «східний» маршрут, тобто через Новоград-Волинський. Проте зупинилися на «західному» варіанті: через Рів-

не — Гоцу — Милитин. Він був коротшим і по ньому М. Ф. Ватутін прийшов до Рівного.

Але в цьому випадку не врахували таких важливих обставин, як наявність на маршруті, за даними відділів контррозвідки «Смерш», бандерівців, неприпустимість за таких умов пересування по одному шляху двічі, надто пізній час виїзду (16 год. 30 хв), коли дії ворожої агентури особливо активізувалися.

Були й інші прорахунки. У складі охорони командуючого чомусь не виявилось броньованих транспортних засобів, не були узгоджені й питання своєчасного інформування відповідних фронтових і армійських інстанцій про маршрут поїздки та забезпечення додаткових заходів охорони.

Чимало непродуманого було і в організації евакуації пораненого з прифронтової смуги і поданні йому термінової кваліфікованої медичної допомоги. Лише через добу, тобто 1 березня 1944 р., у військовому госпіталі у Рівному було здійснено первинну обробку рани М. Ф. Ватутіна. Потім замість того, щоб вивезти його з Рівного на літаку, вирішили транспортувати хворого машиною, а далі поїздом до Києва. Цей переїзд тривав майже дві доби: з 4 по 6 березня 1944 р. Після прибуття до місця призначення стан пораненого значно погіршився.

Саме тоді надійшов наказ Й. В. Сталіна про негайну евакуацію М. Ф. Ватутіна на лікування до Москви. Але останній, зважаючи на тяжкий перебіг хвороби, просив тимчасово залишити його в Києві. Його підтримав М. С. Хрущов, котрий, посилаючись на думку лікарів, запевнив Й. В. Сталіна, що так буде краще і в Києві створять всі необхідні умови для лікування М. Ф. Ватутіна.

М. С. Хрущов дотримав свого слова. Уряд республіки розмістив М. Ф. Ватутіна в окремому будинку по вул. К. Лібкнехта, 14 (нині — це прес-центр МЗС України). Для його лікування виділили спеціальний штат медпрацівників, відповідний персонал. Для консультацій постійно приїздили висококваліфіковані спеціалісти, в тому числі з Москви. Пораненого відвідували М. С. Хрущов, інші представники уряду України і ЦК КП(б)У, бойові соратники.

Спочатку створювалося враження, що безпосередньої небезпеки для життя М. Ф. Ватутіна немає. Проте 23 березня 1944 р. стан його здоров'я різко погіршився. Почалася справжня боротьба за врятування життя Миколи Федоровича, до якої були залучені чи не найкращі сили радянської медицини, академіки М. Н. Бурденко і М. Д. Стражеско. Було зроблено надзвичайно складну хірургічну операцію. Але всі спроби змінити ситуацію виявились марними. 15 квітня 1944 р. о 1-й год. 30 хв. М. Ф. Ватутін помер у військовому госпіталі. В опублікованому повідомленні РНК СРСР, Наркомату оборони СРСР і ЦК ВКП(б) зазначалося, що «в особі тов. Ватутіна держава втратила одного з талановитих молодих полководців, які висунулися в ході Вітчизняної війни».

Для організації його похорон за постановою ЦК КП(б)У було створено Урядову комісію у складі: секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка, першого заступника голови РНК УРСР Л. Р. Корнійця, генерал-лейтенанта В. Ф. Герасименка, секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді К. З. Литвина, секретаря Київського обкому партії З. Т. Сердюка.

Труна з тілом покійного була встановлена у Палаці піонерів (площа III Інтернаціоналу), куди протягом 16—17 квітня йшли кияни, бійці і командири Червоної Армії.

Для участі в похороні М. Ф. Ватутіна з Москви прибув як представник Ставки Верховного Головнокомандування генерал-полковник П. І. Голиков. На вінку від Раднаркому СРСР, Наркомату оборони і ЦК ВКП(б) був напис: «Вірному сину більшовицької партії і одному з кращих керівників Червоної Армії — генералу армії Ватутіну М. Ф.»

Тут виникає одне питання: яким же було справжнє ставлення Верховного Головнокомандуючого до М. Ф. Ватутіна, його смерті? Дати відповідь на нього не легко. Однак деякі припущення, крім тих, про які говорилось вище, можна зробити. Зокрема, важко зрозуміти приїзд П. І. Голикова, в якого з покійним були дуже напружені стосунки. В липні 1942 р. і березні 1943 р. М. Ф. Ватутін змінив того на посаді командуючого фронтом за обставин, коли діяльність П. І. Голикова Ставкою ВГК оцінювалася різко негативно. Дивною здається відсутність на похованні маршала Г. К. Жукова, давнього бойового соратника М. Ф. Ватутіна. Тоді він очолював війська 1-го Українського фронту.

На траурному мітингу, який відбувся 17 квітня 1944 р., виступили: перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, генерал-полковник П. І. Голиков, нарком оборони УРСР генерал-лейтенант В. Ф. Герасименко, член Військової Ради 1-го Українського фронту К. С. Крайнюков, представники громадськості Києва, академіки М. П. Бажан і М. М. Гришко. Генерала армії М. Ф. Ватутіна поховано в Радянському парку.

Події, про які йшлося вище, знайшли досить повне висвітлення в документах архіву ЦК КПУ. Вони, в основному, хронологічно охоплюють період від 6 березня до 17 квітня 1944 р., тобто від прибуття М. Ф. Ватутіна до Києва і до його поховання. Переважна більшість з них датується, починаючи з 23 березня 1944 р., коли стан здоров'я пораненого серйозно погіршився.

Публікація найбільш важливих документів з архіву ЦК Компартії України, залучення інших джерел відкриває певні можливості на шляху до висвітлення ще не зовсім з'ясованих трагічних подій, пов'язаних з пораненням, лікуванням і смертю М. Ф. Ватутіна, людини і полководця, якому належить важливе місце в літопису історії Великої Вітчизняної війни.

*Публікацію (вступна частина і документи)
підготував А. В. КЕНТІЯ (Київ)*

Доповідна записка начальника Управління контррозвідки НКО «Смерш» 1-го Українського фронту секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову про обставини поранення генерала армії М. Ф. Ватутіна

6 березня 1944 р.

Розслідуванням обставин, за яких був здійснений напад на командуючого фронтом генерала армії тов. Ватутіна, встановлено: 29 лютого 1944 року приблизно о 19.00 у населеному пункті Милятин Острозького району бандгрупа чисельністю 100—120 чоловік обстріляла машину командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії тов. Ватутіна й машини, що його супроводжували, внаслідок чого тяжко поранено в ногу генерала армії тов. Ватутіна.

29 лютого 1944 року, закінчивши роботу в штабі 13-ї армії, о 16.30 тов. Ватутін виїхав у район розташування штабу 60-ї армії у м. Славути.

Перед від'їздом генерала армії тов. Ватутіна та інших командуючий 13-ю армією Пухов запропонував їхати до Славути через Новоград-Волинський.

Член Військової ради армії Козлов запропонував їхати також через Новоград-Волинський або ж за маршрутом: Рівне-Гоща-Милятин (за яким їхав тов. Ватутін у 13-ю армію), з чим тов. Ватутін і погодився.

Незважаючи на пізню годину і наявність на маршруті Гоща — Милятин — Славути озброєних банд, що Військовій раді 13-ї армії бу-

ло відомо з повідомлень відділу «Смерш» тієї ж армії, генерал-лейтенант Пухов і генерал-майор Козлов для супроводу командуючого фронтом тов. Ватутіна не направили додаткової охорони і не запропонували броньованих засобів пересування.

Полковник Семиков, знаючи, що частина охорони Військової ради фронту відправлена іншим маршрутом, також не запропонував Військовій раді 13-ї армії посилити наявну охорону.

Крім того, Військова рада 13-ї армії про пересування командуючого фронтом з м. Рівне в м. Славута не повідомила відділ контррозвідки «Смерш».

Внаслідок недбалості при охороні командуючого фронтом тов. Ватутіна він і машини, що їхали разом з ним, не підозрюючи про наявність озброєної банди, в'їхали у с. Милятин, де і був здійснений обстріл і поранений тов. Ватутін.

Необхідно відмітити, що Військова рада фронту також систематично була інформована про наявність активно діючих бандгруп на ділянці 13-ї армії і члени Військової ради фронту особисто були попереджені про здійснення застережних заходів при поїздках у частини 13-ї армії.

За свідченням пом. нач. опервідділу штабу фронту майора Білошицького, що супроводжував Військову раду, встановлено, що під час змушеної зупинки машин Військової ради в 3-х кілометрах від села Милятин майор Білошицький почув попереду кулеметну стрілянину, але про це нікому не повідомив, а лише попередив особисту охорону командуючого про готовність.

За його ж свідченням, при в'їзді машин на околицю с. Милятин Білошицький на відстані 800—900 м помітив велику групу людей, але продовжував їхати, не доповівши про це командуючому, і, таким чином, наблизився до банди на відстань 150—200 метрів.

Слід відмітити, що особиста охорона, що супроводжувала командуючого, і водії вели себе мужньо і гідно, за винятком Моноселідзе—водія члена Військової ради тов. Крайнюкова, який під час обстрілу виявив боягузтво, погнав машину, і сам участь у відбитті нападу не брав.

Моноселідзе затриманий і відносно його розпочато слідство.

Для ліквідації банди відділом контррозвідки «Смерш» 60-ї армії у с. Милятин у ніч з 29 лютого на 1 березня ц. р. було відправлено оперативну групу в кількості 60 чоловік, але на момент приїзду опергрупи банда із села Милятин пішла і переважна більшість населення цього села також була відсутня.

Внаслідок проведеної облави затримані 3 чоловіка, що підозрюються у співучасті в банді, відносно яких ведеться розслідування.

Вранці 1 березня ц. р. відділом контррозвідки «Смерш» 13-ї армії у с. Милятин була направлена оперативна група у кількості 30 чоловік під керівництвом заст. нач. відділу «Смерш» армії тов. Шелепенка, яка спільно з прикордонними військами охорони тилу фронту 1 березня ц. р. мала збройне зіткнення з бандитами на околиці с. Почапки (продовження села Милятин), унаслідок чого вбито 5 й захоплено 2 бандити.

В цьому ж селі спалено 2 сараї, звідки бандити вели вогонь. Захоплено: гвинтівок — 21, револьверів — 1, гранат — 1, рушничних патронів — 250. Втрат з нашого боку не було.

Ця ж оперативна група спільно з прикордонниками, здійснюючи облаву на західній околиці с. Милятин, була обстріляна бандитами з південної околиці села Дубенське, і в бою було вбито 6 та 1 бандит узятий живцем. Робота оперативної групи продовжується.

Вранці 3 березня ц. р. у район сіл Сіянце, Дубенське та Милятин додатково було направлено оперативну групу у кількості 30 чоловік під керівництвом начальника відділу «Смерш» 13-ї армії полковника Олександрова, що мала завдання захопити учасників бандгруп, які

проживають у с. Сіянце, проходять за показаннями свідків і раніше заарештованих бандитів, а також виявити бандитів, що здійснили напад на командуючого фронтом генерала армії тов. Ватутіна.

По лінії прикордонних військ охорони тилу фронту в ніч з 29 лютого на 1 березня ц. р. у район с. Милятин відправлено маневрену групу у кількості 60 чоловік.

Крім цього, в той же район 1 та 2 березня ц. р. направлено два батальйони для ліквідації банди, що там діє.

Внутрішні війська НКВС (до двох батальйонів) зранку 2 березня ц. р. почали операцію проти бандгруп, що діють в лісах, які підходять до сіл Бяла Криниця — 7 км на схід від Рівного, Колоденка, що в 5 км на південний схід від Рівного, Здолбунів, Мар'янівка, Новоселівка, Новоставці.

Наслідки цієї операції поки нам невідомі.

Райони Ровенської області, що входять до смуги дій військ нашого фронту, виключно засмічені активно діючими озброєними бандгрупами.

Починаючи з 7 січня й по 2 березня ц. р., лише в тилу частин 13-ї армії бандгрупи здійснили збройні напади на окремих військовослужбовців, радянських та партійних працівників, а також невеликі обози з військовим майном — до 200 випадків.

Особливим бандитизмом позначені такі райони: Острозький, Гощанський, Мизочанський, Здолбунівський, Клеванський і Ровенський. Там бандити користуються підтримкою населення, яке допомагає їм як добровільно, так і з примусу, під загрозою розправи.

З наявних матеріалів видно, що бандитські групи, що дислокуються в селах, лякаються призову їх до Червоної Армії. Однак у районах західної частини України мобілізація не проведена.

У визволених районах західної частини України відсутній точний облік осіб, які мешкають у тому чи іншому населеному пункті, в зв'язку з чим здійснення паспортизації в цих районах значно ускладнило б пересування бандитських груп і перебування їх на нелегальному становищі.

Крім того, створення єдиного оргцентру, що об'єднує дії всіх органів, які ведуть боротьбу з бандитизмом, також було б ефективним засобом найшвидшої ліквідації існуючих бандитських формувань.

Начальник Управління контррозвідки НКО «Смерш» 1-го Українського фронту генерал-майор *Осетров*

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 944, арк. 1—5.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова Й. В. Сталіну з проханням залишити М. Ф. Ватутіна на лікування в Києві

6 березня 1944 р.

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Сьогодні тов. Ватутін прибув до Києва. Я був у нього у вагоні; температура — 38°, самопочуття в нього, за його заявою, погане. Погіршилось воно під час переїзду з Рівного до Києва.

В зв'язку з цим він не хотів би їхати зараз до Москви, а хотів би залишитись у Києві і почекати, поки відбудеться полегшення його стану.

Я розмовляв з лікарями: начальником Санітарного управління 1-го Українського фронту тов. Семєко, заступником тов. Бурденка, тов. Шамовим та іншими лікарями, що супроводжують тов. Ватутіна. Всі вони в один голос заявляють, що хоча поранення у тов. Ватутіна і серйозне, але для життя не є небезпечним. З приводу тимчасового залишення тов. Ватутіна у Києві вони заявили, що на це варто піти й задовольнити прохання хворого. У Києві вони обіцяють створити такі умови для лікування, які є в Москві.

Оскільки тов. Ватутіна повідомили, що є Ваш наказ відправити його на лікування до Москви, то він у зв'язку із станом здоров'я прохає Вас тимчасово залишити його для лікування в Києві.

Зі свого боку я вважаю за доцільне залишити тов. Ватутіна в Києві. Тут ми створимо для нього всі умови для лікування.

Прошу Вашої згоди на залишення тов. Ватутіна для лікування в м. Києві.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 946, арк. 1—2.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова Голові Державного Комітету Оборони про погіршення стану здоров'я М. Ф. Ватутіна

24 березня 1944 р.

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про погіршення стану здоров'я тов. Ватутіна М. Ф.

Вчора, 23 березня, сталося різке погіршення стану здоров'я тов. Ватутіна. Вранці температура була 40,2°. Протягом дня було 2 приступи погіршення стану, коливання температури від 38 до 40,2°. Увечері також була висока температура — 40,3°.

Лікарі, пам'ятаючи про те, що тов. Ватутін до поранення хворів на малярію і влітку 1943 р. пережив напад малярії, вважали, що це в нього повторився приступ малярії, дали хворому хіну і зробили кілька протималярійних уколів.

Сьогодні вранці я був у тов. Ватутіна. Вранці в нього трохи поліпшився стан, температура була 38°, але самопочуття було погане. Сьогодні протягом дня напади повторилися. Температура коливалася від 38° до 39,8°.

Лікарі зробили кілька аналізів крові, але малярії не виявили. До цього часу лікарі не можуть встановити діагноз хвороби.

Добре було б доручити тт. Смирнову й Бусалову завтра терміново викликати кваліфікованих лікарів з Москви, щоб вони встановили точний діагноз хвороби тов. Ватутіна з тим, щоб здійснити ряд необхідних заходів для лікування.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 5.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова Голові Державного Комітету Оборони про стан здоров'я М. Ф. Ватутіна

27 березня 1944 р.
Вручити негайно

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про стан здоров'я тов. Ватутіна

Сьогодні вранці був у тов. Ватутіна. Стан у нього дуже важкий. Вночі знову був напад і підвищилась температура до 40,4°.

Тов. Ватутін фізично дуже ослаб, апетит відсутній, нічого не їсть. Лікарі ще й досі не встановили точний діагноз, але вони вважають, що в основі ускладнення — перехід інфекції з рани у кров.

Заступник тов. Бурденка — генерал-лейтенант Шамов, головний терапевт Червоної Армії генерал-майор Вовсі та інші медики, які лікують тов. Ватутіна, всі вважають, що тов. Ватутіну потрібно негайно зробити другу операцію й перев'язати вени, що йдуть від осередку ураження. Вважаю це першим етапом боротьби з ускладненням. Зараз лікарі оперують тов. Ватутіна. Якщо ця операція не дасть бажаних результатів, то, як вони вважають, може виникнути необхідність більш радикальної операції аж навіть до ампутації.

Додаю одержане сьогодні донесення лікарів про стан здоров'я тов. Ватутіна.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 9—10.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова Голові Державного Комітету Оборони про стан здоров'я М. Ф. Ватутіна

28 березня 1944 р.
Вручити негайно

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про стан здоров'я тов. Ватутіна

Сьогодні вранці побував у тов. Ватутіна. Після вчорашньої операції відбулося деяке поліпшення стану здоров'я. Температура вранці була 36,7°, до 11 години ранку дещо підвищилась—37,4°.

Загальний стан задовільний. Проте ще дуже слабкий і сильно пріє. Вранці, хоч трохи, але вже поїв. Уночі тов. Ватутін трошки відпочивав, чого не було кілька днів.

Нинішній день покаже, наскільки ефективною буде дія проведеної вчора операції.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 16.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова Голові Державного Комітету Оборони про погіршення стану здоров'я М. Ф. Ватутіна

30 березня 1944 р.
Вручити негайно

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про стан здоров'я товариша Ватутіна

Сьогодні, у другій половині дня, стан здоров'я тов. Ватутіна сильно погіршився. Був новий напад з дуже високою температурою. Якою вона була на момент приступу, дізнатись не вдалось, оскільки стан важкий і не можна зміряти температуру. Хворий був у непритомному стані і марив. Після того, як тов. Ватутін опритомнів, зміряли температуру (39,7°).

Професори, що його лікують, — хірурги, терапевти — дійшли єдиної думки, що зараз виникає безумовна необхідність зробити нову операцію тов. Ватутіну — розрізати рану. Під час операції може виникнути, за заключенням лікарів, необхідність ампутації кінцівки. При цьому вони заявляють, що і операція розрізання осередку ураження, і ампутація кінцівки пов'язані з ризиком для життя тов. Ватутіна. Однак цей ризик є меншим, ніж очікування (при такому стані хворого).

Завтра, 31 березня, лікарі мають намір використати цей день для психологічної підготовки тов. Ватутіна до можливої ампутації кінцівки і, якщо не буде різкого поліпшення, то 1 квітня зроблять намічену операцію.

Заключення лікарів додаю.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 24—25.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова Голові Державного Комітету Оборони про стан здоров'я М. Ф. Ватутіна

31 березня 1944 р.
Вручити негайно

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

О 10 год. 30 хв. ранку був у тов. Ватутіна. Стан його різко погіршився. О 4—5-й годині ранку були приступи — сильний озноб і висока температура. Раніше приступи в такий час не спостерігалися.

Від 10 год. 30 хв. до 12-ї години дня температура була високою — 39,9°. Самопочуття хворого погане. Кілька разів він повторював, що не хоче помирати. Професори, що лікують тов. Ватутіна, і заступник тов. Бурденка — проф. Шамо в вважають, що операцію треба зробити не 1 квітня, як я Вам про це повідомив учора, а негайно, сьогодні, як тільки спаде температура. Тому психологічну підготовку тов. Ватутіна відносно можливої ампутації ноги в ході операції провести неможливо. Запитувати його про згоду на ампутацію, як це водиться, зараз, коли він у такому стані, неможливо, оскільки це різко погіршить його самопочуття, що дуже не бажано перед такою серйозною операцією. Дружину його теж вирішили не запитувати і не говорити їй, що, може, доведеться зробити ампутацію кінцівки.

Операція приблизно буде зроблена сьогодні, 31 березня, о 14—15-й год. дня.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 28—29.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова
Годові Державного Комітету Оборони про стан здоров'я
М. Ф. Ватутіна після хірургічної обробки рани

1 квітня 1944 р.

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про тов. Ватутіна

Після операції, проведеної 31 березня 1944 р., у хворого різко впала температура — з 39° до 36,8. Падіння супроводжувалось виснажливим потінням, слабкістю пульсу і зменшенням кров'яного тиску. Лікарі застосували серцево-судинні засоби, до кінця дня стан хворого значно поліпшився, і він заснув. О 3 год. ночі у тов. Ватутіна був 15-хвилинний приступ-озноб і підвищення температури до 40,4°. Лікарі вважають, що це відбулося внаслідок перенесеної ним операції. Потім температура поступово впала і вранці була нормальною.

О 10 год. ранку я був у тов. Ватутіна, розмовляв з ним. На моє запитання, як Ви себе почуваєте, він відповів: «цілком задовільно». Вранці в нього був добрий апетит, він добре поїв. Залюбки випив вина, а раніше, коли йому пропонували вино, він не пив. А сьогодні навіть горілку попросив. Коли я, підбадьорюючи його, жартома запитав, чи досить йому пайка, він посміхнувся і відповів: «вистачає, я сьогодні добре поїв, ось Ви підете, і я знову буду їсти». Це свідчить про те, що у тов. Ватутіна справа поліпшується.

На 12-у годину температура без ознобу підвищилась до 38,3°. Лікарі перев'язали рану, яка виявилася в задовільному стані. Картина крові значно краща.

Професори, які лікують тов. Ватутіна, очікують, що після операції, зробленої 31 березня, у стані здоров'я тов. Ватутіна настане різке поліпшення.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 31—32.

(Далі буде)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Г. І. Ванєєв (Севастополь)

Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр. *

Автор — доктор історичних наук Г. І. Ванєєв — зосереджує увагу на дослідженні та узагальненні дій військ Севастопольського оборонного району в період останнього (червневого 1942 р.) ворожого наступу на місто, з'ясуванні причин, через які героїчна оборона Севастополя закінчилася трагедією. Розповідь побудована на основі нових архівних даних, причому значна їх частина вводиться до наукового обігу вперше.

Напередодні останнього ворожого наступу на місто побудова оборонних бойових порядків військ Севастопольського оборонного району (СОР) була такою.

Перший сектор (лінія фронту 7,5 км). Склад військ: 109-та стрілецька дивізія (456-й, 381-й, 602-й стрілецькі та 404-й артилерійський полки), 388-ма стрілецька дивізія (782-й, 773-й стрілецькі та 953-й артилерійський полки). Комендант сектора—командир 109-ї стрілецької дивізії генерал-майор П. Г. Новиков, военком — бригадний комісар А. Д. Хацкевич. Штаб сектора та 109-ї стрілецької дивізії розташовувався за 1 км на північний захід від с. Карань¹. Війська сектора займали рубіж (справа наліво): Генуезька башта — висота 212,1—радгосп «Благодать»—300 м на північ від висоти 440,8—600 м на північний схід від с. Камари.

Другий сектор (лінія фронту 12 км). Склад військ: 386-та стрілецька дивізія (769-й, 775-й, 772-й стрілецькі та 952-й артилерійський полки), 7-ма і 8-ма бригади морської піхоти та приданий 3-й дивізіон 18-го гвардійського артилерійського полку. Комендант сектора — командир 386-ї стрілецької дивізії полковник Н. Ф. Скутельник, военком — старший батальйонний комісар Р. І. Володченков. Штаб сектора й 386-ї дивізії розташовувався на хуторі Дергачі. Війська сектора займали рубіж (справа наліво): висота 90,5—1,5 км на північний захід від с. Верхній Чоргунь — 300 м на захід від висоти 154,7—1 км на південний захід від висоти 269,0—1 км на південний захід від хутора Мекензія.

Третій сектор (лінія фронту 8,5 км). Склад військ: 25-та стрілецька дивізія (31-й, 54-й, 287-й стрілецькі, 69-й і 99-й гаубичні артилерійські полки), 79-та курсантська стрілецька бригада (три батальйони), 3-й полк морської піхоти, 2-й Перекопський полк морської піхоти. Їм були придані: 18-й гвардійський арtpолк (без третього дивізіону), по одному дивізіону від 905-го, 52-го і 134-го гаубичних арtpолків. Комендант сектора—командир 25-ї стрілецької дивізії генерал-майор Т. К. Коломієць, военком — полковий комісар Н. І. Расников. Штаб сектора і 25-ї стрілецької дивізії розташовувався за 1 км на схід від поселення Інкерман. Війська сектора займали рубіж (справа наліво): 2 км на південний захід—1 км на північний захід—2 км на північ від хутора Мекензія — близько 3 км на південний схід від висоти 192,0—західний берег Камишлівського яру—1,5 км на північний захід від с. Камишли.

Четвертий сектор (лінія фронту 6 км). Склад військ: 95-та стрі-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1991.—№ 6.

¹ Центр. військово-морський арх., ф. 10, спр. 1950, арк. 117—123 (далі — ЦВМА).

лецька дивізія (90-й, 161-й, 241-й стрілецькі та 57-й артилерійський полки), 172-га стрілецька дивізія (747-й, 514-й стрілецькі та 134-й гаубичний артилерійський полк без 3-го дивізіону). Їм були придані: 1-й дивізіон 52-го, 2-й і 3-й дивізіони 905-го артилерійських полків. Комендант сектора—командир 95-ї стрілецької дивізії полковник А. Г. Капітохін, военком — старший батальйонний комісар А. П. Гордеев. Штаб сектора й 95-ї дивізії знаходився в районі Братського кладовища². Війська сектора займали рубіж (справа наліво): 1,5 км на північний захід від с. Камишли — вигин залізниці за 1 км на південний схід від с. Бельбек — с. Бельбек — 2,5 км на захід від с. Бельбек — 2 км на північ від с. Любимівка.

В резерві командуючого Приморської армією перебували: очолювана командиром полковником Н. О. Гузем і военкомом батальйонним комісаром А. М. Пічугінін 345-та стрілецька дивізія (1163-й, 1165-й і 1169-й стрілецькі полки), яка зосереджувалася в районі 2 км на південний схід від кордону Мекензія № 1 — кордон № 1 — ст. Мекензієві Гори — 3 км на південь від кордону № 1; 778-й стрілецький полк 388-ї стрілецької дивізії, розташований у с. Голикове; місцевий стрілецький полк та 3-й гвардійський мінометний дивізіон, дислоковані за 1 км на південь від Малахова Кургана; 125 танковий батальйон, розташований поротно в засідках у районах за 4 км на захід від хутора Мекензія і за 1,5 км на північний захід від Східного Інкерманського маяка; 81-й батальйон, розміщений у с. Голикове.

Планом командування 11-ї німецької армії передбачалося завдати два охоплюючі удари — з півночі та південного сходу — з метою оточення радянських військ у районі на схід від міста. Свое найближче завдання противник вбачав у виході до Північної бухти та захопленні командної висоти — Сапун-гори. Пізніше генерал-полковник Манштейн про задум цієї операції писав: «Оцінюючи можливості проведення наступу на цей укріплений район, командування армії дійшло в основному тих самих висновків, що й минулого року. Центральна ділянка фронту для рішучого наступу не годилася. Бій у лісистій місцевості вимагав би дуже багато жертв, оскільки тут дії артилерії й авіації, які були головним козирем у наших руках, ніколи не могли б стати достатньо ефективними. Залишалося тільки вести наступ з півночі та північного сходу, а також у південній частині східної ділянки. При цьому головний удар, принаймні на першому етапі, мав завдаватися з півночі... Однак ясно було також і те, що від наступу на півдні відмовлятися було неможливо. По-перше, необхідно було добитися розпилення сил противника, атакуючи його з різних сторін. По-друге, потрібно було мати на увазі, що, навіть втративши частину укріпленого району за бухтою Північна, противник намагатиметься втриматися ще в самому місті та на півострові Херсонес. Викладені вище міркування й лягли в основу операції, яка була зашифрована під умовною назвою «Лов осетра»³.

Відповідно до плану, розробленого Манштейном, головний удар на першому етапі наступу мав завдаватися силами 54-го армійського корпусу з північного та північно-східного напрямку. При цьому 132-га піхотна дивізія завдавала фронтального удару через долину р. Бельбек на висоти, що знаходилися на південь від неї, залишаючи остеронь наш плацдарм у районі с. Любимівки. 22-га піхотна дивізія, що діяла лівіше, мала завдання фланговим ударом зі сходу на південь від с. Бельбек через Камишлівський яр забезпечити 132-й дивізії успішне подолання рубежу р. Бельбек. 50-та піхотна, яка наступала ще лівіше, повинна була, просуваючись через Камишли, завдати удару в південно-західному напрямку. На лівому фланзі корпусу 24-та піхотна дивізія дістала завдання наступати у напрямку Інкерманських висот з метою вийти на

² Там же, арк. 118—123.

³ Manstein Erich V. *Verlorene Siege*.— Bonn, 1955.— S. 261.

північне узбережжя Північної бухти та в район Інкерманського монастиря⁴.

Допоміжний удар на південній ділянці покладався на 30-й армійський корпус, який мав захопити вихідні позиції для наступного наступу на Сапун-гору і Балаклаву. Для цього 72-й піхотній дивізії ставилося завдання наступати по обидва боки Ялтинського шосе, а 28-й легкопіхотній дивізії — захопити північну гряду скалистих висот на схід від Балаклавської бухти. 170-та піхотна дивізія залишалася в резерві. Зважаючи на сильно пересічену місцевість, ці завдання, як писав Манштейн, могли бути розв'язані тільки шляхом ряду ґрунтовно підготовлених наступальних боїв з обмеженими цілями.

Румунський гірський корпус, який діяв між двома ударними німецькими угрупованнями, одержав завдання сковувати радянські війська. Для цього 18-та румунська піхотна дивізія повинна була атакувати місцевого значення забезпечити наступ лівого флангу 54-го корпусу, а 1-ша румунська гірськострілецька дивізія — підтримувати наступ правого флангу 30-го корпусу шляхом захоплення висоти Цукрова Голівна.

7 червня 1942 р. о п'ятій годині ранку після потужної артилерійської та авіаційної підготовки німецько-фашистські війська перейшли в наступ по всьому фронту радянської оборони. Їхні танки й піхота щільними бойовими порядками рушили в атаку, завдаючи головний удар силами 132-ї, 22-ї, 50-ї та 24-ї піхотних дивізіїв з району с. Камішли і Бельбек у напрямку на ст. Мекензіві Гори — кордон Мекензія №1 і далі на північно-східну кінцівку Північної бухти. Допоміжний удар завдавали сили 28-ї легкопіхотної та 72-ї піхотної дивізії при підтримці 1-ї румунської гірськострілецької дивізії. Він спрямовувався у далечінь Ялтинського шосе в районі гори Гасфорта й радгоспу «Благодать» у загальному напрямку на Севастополь⁵.

Гітлерівці вважали, що після масованих ударів авіації та ураганного вогню артилерії на радянських позиціях не залишилось нічого живого. П'яні німецькі солдати йшли на повний зріст, навіть не нагинаючись. Та розраханки ворога виявилися безпідставними. Ні тривала артпідготовка, ні потужний удар авіації не зламали волю захисників Севастополя. Вони зустріли наступаючих різючим рушнично-кулеметним, мінометним і артилерійським вогнем.

На напрямі головного удару противника (стик наших 3-го і 4-го секторів) кожна з чотирьох його піхотних дивізіїв вела атаки на ділянці 1,5 км, побудувавши свої бойові порядки в три ешелони. Тут зосереджувалося 100 танків і самохідних гармат, більше тисячі гармат і мінометів. Дії угруповання підтримувалися бомбардувальними ескадрами 4-го і 8-го повітряних корпусів, які групами по 50—120 літаків безперервно бомбували смугу прориву⁶.

Тяжка обстановка склалася на ділянці 79-ї стрілецької бригади (командир — полковник А. С. Потапов) та 172-ї стрілецької дивізії (командир — полковник І. А. Ласкін). Одна група німецьких танків з долини р. Бельбек намагалася прорвати стик цих з'єднань, а інша — з Камішливського яру атакувала центр позицій 79-ї бригади. Рота протитанкових рушниць лейтенанта Ф. М. Грабового із 79-ї бригади відкрила інтенсивний вогонь і першими ж залпами підбила два ворожі танки. Наліво від неї, куди впритул підійшли танки, в хід пішли пляшки з запалювальною сумішшю і гранати. Незабаром бійці 2-го (командир — Я. М. Пчолкін) і 3-го (командир — майор Я. С. Кулінченко) батальйонів цієї бригади перейшли в атаку, і ворога було відкинуто.

⁴ Ibid. — S. 262—263.

⁵ Центр. арх. Міністерства оборони, ф. 215, оп. 760, спр. 13, арк. 8 (далі — ЦАМО). 170-та німецька піхотна дивізія 30-го армійського корпусу перебувала в резерві і була зосереджена в районі Варнутки.

⁶ Ванеев Г. И. и др. Героическая оборона Севастополя 1941—1942. — М., 1969. — С. 264.

Наліво від 79-ї бригади мужньо бився особовий склад 747-го (командир — підполковник В. В. Шашло) і 514-го (командир — підполковник І. Ф. Устинов) стрілецьких полків 172-ї стрілецької дивізії. Надаючи їм вогневу підтримку, берегова й польова артилерія вдарили по скупченню ворожих військ, артилерії і танках противника. Особливо заважав наступові німців могутній вогонь 305-міліметрових берегових батарей № 30 (командир — майор Г. А. Александер) і № 35 (командир — капітан А. Я. Лещенко), а також 134-го гаубичного артилерійського полку (командир — майор І. Ф. Шмельков) 172-ї стрілецької дивізії. Незважаючи на сильний артилерійський обстріл та безперервне бомбардування вогневих позицій, всі батареї полку зустріли німецькі танки та піхоту, що рухалася за ними, дружними і влучними залпами. Батарей 2-го дивізіону (командир — капітан Мезенцев) полку відкрили винищувальний вогонь по групі танків, що рухалися з Бельбецької долини, а батареї 1-го дивізіону (командир — капітан Н. Ф. Постой) вже першим залпом накрили танки, які з'явилися з Камишлівського яру. Кілька їх спалахнуло, але решта вперто йшла до переднього краю. У розпал бою по наших позиціях відкрила вогонь німецька батарея важких мінометів, що стояла за с. Камишли. Тоді командир першої батареї молодший лейтенант А. С. Умеркін кількома залпами змусив її замовкнути і знову переніс вогонь на піхоту й танки. Відмінно діяла в цьому впертому бою й 9-та батарея 3-го дивізіону (командир — молодший лейтенант Ф. Т. Сухомлинов), яка прикривала підступи до висоти 57,8.

Бої у смузі головного удару противника розгорялися з дедалі більшою силою. Надвечір противникові все ж вдалося прорвати передній край на стику 79-ї бригади та 747-го полку 172-ї стрілецької дивізії і вклинитися в оборону радянських військ на 1—2 км⁷. У другій половині дня противник потіснив також правий фланг 79-ї бригади, де займав оборону 1-й батальйон старшого лейтенанта Н. С. Орішка. Відійшли й підрозділи лівого флангу 287-го полку 25-ї стрілецької дивізії. На стику 79-ї бригади і 287-го полку утворився розрив. Намагаючись виправити становище, старший лейтенант Орішко послав у контратаку два взводи — стрілецький і автоматників під керівництвом свого заступника, лейтенанта А. Н. Курбатова. Зав'язався швидкоплинний жорстокий бій, в ході якого 40 бійців і їх відважний командир загинули. Противник змушений був залишити зайняті ним траншеї.

Майже одночасно з наступом на Північному боці ворог розпочав атаки в районі першого сектора на ділянці с. Камари — радгосп «Благодать» та другого сектора поблизу с. Верхній Чоргунь і в долині Кара-Коба. У першому секторі на позиції нашої 109-ї стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора П. Г. Новикова наступала 28-ма німецька легкопіхотна дивізія. Головний удар прийшовся на ділянку 381-го (командир — підполковник А. Т. Макеенок) і 456-го (командир — підполковник Г. А. Рубцов) стрілецьких полків. У другій половині дня противник атакував і позиції 602-го полку (командир — підполковник П. Д. Дорофеев). Цілий день не стихав бій. Ворогам удалося ввірватися в першу траншею 381-го стрілецького полку, бійці якого піднялися в контратаку і при підтримці свого сусіда — 602-го полку — відновили становище. Велику допомогу нашим стрілецьким частинам подала артилерія берегової оборони та 404-го артполку під командуванням підполковника А. П. Бабушкіна.

У районі с. Верхній Чоргунь (другий сектор) противник атакував рубіж, зайнятий 7-ою бригадою морської піхоти. Моряки 2-го (командир — капітан А. С. Гегешідзе), 4-го (командир — капітан В. І. Родін) і 5-го (командир — капітан А. В. Філіпов) батальйонів, які перебували в першому ешелоні, прийняли на себе головний удар. Після двогодинного напруженого бою гітлерівці були змушені відійти на попередні ру-

⁷ ЦАМО, ф. 215, оп. 760, спр. 13, арк. 8.

бежі⁸. О 12 годині вони знову перейшли в наступ. Щоб відбити його, було кинуте ще й 1-й батальйон (командир — майор Ф. І. Запорожченко) бригади, який до цього знаходився у другому ешелоні. Зусиллями морських піхотинців, підтриманих вогнем польової артилерії, противник був відкинутий. Бригада міцно утримувала рубежі оборони.

Не добившись успіху на ділянці, яку займала 7-а бригада морської піхоти, противник атакував позиції 772-го полку 386-ї стрілецької дивізії (командир — полковник Н. Ф. Скутельник) і 8-ї бригади морської піхоти (командир — полковник П. Ф. Горпищенко). Однак воїни-приморці і моряки бригади, підтримувані вогнем 952-го артполку під командуванням майора Д. Д. Конопльова, відкинули ворога.

Отже, бої, що розгорнулися в перший день ворожого наступу, продовжувалися протягом 19 годин і були винятково жорстокими. Більшість частин СОР відбили всі атаки і міцно утримували рубежі, що їх займали. Лише на напрямку головного удару німецько-фашистським військам вдалося вклинитися у глибину нашої оборони до 1-2 км. За цей день вони втратили вбитими близько 3 тис. солдатів і офіцерів, більш як 20 танків⁹. Втрати радянських військ становили близько 1500 чол. убитими й пораненими¹⁰.

Ворожа авіація здійснила того дня майже 2000 літако-вильотів і скинула близько 9000 авіабомб. Наша авіація, зважаючи на її нечисленність, здійснила тільки 80 літако-вильотів, головним чином з метою штурму німецьких військ, що наступали. При цьому не повернулися на свій аеродром 5 машин, а п'ять — повернулися з пошкодженнями¹¹.

Щоб відновити передній край нашої оборони на стику третього й четвертого секторів, генерал-майор І. Ю. Петров наказав командирові третього сектора генерал-майору Т. К. Коломійцю своїми силами перейти в контратаку й виправити становище¹². Проведення контратаки покладалося на 79-ту стрілецьку бригаду (командир — полковник А. С. Потапов), посилену стрілецьким батальйоном 2-го Перекопського полку морської піхоти та ротою танків 125-го окремого танкового батальйону з резерву армії.

На світанку 8 червня артилерія третього й четвертого секторів (134-й гаубичний, 18-й гвардійський артполки) та берегова батарея № 724 відкрили вогонь на ділянці Камішли — Бельбецька долина, а незабаром командир 2-го батальйону 79-ї бригади капітан Я. С. Пчолкін повів своїх бійців в атаку. Зав'язався тяжкий і впертий бій. Спочатку було намітився успіх. Однак закріпити його не вдалося, оскільки інші батальйони бригади не були введені в бій, а призначений для атаки батальйон 2-го Перекопського полку морської піхоти на чолі з капітаном А. Н. Смердинським спізнився з зайняттям вихідних позицій.

Відбивши контратаку, німці піддали наші бойові позиції сильному артилерійському та мінометному обстрілу. Потім масованого удару по них завдала ще й ворожа авіація. Вона бомбила кожний квадрат, утримуваний захисниками міста. Канонада не стихала п'ять годин. Позиції охопило полум'я. Знялася густа стіна чорного диму та куряви. Все навкруг було понівечено, зруйновано, засипано землею.

О 10 годині, після потужної артилерійської та авіаційної підготовки, війська 11-ї німецької армії перейшли в наступ по всьому фронту Севастопольського оборонного району. Північна ударна група противника силами 132-ї, 50-ї і 124-ї дивізій з танками відновила наступ на лівий фланг третього і правий — четвертого секторів. Як і раніше,

⁸ ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 304.

⁹ ЦАМО, ф. 32, оп. 22150, спр. 76, арк. 416.

¹⁰ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре. — М., 1946. — Вып. 2. — С. 268.

¹¹ ЦВМА, ф. 2, спр. 1933, арк. 191—192; спр. 9087, арк. 17—18.

¹² Там же, ф. 10, спр. 1950, арк. 308.

основний удар був націлений на 79-ту бригаду та 172-гу стрілецьку дивізію. Зазнавши напередодні великих втрат, ворог цього разу наступав не густими цепами, а розосереджено і обережно. Тепер він намагався знайти в нашій обороні більш слабкі місця.

На кінець дня 79-та бригада і 172-га стрілецька дивізія змушені були залишити ряд важливих висот і відійти на рубіж: південні схили висоти 192,0 — 1 км на північний схід від ст. Мекензіві Гори — південно-західні схили висоти 104,5¹³. Під тиском противника та через відхід 79-ї бригади у третьому секторі 287-й стрілецький полк 25-ї стрілецької дивізії розвернувся фронтом на північ уздовж південних схилів висоти 192,0, а правифлангові частини четвертого сектора (95-та стрілецька дивізія) внаслідок відходу 172-ї стрілецької дивізії розвернулися фронтом на схід¹⁴. Решта частин третього й четвертого секторів утримували свої рубежі оборони, як, до речі, й війська першого та другого секторів.

Того дня вся польова й берегова артилерія СОР безперервно вела вогонь по ворогу, підтримуючи наші війська, що героїчно оборонялися. У розпал боїв в повітря піднімалися бойові машини Севастопольської авіагрупи. Незважаючи на свою нечисленність, вони завдавали бомбоштурмових ударів по ворожих військах. За день авіагрупа здійснила 128 літако-вильотів, знищила 4 танки, бронемашину та кілька взводів піхоти противника¹⁵. У повітряних боях наші винищувачі збили шість німецьких літаків, 3 з яких — у результаті індивідуальних поєдинків, що їх вели з ворожими асами капітан А. І. Катров, лейтенанти В. С. Головков і П. А. Матієнко¹⁶.

У тяжких кровопролитних боях того дня зазнали великих втрат захисники головної бази флоту — 365 чол. загинуло, 1074 — дістали поранення¹⁷.

В обстановці, що склалася, командуючий Севастопольським оборонним районом віце-адмірал П. С. Октябрський наказав генерал-майору І. Ю. Петрову протягом ночі з 8 на 9 червня перекинути в район третього й четвертого секторів 345-ту стрілецьку дивізію, частини якої спільно з підрозділами 95-ї та 172-ї стрілецьких дивізій, а також 79-ї бригади мали зайняти рубіж: Любимівка — висота 38,4, далі по третій лінії оборони, протитанковій траншеї на схід — позначка 38,0, пам'ятник на стику з 25-ю стрілецькою дивізією. Оголосити особисто всім командирам дивізій, говорилося в наказі, що далі відходити немає куди. На цьому рубежі битися до останнього бійця. Ворога зупинити¹⁸.

На світанку 9 червня, як і в попередні дні, до трьох німецьких піхотних дивізій перейшли в наступ на ділянці кордон Мекензія № 1 — висота 104,5 проти частин 25-ї дивізії, 79-ї бригади та 172-ї дивізії. Німецьке командування сподівалося, що варто зробити ще одне зусилля — і радянську оборону вдасться прорвати, шлях до Північної бухти буде відкрито. Перед фронтом 25-ї стрілецької дивізії вздовж шосе, яке вело до ст. Мекензіві Гори, рухалися танки, а за ними йшли колони ворожої піхоти. В артполках третього сектора прозвучав сигнал: «Лев» — і вся його артилерія відкрила вогонь по заздалегідь пристріляному рубежу. Ворожа атака була зірвана, а значна частина танків, що брали в ній участь, — знищена.

Уперті бої розгорнулися на ділянці 79-ї бригади. 1-й батальйон, яким командував старший лейтенант Н. С. Орішко, було оточено.

¹³ Там же, арк. 309—311.

¹⁴ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре.— Вып. 2.— С. 270.

¹⁵ Там же.— С. 271.

¹⁶ ЦАМО, ф. 283, оп. 9900, спр. 130, арк. 11; ЦВМА, ф. 2, спр. 1933, арк. 192.

¹⁷ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре.— Вып. 2.— С. 270.

¹⁸ ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 311—312.

Ворожа авіація піддала його бійців жорстокому бомбардуванню. Намагаючись вплинути на моральний дух оточених, фашисти скидали з літаків не тільки бомби, а й різні предмети, які, падаючи, створювали сильне виття. Та батальйон тримався стійко. Поранені, після нашивкуруч зробленої перев'язки, продовжували битися з ворогом.

А в цей час піхота противника нагромаджувала сили, щоб зім'яти другі позиції бригади, зайняті рештками 3-го батальйону під командуванням майора Я. С. Кулиниченка. Командир бригади направив на допомогу їм групу підсилення — близько 150 бійців на чолі з командиром дивізіону протитанкових гармат майором І. І. Кохном та його военкомом старшим політруком І. А. Кузнецовим. Кістяк загону становили рота протитанкових рушниць лейтенанта Ф. М. Грабового та мінометники, очолювані лейтенантом П. І. Пригаріним.

Загін Кохна зайняв зручні позиції і контролював шляхи, що вели з Камишлівського яру. Як тільки з'являлися ворожі танки, по них з відстані 300-400 м без промаху били гармати й протитанкові рушници. Ворог обрушив на позиції загону шквал вогню, після чого одну за одною проводив психічні атаки. Бійці не похитнулися. З мінометників живими залишилися тільки троє, в тому числі лейтенант Пригарін. Та герої продовжували стояти. Близько трьох діб билися вони з ворогами і знищили їх майже цілу роту. Рота протитанкових рушниць лейтенанта Грабового до 12 червня вела бій в оточенні. Вона підбила 23 танки і знищила більш як 300 фашистських солдатів і офіцерів¹⁹. 14 червня рештки загону майора Кохна, прорвавши кільце оточення, пробилися до основних сил бригади.

Безперервно нарощуючи натиск, противник до 16 години 9 червня добився найбільшого успіху на ділянці 172-ї стрілецької дивізії та на лівому фланзі 79-ї бригади. Виникла загроза виходу його танків і піхоти до ст. Мекензіїв Гори, кордону Мекензія № 1 і далі до Північної бухти. В район бою було кинуте авіацію головної бази. Підсумком п'яти вильотів на штурмування, в яких брали участь 30 літаків Іл-2, було знищення 8 танків, 14 мінометів, 13 автомашин з вантажами та близько роти піхоти противника. Винищувачі, прикриваючи штурмовики, здійснили 68 літако-вильотів і збили в повітряних боях 5 ворожих літаків²⁰. Наші втрати були такими: збиті три машини Як-1, дві — ЛАГГ-3, одна — І-16; не повернулися на свої аеродроми два літаки Іл-2 і два І-153²¹. Тим часом на ділянку оборони 172-ї стрілецької дивізії вийшла і була введена в бій 345-та стрілецька дивізія (командир — полковник Н. О. Гузь, военком — старший батальйонний комісар А. М. Пічугін), перекинута з резерву армії, 172-га дивізія, яка зазнала великих втрат, була відведена в резерв для приведення в порядок.

Ворог продовжував наступ. Намагаючись будь-що захопити ст. Мекензіїв Гори, він особливо вперто атакував стрілецькі полки першого ешелону — 1163-й (командир — полковник І. Ф. Мажуло) і 1167-й (командир — майор І. П. Оголь). При підтримці 905-го артполку майора А. А. Молоякіна та мінометного дивізіону майора Н. Рибакіна частини 345-ї дивізії протягом дня відбили чотири атаки противника²². Однак надвечір дивізія була змушена відійти на 400-800 м до ст. Мекензіїв Гори. На ділянці 95-ї стрілецької дивізії всі атаки противника були відбиті²³.

Того дня Військова рада Чорноморського Флоту доповідала:
«Будьонному, Ісакову, Кузнецову та Єлисеєву.

¹⁹ Там же, ф. 109, спр. 24040, арк. 48.

²⁰ Там же, ф. 10, спр. 1950, арк. 314.

²¹ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре. — Вып. 2. — С. 273.

²² ЦАМО, ф. 32, оп. 22150, спр. 76, арк. 420.

²³ ЦВМА, ф. 10, спр. 24040, арк. 47.

Прошу терміново надіслати ЗА (зенітну артилерію. — Г. В.), знищені батареї ЗА не поповнюються, немає чим прикривати батареї берегової оборони. Противник останні два дні в основному бомбить БС (берегову службу. — Г. В.) і ЗА. Стояти в Севастопольській бухті кораблям не можна, нічим прикривати. Пришліть полк Як-1 і зенітну артилерію.

Октябрьський, Кулаков²⁴.

Незабаром надійшла відповідь від адмірала І. С. Ісакова, який повідомляв, що в Севастопольський оборонний район направляється полк літаків Як-1 (20 машин) і один зенітний дивізіон за рахунок Новоросійського району ППО²⁵.

10 червня з ранку після потужної артилерійської і авіаційної підготовки піхота й танки противника при безперервній підтримці великої кількості літаків продовжували свої шалені атаки у третьому й четвертому секторах оборони, головним чином на ділянці ст. Мекензіві Гори—кордон Мекензія № 1. На цьому невеликому п'ятачку ворог зосередив близько 100 танків²⁶. Зваживши всю загрозовість становища, яке склалося, командуючий СОР П. С. Октябрьський зажадав від команданта четвертого сектора полковника А. Г. Капітохіна за будь-яку ціну утримати позиції, використовуючи для цього все, що тільки можна, аж до особового складу батареї, господарських команд, саперних частин²⁷.

Головний удар прийняли на себе 1167-й (командир — майор І. П. Оголь) та 1163-й (командир — полковник І. Ф. Мажуло) стрілецькі полки 345-ї стрілецької дивізії. Але сили були нерівні. У першій половині дня, відтіснивши підрозділи 1167-го полку, які вперто оборонялися, німці зайняли ст. Мекензіві Гори. Командир дивізії полковник Н. О. Гузь наказав командиру 1165-го стрілецького полку підполковнику В. В. Бібікову вибити противника зі станції. Завдання було виконано. Однак на кінець дня німці, підтягнувши резерви, повторно оволоділи ст. Мекензіві Гори і вийшли в район кордону Мекензія № 1²⁸.

Ворог намагався розвинути успіх. Захисники Севастополя вперто стримували противника. Неодноразово доходило до рукопашної. Цього разу переважаючим силам фашистів просунутися далі не вдалося. Серйозну вогневу підтримку нашим військам у ці два дні боїв (9 і 10 червня) подали польова артилерія третього та четвертого секторів, а також берегових і зенітних батарей. Особливо відзначилися гарнізони 705-ї берегової та 365-ї зенітної батарей, розташованих у районі ст. Мекензіві Гори.

Берегова батарея № 705 (командир — старший лейтенант В. Г. Павлов*, военком — політрук В. Є. Праслов) знаходилася майже на передньому рубежі оборони. З ранку 9 червня вона вела вогонь по наступаючій піхоті ворога і не припиняла його, незважаючи на безперервні удари авіації і артилерії противника. В ході бою в район батареї проникла група ворожих автоматників. Артилеристи, у недалекому минулому моряки з крейсера «Червона Україна», впритул розстрілювали піхоту й танки противника, що наступали з фронту, ведучи одночасно бій з автоматниками. Наші бійці знищили близько двох рот піхоти і 4 танки противника, але й самі зазнали тяжких втрат. Був смертельно поранений і по дорозі в госпіталь помер командир батареї В. Г. Павлов, загинуло багато червонофлотців, ворожі снаряди й бомби вивели з ладу одну гармату. Командувати батареєю почав старший

²⁴ Там же, ф. 72, спр. 1234, арк. 41.

²⁵ Там же, спр. 1210, арк. 71.

²⁶ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре. — Вып. 2. — С. 274.

²⁷ ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 316.

²⁸ ЦАМО, ф. 215, оп. 760, спр. 113, арк. 11; ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 316.

* До 8 червня 1942 р. батареєю командував старший лейтенант В. І. Дуряков.

лейтенант І. К. Ханін. Під його керівництвом артилеристи з ранку 10 червня знову повели бій з ворогом, який продовжував наступати. Прямим попаданням німецького снаряда було виведено з ладу ще одну гармату. Военком батареї політрук В. Є. Праслов з кулемета впритул розстрілював ворожих автоматників, але був тяжко поранений і евакуйований. Виконання його обов'язків узяв на себе старшина першої статті Н. П. Алейников. Особовий склад прямою наводкою знищив ще кілька ворожих машин і майже роту піхоти.

Вийшла з ладу остання гармата, загинуло 30 чол. особового складу батареї. Живими лишилися молодший лейтенант Н. В. Кустов, старшини Алейников, Горбунов і Косов, червонофлотці Білицький, Шахтєров, Федоров, Яншин та інші, загалом близько 20 бійців. Вони почали готуватися до відбиття атак противника рушнично-кулеметним вогнем²⁹.

Близько 20 години 10 червня П. С. Октябрьський і М. М. Кулаков доповіли Будьонному, Ісакову, Кузнецову та начальнику Оперативного управління Генерального штабу П. І. Бодіну про обстановку, що склалася під Севастополем³⁰. Незабаром у командуючого СОР відбулася нарада, у якій взяли участь М. М. Кулаков, І. Ю. Петров, І. Ф. Чухнов*, П. О. Моргунов, В. В. Єрмаченков**, А. Г. Васильєв*** та інші командири. Було підбито підсумки боїв останніх двох днів. Потім виступив генерал-майор І. Ю. Петров і запропонував контратакувати противника, який вклинився в районі ст. Мекензіїві Гори, з двох напрямків: з третього та четвертого секторів силами спеціально створених ударних груп. Удари мали завдатися в основу клина противника із завданням — оточити і знищити його³¹. Пропозиція була затверджена.

В ударну групу третього сектора виділялися такі сили: батальйон 54-го стрілецького, два батальйони 2-го Перекопського морського і батальйон 31-го стрілецького полків. Командувати групою було доручено командиру 54-го стрілецького полку підполковнику Н. М. Матусевичу, а загальне керівництво її діями мав здійснювати комендант сектору генерал-майор Т. К. Коломієць.

До складу ударної групи четвертого сектора ввійшли: батальйон 241-го стрілецького полку і 7-ма бригада морської піхоти, яка займала позицію у другому секторі. Вночі 2-й (командир — капітан А. С. Гегешідзе) і 3-й (командир — капітан Я. А. Рудь) батальйони цієї бригади із засобами підсилення — 76-міліметровою чотиригарматною батареєю та ротою 82-міліметрових мінометів на чолі з командиром бригади генерал-майором Є. І. Жидиловим та його военкомом — полковим комісаром А. М. Ішенком були переправлені з Царської пристані на Північний бік (на Інженерну пристань) і на ранок 11 червня зайняли вихідне положення для наступу в районі берегової батареї № 30. Командування групою було покладене на командира 7-ї бригади морської піхоти, а загальне керівництво здійснював комендант четвертого сектора полковник А. Г. Капітохін.

Вранці 11 червня у третьому й четвертому секторах противник активності не виявляв. Розпочалася наша артпідготовка, після чого група Є. І. Жидилова перейшла в наступ. Німці вчинили сильний опір. Цілий день ішов напружений бій, який нерідко доходив до рукопашних і штикових сутичок. Загинули командир 3-го батальйону капітан Я. А. Рудь, розвідниця Ольга Химич, багато червонофлотців. Однак гітлерівці не витримали натиску моряків і почали повільно відступати, поси-

²⁹ Ванєєв Г. И. и др. Героическая оборона Севастополя 1941—1942.— С. 276—277; Моргунов П. А. Героический Севастополь.— М., 1979.— С. 347—348.

³⁰ ЦВМА, ф. 72, спр. 1234, арк. 52.

* І. Ф. Чухнов — член Військової ради Приморської армії, дивізійний комісар.

** В. В. Єрмаченков — командуючий ВПС ЧФ, генерал-майор.

*** А. Г. Васильєв — нач. штабу СОР, капітан I рангу.

³¹ ЦВМА, ф. 10, спр. 20, арк. 277—287.

ливши при цьому артилерійсько-мінометний вогонь по військах групи. Долаючи вогневий шквал, моряки просунулися на 500-700 м, але розвинути успіх далі не змогли і надвечір змушені були залягти³².

Ударна група третього сектора під командуванням полковника Н. М. Матусевича після артилерійської підготовки при підтримці танків також перейшла в наступ. Трохи просунувшись уперед, її бійці тут же були притиснуті до землі шквальним вогнем німецької артилерії і змушені були перейти до оборони.

У другій половині дня противник несподівано повів атаку з боку ст. Мекензіїв Гори, але не на контратакуючі підрозділи, а в напрямку Сухарної балки на позиції 345-ї стрілецької дивізії. Частини останньої відбили наступаючого ворога і почали переслідувати його. Успіх був значний: дивізія оволоділа ст. Мекензіїв Гори і дещо просунулася на північ від неї³³.

Того ж дня командування 11-ї німецької армії зробило кілька спроб наступати в першому та другому секторах. Зав'язалися вперті бої, особливо в районі с. Камари і радгоспу «Благодать». Діями радянських військ при сильній вогневій підтримці всіх видів артилерії Севастопольського оборонного району противника вдалося відкинути у західне положення, і він зазнав чималих втрат. Були відбиті також усі спроби румунських частин добитися успіху в районі долини Кара-Коба³⁴.

За 11 червня втрати противника становили понад 4 тис. чол. Однак і з нашого боку загинуло близько 1 тис. чол., а 1414 бійців і командирів дістали поранення³⁵.

Вранці 12 червня група Є. І. Жидилова продовжувала атаки і вийшла до віадука в районі схрещення шосейної дороги та залізниці на Сімферополь, виконавши тим самим поставлене завдання³⁶. Однак ударна група Н. М. Матусевича з третього сектора не змогла подолати ворожого опору, а отже й досягти наміченого плану рубежа й місця зустрічі з групою Є. І. Жидилова.

На Північному боці противник, підтягнувши свіжі резерви, після сильних ударів авіації і артилерії перейшов у наступ. Йому вдалося знову захопити ст. Мекензіїв Гори, а в другій половині дня ще й атакувати наші війська в напрямку Трензиної, Графської та Сухарної балок³⁷.

Частини 79-ї стрілецької бригади, 345-ї і 25-ї стрілецьких дивізій при підтримці восьми батареїв берегової оборони і польової артилерії третього й четвертого секторів відбивали атаки ворога. Незважаючи на те, що гітлерівці на цьому напрямку вводили в бій все нові й нові сили, їх наступ на кінець дня було відбито і наші частини закріпилися на рубезі: 1 км на схід від висоти 90,0 — 1600 м на південь від кордону Мекензіїв № 1 — безіменна висота за 700 м на південь від с. Мекензіїв Гори³⁸.

Щоб розчленити сили, які обороняли місто, командування 11-ї німецької армії вирішило перенести основні свої дії на правий фланг нашої оборони і спробувати розвинути наступ уздовж Ялтинського шосе у напрямку Сапун-гори³⁹. Сюди ж була перенацілена й авіація противника. Після інтенсивної авіаційно-артилерійської підготовки у наступ перейшла ворожа піхота. Вона почала тіснити лівий фланг

³² ЦАМО, ф. 215, оп. 760, спр. 13, арк. 12.

³³ Ванеев Г. И и др. Героическая оборона Севастополя 1941—1942.— С. 279.

³⁴ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 13, арк. 12—13.

³⁵ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре.— Вып. 2.— С. 277.

³⁶ ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 321—322.

³⁷ Там же, арк. 325—329.

³⁸ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре.— Вып. 2.— С. 279.

³⁹ ЦАМО, ф. 215, оп. 760, спр. 13, арк. 9.

602-го полку 109-ї стрілецької дивізії, але розвинути успіх не змогла. Наші частини утримували зайняті рубежі.

Того дня в Севастополі було одержано телеграму від Верховного Головнокомандуючого. Зміст її такий:

«Вице-адміралу Октябрському, генерал-майору Петрову.

Палко вітаю доблесних захисників Севастополя — червоноармійців, червонофлотців, командирів і комісарів, які мужньо відстоюють кожну п'ядь радянської землі і завдають ударів німецьким загарбникам та їх румунським прихвосням.

Самовіддана боротьба севастопольців служить прикладом героїзму для всієї Червоної Армії і радянського народу.

Впевнений, що славні захисники Севастополя з гідністю і честю виконають свій обов'язок перед Батьківщиною.

Сталін»⁴⁰.

Справді, захисники міста мужньо відстоювали кожний клаптик севастопольської землі. За шість днів безперервних боїв тисячі воїнів пролили свою кров, віддали життя за Вітчизну. Величезна напруга цих боїв зумовила значні витрати боезапасу, особливо артилерійського. Немало зенітних гармат було виведено з ладу. Відчутних втрат зазнала севастопольська авіагрупа, й без того нечисленна, а літаки, що влізли, не могли використовуватися ефективно через перебої з бензином.

В умовах цілковитої блокади противником Севастополя з суші забезпечення військ СОР усім необхідним здійснювалося тільки морем. Це було надзвичайно складною справою. Адже ворог, маючи абсолютну перевагу в повітрі, контролював комунікації, що зв'язували Севастополь з портами Кавказу, використовував для блокади міста з моря важку артилерію, німецькі та італійські торпедні катери. Та попри все це бойові кораблі Чорноморського флоту і транспорти прибували в Севастополь і доставляли людські поповнення, боезапас і озброєння. Використовувалася найменша можливість, щоб зворотніми рейсами вивести поранених.

Протягом перших шести днів останнього (третього) ворожого наступу в постачанні захисників Севастополя взяли участь крейсер «Молотов», есмінці «Незаможник», «Свободный» і «Бдительный», базові тральщики «Якорь», «Трал», «Защитник» і «Взрыв», підводні човни «Л-23», «Л-24», «Л-5», «Д-4», «С-31» та «С-32», 10 сторожових катерів, а також транспорти «Абхазия», «Грузия» та «Белосток».

Так, 7 червня транспорт «Грузия» (капітан — М. І. Фокін) у супроводі охороняючих його есмінця «Незаможник», базового тральщика «Трал» і чотирьох сторожових катерів прибув з Новоросійська в Севастополь. На транспорті, есмінці й тральщику було доставлено 750 чол. маршового поповнення, 233 т боезапасу, 227 т продовольства та до 100 т різних вантажів⁴¹. Слід зазначити, що «Грузия» була атакована ворожими літаками (двома Ю-88 і трьома Хе-111), які скинули чотири бомби і шість торпед, але безрезультатно⁴².

О 22 год. 30 хв. транспорт «Грузия», прийнявши на борт 850 поранених, 630 евакуйованих громадян, 36 т гільз та 38 т різних вантажів, у супроводі есмінця «Незаможник», на борту якого було 94 чол. евакуйованих, базових тральщиків «Трал» і «Щит» та двох сторожових катерів вийшов із Севастополя в Туапсе і щасливо закінчив перехід.

Того ж дня підводні човни «Л-23» та «Л-24» доставили з Новоросійська в Севастополь 85 т боезапасу, 40 т бензину та 50 т продовольства⁴³.

8—9 червня в місто з вантажем боезапасу та авіабензину прибули

⁴⁰ ЦВМА, ф. 72, спр. 1211, арк. 9; ф. 10, спр. 20, арк. 279.

⁴¹ Там же, ф. 2, спр. 1933, арк. 182.

⁴² Там же, ф. 72, спр. 776, арк. 11.

⁴³ Там же, ф. 2, спр. 1933, арк. 190.

підводні човни «Д-4», «С-31», «С-32» та «Л-5», а 10 червня транспорт «Абхазия» (капітан — М. І. Білуха) в супроводі ескадреного міноносця «Свободный», базових тральщиків «Якорь» і «Защитник» та трьох сторожових катерів прибув з Новоросійська в Севастополь*. «Абхазия» доставила 250 чол. маршового поповнення, 37 бійців Приморської армії, 261 т боезапасу, 100 т авіабензину, 13 авіадвигунів, 168 т продовольства і 90 т цементу. На двох есмінцях, двох тральщиках і чотирьох підводних човнах було доставлено 67 чол. льотно-технічного складу ВПС ЧФ, 265 т боезапасу, 30 т авіабензину, 3 т продовольства, п'ятнадцять 7,62-міліметрових кулеметів, 75 автоматів ППШ⁴⁴.

Вночі есмінець «Бдительный» (командир — капітан 3 рангу А. Н. Горшенін) вийшов із Севастополя в Туапсе. За 60 миль на південний схід від мису Айя його атакували ворожі бомбардувальники, але безрезультатно, і він досяг берегів Кавказу.

Транспорт «Абхазия» ще не встиг розвантажитися, коли на нього посипались удари німецької авіації. Від прямого попадання авіабомб о 9 год. 55 хв. наступного дня «Абхазия» затонула біля пірса № 1 Сухарної балки. Лишилися нерозвантаженими 168 т боезапасу, 95 т авіабензину та 96 т продовольства⁴⁵.

Есмінець «Свободный» (командир — капітан 3 рангу П. І. Шевченко) швидко розвантажився і, поставивши димову завісу, відкрив артилерійський вогонь по противникові в районі ст. Мекензіїві Гори. Закінчивши стрільбу, корабель почав підходити до артилерійської стінки Південної бухти. У цей момент його атакували 15 ворожих літаків. Вони скинули на корабель кілька десятків авіабомб, 9 з яких попали в есмінець.

Моряки, що перебували на палубі та ходовому містку, загинули, дістали поранення або ж були викинуті вибуховою хвилею за борт. Тяжко поранило й командира корабля. На «Свободном» виникла пожежа. Екіпаж, керований военкомом старшим політруком П. С. Зайченком та помічником командира старшим лейтенантом В. К. Романовим, мужньо боровся з вогнем. Тим часом зенітники вели стрільбу по літаках противника. Біля одного із зенітних кулеметів стояв комсомолец Н. І. Никандров. Він вів вогонь до останньої можливості і загинув, охоплений полум'ям.

Вибуховою хвилею викинуло командира гармати старшину 2 статті Қазбека Чжієва. У воді він прийшов до пам'яті і побачив на містку тяжко пораненого дублера командира корабля капітана 3 рангу І. А. Чверкіна. Чжієв доплив до есмінця, спустив Чверкіна на воду і вплав доставив його на берег. Потім старшина знову повернувся на потопуючий корабель і разом з іншими червонофлотцями продовжував рятувати поранених. Він уплав доставив на берег і тяжко пораненого командира БУ-3 (БУ — бойова установка. — Г. В.) старшого лейтенанта Б. А. Куликова. Всіх, однак, урятувати не вдалося. О 14 год. 20 хв. есмінець затонув. Поранені моряки, які разом з лейтенантом медичної служби Д. І. Зеленком знаходилися в кают-компанії, загинули. Загалом з членів екіпажу корабля загинуло 56 чол.⁴⁶.

За три години до загибелі «Свободного» вибухом бомби дістав пошкодження механізмів і був викинутий на берег у районі Комсомольської балки в Північній бухті морський буксир «СП-14». Загибель протягом дня транспорту, есмінця й морського буксира свідчила не тільки про явну перевагу ворожої авіації, а й про те, що навіть нетривале перебування кораблів у бухтах Севастополя загрожувало серйозними

* Відірвавшись у темряві від конвою, есмінець «Бдительный» прибув у Севастополь на дві години раніше.

⁴⁴ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре. — Вып. 2. — С. 275.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

наслідками. Все ж, незважаючи на небезпеку, бойові кораблі і транспорт продовжували прибувати на головну базу.

11 червня о 2 год. 35 хв. транспорт «Белосток» у супроводі базових тральщиків «Взрыв», «Трал» і трьох сторожових катерів типу «МО-IV» прибув з Новоросійська в Севастополь. На транспорті і двох тральщиках було доставлено 227 т артбоезапасу, 50 т авіабензину, 70 т різних вантажів Чорноморського флоту, 230 чол. маршового поповнення і 133 чол., що належали до різних військових команд⁴⁷. З 5 до 6 години базові тральщики «Трал» і «Взрыв», стоячи на якорі в Північній бухті, вели вогонь по скупченнях військ противника в районах долини р. Бельбек і кордону Мекензія № 1. Було зроблено 127 пострілів. О 22 год. 15 хв. «Белосток», «Трал», «Взрыв» і три сторожові катери залишили Севастополь і відбули в Новоросійськ.

Того ж дня підводні човни «Л-23» та «С-32» доставили з Новоросійська в Севастополь 150 автоматів ППШ, 36 545 різних типів мін і снарядів та 26 т продовольства⁴⁸.

12 червня крейсер «Молотов» (командир — капітан 1 рангу М. Ф. Романов) при охороні есмінця «Бдительный» (командир — капітан 3 рангу А. Н. Горшенін) в 0 год. 52 хв. вийшов з Новоросійська в Севастополь. Між 20 год. 30 хв. та 21 год. 30 хв. за 45 миль на південь від мису Айя кораблі були інтенсивно атаковані торпедоносцями та бомбардувальниками противника. Ці атаки успіху не мали. Вогнем корабельної зенітної артилерії було збито два ворожі літаки. О 23 год. 32 хв. «Молотов» і «Бдительный» прибули в Севастополь.

На крейсері було доставлено 2998 чол. особового складу 138-ї стрілецької бригади під командуванням майора П. П. Зелінського, 16 гармат 76-мм, 12 — 45-мм, 8 мінометів 120-мм, 150 т боезапасу і продовольства, 162 протитанкові рушниці та 1005 автоматів ППШ. Есмінець доставив маршове поповнення (343 чол.) і 40 т боезапасу⁴⁹.

Таким чином, за шість днів боїв у Севастополь було доставлено: особового складу військ — 4941 чол., боезапасу від 76-мм калібру й вище — 1043 т*, гармат 76-мм — 16 шт., мінометів 120-мм — 8 шт., мін 82-мм та 52-мм — 17 998 шт., продовольства — 474 т і різних вантажів — 210 т⁵⁰. Поставки не компенсували втрат ні в особовому складі, ні в боезапасі, ні в гарматах, особливо зенітних. Так, для поповнення військ було доставлено, як уже зазначалося, 4941 чол., а втрати вбитими й пораненими становили 10 650 чол., у тому числі вбитими майже 4000 чол.⁵¹. В середньому за добу боєприпасів у Севастопольському оборонному районі витрачалося 580—600 т, а доставлено їх було 1403 т, тобто покрито витрати лише двох із шести діб боїв. Що ж до артилерії, то тільки за один день 12 червня противником було виведено з ладу 12 одиниць гармат, а доставлено 16⁵².

(Далі буде)

Одержано 11.03.91

Автор — доктор исторических наук Г. И. Ванев — сосредоточивает внимание на исследовании и обобщении действий войск Севастопольского оборонного района в период последнего (июньского 1942 г.) вражеского наступления на город, выяснении причин, из-за которых героическая оборона Севастополя закончилась трагедией. Очерк построен на основании новых архивных данных, причем значительная их часть вводится в научный оборот впервые.

⁴⁷ Там же.— С. 277.

⁴⁸ Там же.— С. 278.

⁴⁹ ЦВМА, ф. 2, спр. 1933, арк. 229.

* Без ураховання затонулого на транспорті «Абхазия».

⁵⁰ ЦВМА, ф. 2, спр. 1933, арк. 182, 190, 229; Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре.— Вып. 2.— С. 275—278.

⁵¹ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре.— Вып. 2.— С. 268, 271, 273, 277, 279.

⁵² Там же.— С. 279.

Ю. О. Шульмейстер

«Бюро» доктора Візенталя*

Висвітлюється життєвий шлях Симона Візенталя — наполегливого діяча у справі виявлення та покарання воєнних злочинців, докладно розповідається про тривалі та складні пошуки ним одного з найжорстокіших гітлерівських катів — А. Ейхмана — організатора знищення 6 млн. євреїв Європи.

Тоді, в 1945-му, два співробітники ОСС з'явилися в будинку Ейхманів. Глава сім'ї повідомив, що старший син (а саме ним і був Адольф) не прийшов з війни, що остання звістка від нього одержана кілька місяців тому з Праги. Батькові повірили. Незабаром один з співробітників Візенталя, який підтримував зв'язок з колишніми нацистами, повідомив, що Ейхман переховується в австрійському містечку Альтаусзее.

Стало відомо, що цей невеличкий клаптик австрійської землі, площею в кілька квадратних кілометрів, гітлерівські верховоди перетворили на сховище казкових багатств. Згідно з одержаними даними, повідомляє Візенталь в книзі «Я полював на Ейхмана», начальник Головного імперського управління безпеки Кальтенбрунер переправив туди, в «Альпійську фортецю», 5 ящиків діамантів та інших коштовностей, 50 кілограмів чистого золота у зливках з припасів рейхсбанку, 50 ящиків, у яких містилося 2 тис. кілограмів золота і золотих предметів, 2 млн. швейцарських франків та колекція рідкісних поштових марок вартістю в 5 млн. золотих марок. Чималий вклад у цю схованку зробила служба Ейхмана. За даними Візенталя, на дні озера Аусзее вона сховала 20 залізних ящиків з документами та золотом, виплавленим із зубних коронок убитих євреїв.

Не було нічого дивного в тому, що коли в нацистському Ельдорадо зібралася гестапівська еліта, Адольф Ейхман вирішив, що там і його «законне» місце. Магнітом притягували не лише золото, а й дружина Вероніка, сини Клаус, Дітер і Хорст. Адольф Ейхман — безжальне, ненажерливе чудовисько — був на диво зразковим сім'янином, не уявляв своє життя без дружини та дітей. Він поселив їх поблизу схованих скарбів в Альтаусзее, на Фішендорф, 8. На вирішальному зламі свого життєвого шляху Ейхман не бажав віддалятися ні від сім'ї, ні від золота. Жителі цієї місцевості вважалися благонадійними, і він почував себе у безпеці.

І все ж Візенталя повідомили про можливе місцезнаходження А. Ейхмана. Ця інформація була негайно передана в Сі-Ай-Сі. Якби Візенталь брав участь у затриманні злочинця, то, можливо, операція в Альтаусзее скінчилася б успішно. Та американська контррозвідка не надала особливого значення цій важливій інформації і доручила арешт Ейхмана австрійським жандармам. А ті помилилися адресою. Два жандарми, виділені для арешту злочинця, з'явилися не на Фішендорф, 8, а на Фішендорф, 38. Щоправда, там вони заарештували іншого гестапівця — гауптштурмфюрера Антона Бугера. Вилучили в нього арсенал зброї. З'ясувалося, що той був співробітником штабу Ейхмана, заступником коменданта Терезіна під час знищення цього гетто, брав участь в інших злодіяннях, здійснених у Чехословаччині та Греції. І все ж це був не Ейхман. Коли ж співробітники ОСС з'явилися на Фішендорф 8, то його не застали. Зустріла їх дружина Ейхмана — Вероніка Лібль, яка повідомила, що з березня 1945 р., коли розлучилася з своїм чоловіком, його не бачила.

Симон Візенталь сумнівався в правдивості цих тверджень і вирішив все перевірити. Він поїхав в Альтаусзее, зустрівся там з фрау Марією Бухер — господаркою готелю, у якому проживала Вероніка

* Закінчення. Поч. див.: № 10, 1991 р.

Лібль з дітьми. Та повідомила, що остання жила в готелі з чоловіком, завжди одягнутим у форму офіцера СС. Розповідала з образою, що перед приходом американських військ він виламав двері шафи і забрав краший костюм її покійного чоловіка, а потім — зник. А фрау Лібль незабаром покинула готель.

Під час дальших розшуків роль Ейхмана у знищенні мільйонів євреїв вимальовувалася все чіткіше. Його ім'я було занесене до списку воєнних злочинців, яких розшукували. Докази про здійснені ним злочини фігурували на Нюрнберзькому процесі. Візенталь виїжджав у Нюрнберг, вивчав документи, які свідчили, що Ейхман полював мало не за кожним євреєм у кожній із загарбаних гітлерівцями країн Європи, організовував депортації у табори смерті, де євреїв знищували та спалювали сотнями тисяч.

З подвійною енергією розшукує Візенталь чудовисько-монстра. В Лінці його стали називати «Ейхманом-Візенталем». У подруги молодості Ейхмана вдалося вилучити його фотографію 1934 р. Це був великий успіх, бо до цього злочинця не знали в обличчя, оскільки він не любив фотографуватися. Від оберштурмбанфюрера СС В. Хеттля стало відомо, що ще в 1944 р. у Будапешті Ейхман сказав йому як своєму приятелю, що знищив 6 млн. євреїв.

Пройшов певний час. Візенталь знову натрапив на слід Ейхмана. Виявилося, що той сховався в американському таборі для інтернованих. Потім через табір Берндорф (Верхня Баварія) перебрався у табір Кемматен, далі — у табір Чем в Оберфальці, де зареєструвався як оберштурмфюрер СС Екман. Його викрив табірний функціонер Рудольф Шейде, який 30 червня 1945 р. передав відповідну інформацію в Сі-Ай-Сі. Та того ж дня хтось попередив Ейхмана. Тепер його слід загубився надовго.

Багато років пошуки цього злочинця залишалися безрезультатними. Не раз виникали найрізноманітніші версії, які тут же лопалися, як мильні бульки. Жертви Ейхмана намагалися допомогти розшукати катта. Доходило навіть до анекдотичних випадків. Так, у 1947 р. до Візенталля — керівника Єврейського центру документації по встановленню гітлерівських злочинців, який вже на той час два роки функціонував у Лінці, звернулися двоє молодих людей — Меір Бліц та Мозес Кустовський — колишні в'язні гітлерівського концтабору. Вони повідомили, що в селі, розташованому поблизу австрійського міста Адмонта, виявлено Адольфа Ейхмана. На доказ цієї версії розповіли історію про те, що якийсь гер Богат, який служив колись у гітлерівців, відмовився за неабияку платню — м'ясні консерви та шоколад — продати їм кілька курей для приготування ритуальної вечері на релігійне свято «Йом-Кіпур». При цьому цей Богат висловив свою ненависть до євреїв і не захотів мати з ними справи. Хто, крім Ейхмана, мовляв, міг так вчинити!

Цей сигнал був сумнівним. Але Візенталь мав правило нічого не залишати без перевірки. Коли зайнявся підозрюваним, то виявилося, що Богат — це Франц Мурер, колишній заступник гебітскомісара м. Вільнюса, винного у знищенні 80 тис. литовських євреїв. Виявилося також, що ще в 1949 р. в Радянському Союзі за здійснені злочини Мурера було засуджено на 25 років позбавлення волі. Та в 1955 р. згідно з міждержавним договором, поряд з іншими воєнними злочинцями, був переданий Австрії. Судові власті цієї країни повинні були винести свій вирок. Та суд не відбувся, і Мурер спокійнісінько проживав у своєму маєтку. Симон Візенталь розшукав свідків злочинця цього нациста. Йшлося про вбивство ним 16 євреїв, в тому числі семирічного хлопчика.

У 1962 р. чотири дні суд присяжних міста Граца розглядав справу Мурера і... виправдав його. Верховний суд Австрії скасував цей вирок. Нове слідство хоч і тривало багато років, та Мурера так й не віддали

до суду. У 1989 р. прокурор м. Граца повідомив Візенталя, що нових злочинів не виявлено, а колишнім — суд уже дав оцінку. Тому, мовляв, справу припинено. Виправдання Мурера не стало винятком. Візенталь констатує, що в Німеччині та Австрії безкарно проживає ще багато вбивць та їх пособників.

Та повернемося до розшуку Ейхмана. Труднощі у цій справі були пов'язані не лише з тим, що доводилося шукати у багатьох країнах, а й з тим, що колишні есесівці мали могутні таємні організації, впливових покровителів, володіли величезними коштами. Наприклад, в Аусзее діяло утворене для приховування нацистських злочинців таємне товариство «Павук», а в Штеємарку функціонувала аналогічна організація — «Шестизіркова». Всі вони були об'єднані в могутню і добре налагоджену систему ОДЕССА. Це абревіатура назви зловісного об'єднання «Organisation der ehemaligen SS-Angehörigen» — «Організації колишніх членів СС». Саме через її канали здійснювалися таємні перевезення воєнних злочинців, відбувалася їх легалізація. ОДЕССА керувалася підтримкою багатьох реакційних діячів не тільки Німеччини, Австрії, Італії, а й деяких інших країн. Серед них були помітні державні і католицькі діячі, промисловці й банкіри. Йї сприяв навіть колишній президент Аргентини Перон.

Ейхман не поспішав скористатися послугами своїх колишніх соратників, не бачив необхідності покидати післявоєнну Німеччину. Разом з тим він вживав необхідних заходів, щоб розшук його взагалі припинився. Наприкінці 1947 р. до Візенталя надійшла інформація, що В. Лібль у суді міста Бад-Ішл порушила справу про визнання колишнього чоловіка (А. Ейхмана) померлим. Тоді такі процеси були частими, оскільки тисячі дружин тих, хто не повернувся з війни, діяли у такий спосіб, щоб одержати допомогу на дітей або мати змогу вийти знову заміж. Та цей позов був особливим, бо таким шляхом можна було назавжди сховати організатора винищення євреїв Європи.

Візенталь поінформував про це Стівенса — керівника Сі-Ай-Сі в Бад-Ішл. Той переговорив з місцевим суддею. З'ясувалося, що свідком смерті Ейхмана виступає чоловік рідної сестри Вероніки Лібль. Суд вирішив відмовити у задоволенні позову.

Не знаючи про діяльність Симона Візенталя, Адольф Ейхман počував себе в безпеці. 20 грудня 1949 р. від чиновника австрійської поліції стало відомо, що є дані про перебування Ейхмана в Грундльзее — містечку, що відділене від Альтаусзее гірським хребтом. Поліцейські агенти, які вели спостереження, помітили чорний «Мерседес» з австрійським номером, що регулярно здійснював рейси між цими населеними пунктами. Автомобіль зупинився на Фішенбах, 8. З нього виходив чоловік у дощовику, певний час перебував у будинку і від'їжджав. Швидше за все це був Ейхман, який приїжджав на зустрічі з дружиною.

Це припущення підтвердилося. Незабаром було одержано нову інформацію про те, що Ейхман збирається зустріти Новий рік з дружиною та дітьми. В цей вечір і було вирішено заарештувати злочинця. Візенталя запросили взяти участь в операції. До того ж 31 грудня — день його народження, і він не міг мріяти про кращий подарунок собі.

План затримки розробили ретельно. Було виділено шість досвідчених поліцейських, вибрані місця для засад, що оточували навкруги будинок В. Лібль. Все йшло добре.

Проте, як трапляється в житті, найкращі плани іноді руйнує випадок чи необережність. Так трапилося і цього разу.

Мимовільним винуватцем виявився сам Візенталь, вірніше його помічник — молода людина з Ізраїлю. 28 грудня Візенталь і ця молода людина прибули в Альтаусзее і оселилися в готелі «Ерцгерцог Йоган». Хоча він попереджував свого помічника про те, щоб не привертав

до себе уваги, та той не зміг виконати ці настанови. Багатьом в цьому курортному містечку стало відомо про молодого ізраїльтянина, який прибув в Альтаусзее.

Напевно, ця інформація стала відомою оточенню Ейхмана. Бо поліцейський агент з Грундельзее підтвердив цю версію. Він бачив, як до двох осіб на околиці містечка з боку Альтаусзее підійшла третя особа, як вони про щось переговорили і швидко зникли. Це була катастрофа! Адольф Ейхман сховався надовго.

Про його місцеперебування ходили різні чутки. Говорили, що хтось нібито бачив Ейхмана в Дамаску. Як зазначає Візенталь у своїй книзі, в США та Ізраїлі, що були заклопотані своїми проблемами, втратили інтерес до цього злочинця.

В кінці 1951 р. праця Візенталю увінчалася новим успіхом. Він дізнався від колишнього співробітника абверу, людини, вхожої в кола ОДЕССИ, що Адольф Ейхман наприкінці літа 1950 р. був переправлений в Італію. Переховувався в римському монастирі, одержав ватиканський паспорт на інше прізвище та виїхав в одну з північно-американських країн. Таємні транспорти ОДЕССИ регулярно переправляють нацистів до Бразилії та Аргентини. Проте американці та ізраїльтяни засумнівалися у достовірності цих відомостей, оскільки, за їх даними, Адольф Ейхман мав бути десь на Близькому Сході.

Зазначимо, що пізніше, коли Ейхмана впіймали, інформація колишнього співробітника абверу повністю підтвердилася. Стало відомо, що до переховування нацистського злочинця у римському монастирі та видання йому паспорта на ім'я Рікардо Клементя причетні 75-річний австрієць, єпископ Л. Ходаль та два монахи ордену капуцинів Вебер і Бенедет. Вони ж допомогли Ейхману перебратися до Аргентини.

Чи знав цей єпископ, кого він рятував? До цього часу невідомо. Відомо інше: коли гітлерівці у вересні 1943 р. окупували Рим і стали знищувати євреїв, він рятував їх від неминучої загибелі.

Сам Ходаль пояснював кореспондентам свій вчинок так: «Я священник, а не поліцейський і не прикордонний стражник. Вважав християнським обов'язком у роки хаосу рятування всіх переслідуваних. Ніхто з втікачів мені не сповідувався про своє минуле в третьому рейху, а в той період не була опублікована жодна фотографія Ейхмана».

Візенталь зрозумів, що дальший шлях пошуку Ейхмана не буде легким. В Аргентині та Бразилії проживали тисячі нацистів, які переїхали з Німеччини. Найреальнішим способом виявлення гітлерівського ката Візенталь вважав спостереження за його сім'єю. Він зрозумів, що Ейхман заради дружини та дітей здатен на будь-який ризик.

Якось у Візенталю з'явився «союзник». Восени 1951 р. в його бюро прийшла вишукано одягнена з бездоганими манерами людина. Це був Генріх фон Клімрод, представник групи колишніх есесівців. Ця особа запропонувала допомогу в арешті Ейхмана в обмін на те золото, яке пособники злочинця повитягували з ротів убитих євреїв. І хоча спокуса в такій пропозиції була величезною, Візенталь не зміг переступити моральну межу і дати згоду на такий ганебний гендель.

Проїшло чимало часу, і з Альтаусзее прийшло повідомлення, що фрау Лібль та її сини зникли. Сталося це в середині навчального року, а без випускних свідоцтв дітей не могла прийняти на навчання жодна німецька чи австрійська школа. Разом з тим ця жінка заплатила наперед за найм квартири, не вивезла меблі. Невже це все зроблено, щоб прикрити виїзд за океан?

Підозри, що виникли, підтвердив старий австрійський барон, який у роки війни служив у абвері. Він запросив Візенталю додому, щоб показати свою колекцію марок. Але головним під час зустрічі було зовсім інше. Барон дав прочитати Симону Візенталю лист від колишнього товариша по службі в абвері, на той час інструктора аргентинського пре-

зидента Перона. У цьому листі повідомлялося: «Я бачив цю нещасну свиню Ейхмана, який управляв євреями. Живе поблизу Буенос-Айреса, працює на електростанції...».

Візенталь негайно зв'язався з ізраїльським консулом у Відні. Останній попросив його підготувати доповідь для Всесвітнього єврейського конгресу та викласти у ньому все, що йому відомо про місцеперебування Ейхмана. Один примірник доповіді Візенталь направив до Нью-Йорка президентові Всесвітнього єврейського конгресу доктору Науму Гольдману, інший — ізраїльському консулу у Відень.

Відповідь з Ізраїлю він не одержав. Через два місяці рабин Кольманович повідомив від імені Гольдмана, що матеріал одержано і що необхідно повідомити точну адресу Адольфа Ейхмана у Буенос-Айресі. Візенталь готовий був виконати і це завдання, але не зміг знайти потрібної суми грошей для цього. Агенти з Ізраїлю почали вести свій розшук, приступивши до роботи в Буенос-Айресі...

22 квітня 1959 р. Візенталь, як завжди, почав день з перегляду газети «Австрійські новини», яка видавалося в Лінці. На останній сторінці прочитав повідомлення про смерть Марії Ейхман — мачухи Адольфа Ейхмана. Серед тих, хто підписав некролог, було ім'я Віри Ейхман. Значить, вона знову повернулася до прізвища, яке визначило все її життя, де б вона не жила і як би себе не називала.

Це була версія, яку треба було перевірити. Візенталь послав свого співробітника до матері Вероніки. Та не ризикнула розповісти всю правду, хоча й половини її виявилось достатньо. Зокрема, з її слів стало відомо, що дочка переїхала в Південну Америку, вийшла заміж за людину на ім'я «Клементс» чи «Клемент».

Візенталь негайно передав і цю інформацію в Ізраїль. Відповідною перевіркою було встановлено, що фрау Лібль-Ейхман перебувала у незареєстрованому шлюбі з німцем Рікардо Клементом. Це означало, що закінчився важкий, часом безрезультатний пошук злочинця. Візенталь був переконаний: Рікардо Клемент і Адольф Ейхман — одна і та ж особа.

Остаточо він переконався у цьому, коли в лютому 1960 р. помер батько А. Ейхмана. Під некрологом, опублікованим у газеті «Австрійські новини», містився підпис невідомої невістки — Віри Ейхман. Виникло припущення, ймовірно, сам А. Ейхман приїде на похорон батька.

Та ця версія також не підтвердилася. Правда, співробітники Візенталю сфотографували на цвинтарі всіх родичів, які брали участь у похороні. Особливо цінними були фото усіх братів Ейхмана — Еміля, Роберта, Отто і Фрідріха. Отто, наприклад, був точною копією Адольфа, відмінності були лише у вікових змінах. Ці фотокартки були передані представникові ізраїльської розвідки, що стало неоціненною допомогою у справі упізнання Ейхмана.

Співробітники ізраїльської розвідки невсипно продовжували стежити за Рікардо Клементом та його сім'єю. Останній доказ, який замкнув ланцюг доказів, був одержаний 21 березня 1960 р. Того дня Рікардо Клемент після роботи, о 17 год. 30 хв., зайшов до садівника і купив букет квітів, тобто зробив те, що мав зробити Адольф Ейхман. Бо саме в цей день, 25 років тому назад, він взяв шлюб з Веронікою Лібль.

11 травня 1960 р., о 18 год. 30 хв. відбулося викрадення ізраїльською розвідкою Адольфа Ейхмана. Коли його привезли у таємне місце, під білизною виявили есесівське татуювання з указанням групи крові. Йому повідомили, у чийх руках він опинився. Після цього він вже не приховував свою особистість. Адольфа Ейхмана таємно привезли до Ізраїлю, де почалося слідство.

23 травня 1960 р. на засіданні ізраїльського парламенту глава уряду Давид бен Гуріон повідомив: «Нещодавно розвідувальна служба Ізраїлю викрала одного з найбільших нацистських злочинців, Адольфа

Ейхмана. Ця людина разом з гітлерівськими проводирями відповідальна за те, що названо «остаточним розв'язанням єврейського питання», а це означало знищення мільйонів європейських євреїв. Адольф Ейхман перебуває у тюрмі і скоро постане перед судом на основі Закону про відповідальність нацистів та осіб, які є колаборантами нацистів».

Адольф Ейхман — один з 1200 воєнних злочинців, викритих Візенталем. У 1967 р. у бразильському місті Сан-Паулу він розшукав коменданта Треблінки — гаупштурмфюрера СС Франца Штангеля, винуватого у знищенні 850 тис. польських євреїв, слов'ян і циган. Цей злочинець був виданий у ФРН і в 1970 р. на судовому процесі в Дюссельдорфі засуджений на довічне ув'язнення. Серед викритих і розшуканих Візенталем такі гітлерівські кати, як Густав-Франц Вагнер, Йозеф Швамбергер, Хенрі Шмідт, Готфрід Вейз та інші.

Чи всіх з виявлених викритих воєнних злочинців засуджено? За підрахунками Візенталя, з 160 тис. значних злочинців покарано судами 50 тис. Інші живуть безкарно, як правило, заможні і спокійно.

Візенталь не тільки викриває вбивць євреїв, а й веде боротьбу з усіма видами тоталітаризму. Першим опублікував таємні протоколи Ріббентропа — Молотова, підписані в серпні 1939 р. У своїх книгах розповів про візити офіцерів НКВС у гітлерівські будинки відпочинку в м. Закопане та візити-відповіді гестапівців у Львів. Він позитивно оцінює дії Радянського Союзу у напрямі послідовного і добросовісного виконання міжнародних зобов'язань по розшуку та викриттю воєнних злочинців.

Одержано 20.03.91.

Освещается жизненный путь Симона Визенталя — настойчивого деятеля в деле розыска и наказания военных преступников, подробно рассказывается о длительных и сложных поисках им одного из самых жестоких гитлеровских палачей — А. Эйхмана — организатора уничтожения 6 млн. евреев Европы.

В. М. Волковинський, Ю. А. Левенець

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності *

Идется про смерть і похорон П. А. Столипіна в Києві, а також про суд над Д. Г. Богровим і його страту. Дається версія причин замаху на «реформатора».

5 вересня стан здоров'я Столипіна погіршився, і о 8 годині вечора академік Регін заявив, що становище потерпілого безнадійне. Трохи більше ніж через дві години київський губернатор Гірс послав у Петербург термінову телеграму: «10 годин 12 хвилин вечора голова Ради міністрів **статс-секретар Столипін помер**». Уранці пароплавом із Чернігова до Києва повернувся Микола II. Прямо на пристані йому повідомили про смерть Столипіна. Цар відразу поїхав до лікарні Маковського, де була відслужена панахида. На цьому імператор вирішив, що його місія щодо померлого прем'єра виконана і об 11 годині разом з родиною виїхав з Києва.

Усі близькі Столипіна знали останнє прохання покійного — поховати його в тому місті, де його настигне смерть. Сталося це у стародав-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1991.— № 2, 4, 8, 9.

ньому Києві, багатому історичними й пам'ятними місцями. Міські власті вирішили поховати Столипіна біля легендарної Аскольдової могили. Проте цар запропонував зробити це на території Києво-Печерської Лаври, біля «історичних могил вірних слуг царя Іскри та Кочубея». Цих героїв часів петровської Росії Микола II, очевидно, згадав тому, що якраз 8 вересня у містечку Борщагівка мав відкритися пам'ятник Іскрі та Кочубею.

Тієї ж ночі про смерть Столипіна дізнався і Богров. Зберігся протокол його допиту судовим слідчим Фененком та товаришем прокурора Лашкарьовим відразу ж після звістки про смерть Столипіна. З нього видно, що Богров був пригнічений. Він насамперед заявив: «Я не визнаю себе винним у тому, що був учасником злочинної зграї, яка іменувала себе групою і ставила за мету своєї діяльності насильницьке повалення встановленого основними законами способу правління, але визнаю себе винним у тому, що заздалегідь задумавши позбавити життя статс-секретаря Столипіна, зробив у нього 1 вересня два постріли під час парадного спектаклю і заподіяв йому небезпечні для життя влучення, від яких статс-секретар Столипін 5 вересня помер. Злочин цей, однак, був здійснений мною без попередньої змови з іншими особами і не як члена будь-якої революційної партії»¹. Далі Богров назвав кілька прізвищ людей, з якими зустрічався напередодні замаху та їх адреси. Ще раз засвідчив, що Кулябко йому зброї не давав. Впадає у вічі і той факт, що цього разу Богров лише побіжно згадав про свою «доломогу» охранці.

А тим часом у місті почався добровільний збір коштів на спорудження пам'ятника Столипіну на Театральній, як тоді планувалося, площі. Автор пам'ятника Олександр II Ксіменес взявся безкоштовно виготовити з бронзи фігуру прем'єра. Монархічно настроєна частина населення вимагала негайної розправи над Богровим, причому з обов'язковою умовою — присутності при страті своїх представників, щоб істинного вбивцю охранка не підмінила кимось іншим. Розслідувати справу про вбивство голови Ради Міністрів (а це навіть для того часу, коли від куль революціонерів часто гинули міністри, великі князі, губернатори, було подією незвичайною) по живих слідах вимагали й брати дружини Столипіна Нейдгардти, які займали досить високе становище у державній ієрархії Росії. Тому твердження деяких авторів про те, що охранка хотіла сховати кінці в воду і тому поспішно винила «шемякін суд», не зовсім вірні².

Підігривала пристрасті й преса, яка заявила, що після смерті Столипіна необхідно визначити, чи помер він від куль Богрова, чи у цьому винні лікарі, які нібито не направили статс-секретаря на лікування за кордон, а самі невірно визначили діагноз пораненому й курс лікування. Все це було сприйняте громадськістю, як спроба врятувати Богрова від заслуженої кари. Підготовка до похорону Столипіна, численні молебні у малих і великих церквах, безперервний потік телеграм із словами співчуття, депутації з різних міст Росії ще більше формували громадську думку про необхідність якомога швидше покарати злочинця і взагалі навести порядок у країні.

7 вересня видалося сонячним днем, здавалося, увесь Київ вийшов на вулиці. На тротуарах стояли гімназисти, студенти, чиновники різних рангів, обивателі. О 2 годині дня траурна процесія рушила від клініки Маковського до Києво-Печерської Лаври. Попереду несли вінок царя, котрий тоді перебував у Севастополі, хрест з білих квітів, а далі ще 250 вінків від різних міст Росії, міністерств, установ, організацій, навчальних закладів, приватних осіб. Очоловав процесію митрополит Флавіан, потім попарно йшли 4 єпископи, 54 священники і архімандрити, 6

¹ Держ. арх. Київ. обл. ф. 864, оп. 10, спр. 23, арк. 118.

² Майский Б. Ю. Столыпина и конец Столыпина // Вопр. истории.— 1966.— № 1—2.

дияконів. Труну з тілом Столипіна везли 6 білих коней. Безперервно били у дзвони в усіх соборах і церквах Києва. 4 години рухався траурний кортеж по Великій Підвальній, Володимирській, Софіївській площі, Михайлівській, Думській площі, Хрещатику, Царській площі, Олександрівській вулиці через Маріїнський парк до Лаври, де у Трапезній церкві було встановлено труну колишнього всемогутнього статс-секретаря. Увесь день 8 вересня до Трапезної церкви йшли люди. Поліція пильно стежила за порядком, у єврейських кварталах були посилені козачі наряди. До речі, єврейське населення Києва, губернії надіслало десятки телеграм і листів на ім'я царя. У них, як приміром писав Таращанський рабин Купцов, висловлювалися «вірнопідданські почуття государю імператору з приводу злочинного замаху на життя статс-секретаря Столипіна»³.

9 вересня о 4 годині дня у фортеці «Косий Капонір» розпочав роботу військово-окружний суд під головуванням генерал-майора Рейнгартена. Тимчасовими членами суду були призначені полковник I-го Уральського козачого полку — Акутін, підполковники 132-го піхотного полку — Мещанінов, 132-го Бендерського полку — Кравченко та 130-го Херсонського — Маєвський, а військовим прокурором — генерал-лейтенант Костенко. На суді Богров заявив, що не визнає себе винним, що замах на Столипіна «здійснив без усякого злочинного заміру і навіть несподівано для самого себе»⁴. Як і на попередньому слідстві, підтвердив, що був платним агентом охоранки. Далі він розповів, що влітку 1911 р., коли відпочивав на дачі біля Кременчука, до нього приїздили члени революційної організації з Парижа, які вимагали звіту про витрачені Богровим партійні гроші. Вони ж висунули проти нього звинувачення у співробітництві з охоранкою і поставили ультиматум: або він вб'є когось із високих царських сановників, або його провокаторська діяльність стане загальновідомою. Останнє для Богрова було «гірше смерті», і він вирішив спочатку вчинити замах на Кулябка, але не наважився цього зробити і вигадав історію про підготовку терористичного акту проти Столипіна.

Термін, який встановили Богрову його колишні товариші по партії, закінчувався, і він вирішив стріляти у будь-кого. Прем'єр-міністра Богров обрав тому, як він заявив прокурору, що той був самим видним і примітним серед публіки і викликав до себе пильну увагу громадськості. Вбачається дивним, що Богров усіяко вигороджував свою потенціальну жертву — Кулябка. А той у свою чергу на усі лади вихваляв колишнього агента, доводив великі його заслуги у викритті і розгромі революційних організацій.

Однак це не могло вплинути на рішення членів військово-окружного суду, який визнав Мордко Гершковича (Дмитра Григоровича) Богрова винним у тому, що в 1906 р. він вступив до зграї анархістів-комуністів, що насильницьким шляхом прагнула повалити існуючий лад, брав участь у засіданнях членів цієї організації, на яких йшлося про вбивство представників вищого ешелону влади, зокрема про обговорення організації плану замаху на П. А. Столипіна. Другим пунктом звинувачення Богрова було те, що «на виконання завдання вказаної вище зграї» він здійснив замах на статс-секретаря Столипіна, нанісши йому смертельну рану. За перше «діяння» суд засудив злочинця на 8 років каторги, за друге — позбавив усіх громадських прав і виніс смертний вирок. За совокупністю злочинів суд приговорив Богрова до страти через повішання⁵. У вирокі другим пунктом було записано ще й таке — речові докази — дві стріляні гільзи та кулю знищити, а револьвер, обойму та 49 патронів, вилучених при арешті Богрова, «повернути спадко-

³ Держ. арх. Київ. обл. ф. 2, 227, спр. 319, арк. 272.

⁴ Волковинський В. М. Документи слідчої справи про вбивство П. А. Столипіна // Архіви України.— 1990.— № 4.— С. 16—17.

⁵ Держ. арх. Київ. обл., ф. 183, оп. 5, спр. 2, арк. 18—19.

емцям підсудного». Вирок був винесений о 8 годині 20 хвилин вечора 9 вересня і переданий на остаточне затвердження Київському, Подільському губернаторові Ф. Ф. Трепову. Він зробив це наступного дня.

У той час, коли за товстими мурами Печерської фортеці йшов суд над Богровим, на території Лаври відбувалися похорони Столипіна. Похмурий дощовий день не став на перешкоді киянам, які зібралися довкола Трапезної церкви, біля Великих воріт Києво-Печерської Лаври. Бажаючих було дуже багато, і поліція пропускала на територію Лаври лише делегації та високопоставлених осіб.

Убивство Столипіна у Києві, велелюдні й урочисті похорони його у стародавньому місті привернули до цього діяча увагу не лише по всій Росії, але й за кордоном. Він став тоді буквально національним героєм. Щоправда, вже і тоді висловлювались тверезі оцінки його діяльності, справжнього місця Столипіна в історії країни. Замах на голову уряду Росії В. І. Ленін назвав подією дуже маловажливою, і в той же час констатував: «Умертвіння обер-вішателя Столипіна збіглося з тим моментом, коли цілий ряд ознак почав свідчити про закінчення першої смуги в історії російської контрреволюції»⁶.

Відразу ж після похорон П. А. Столипіна донське козацтво проголосило його почесним козаком. У листі на ім'я властей, зокрема, говорилося: «П. А. Столипін похований у тій частині Лаври, де вже спочиває прах чотирьох відважних духом козаків, які, як і Петро Аркадійович, віддали свої життя за «царя і отечество». Тут поховані відомі всій Росії генеральний суддя Кочубей та полтавський полковник Іскра, а також незабутні на Дону видатною військовою доблестю його сини: командир усіх козачих полків у період війни з Персією у 1760-х роках донський полковник Краснощоків та походний отаман, який відзначився у війну з турками в 1730-х роках донський полковник Фролов»⁷.

10 вересня до Богрова в камеру, який чекав виконання вироку, прийшов жандармський підполковник Іванов, який першим допитував його в оперному театрі. Вищі чини поліції у ті часи часто прагнули відразу ж після оголошення вироку зустрітися з революціонерами. Робили вони це для того, щоб спробувати схилити на свій бік або перевербувати революціонерів, у першу чергу засуджених до страти. У переддень страти жандармські офіцери заходили до зломлених смертників і обіцяли в обмін на співробітництво з охранкою помилування і полегшення тяжкої долі. Іванов прийшов до Богрова не за цим. Схилити його до співробітництва з охранкою, агентом якої він працював багато років, не мало сенсу. Розпитувати про якісь нові факти щодо замаху на Столипіна теж не було особливої потреби, оскільки суд виніс вирок, який не підлягав оскарженню. Жандармський підполковник, знаючи, що роботу Київської охранки перевіряє за наказом царя спеціальна комісія на чолі з сенатором Трусовичем, вирішив через Богрова обілити своїх колег, насамперед Кулябка. Іванов, очевидно, не приховував своїх намірів, можливо, все ж таки натякнув, що у цій безвихідній ситуації є, хоча й облудна, надія на врятування. Адже було відомо, що дружина Столипіна висловилася проти страти вбивці її чоловіка. У такому безнадійному становищі Богров погодився дещо змінити свої попередні свідчення і зробити із свого боку все можливе, щоб хоча б полегшити долю свого колишнього шефа. Іванов відверто спитав свого співрозмовника, чому той так настійно захищав на суді колишнього начальника київської охранки. Богров пояснив, що Кулябко розгубився і не зміг відповідати на запитання прокурора й він, щоб допомогти йому вийти із скрутного становища, своїми свідченнями став допомагати жандармському підполковнику. Очевидно, саме з цього приводу Іванов і сказав ті слова, які наводять практично всі історики, котрі пишуть

⁶ Ленін В. І. Столипін і революція // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 306.

⁷ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 512, арк. 34.

про вбивцю Столипіна — Богрова: «Це один із самих незвичайних людей, яких я зустрічав, це дивовижна людина». Й це дійсно так. Адже 26 серпня Богров готувався вчинити замах на Кулябка, а через 2 тижні робив спроби відвести від нього серйозні звинувачення на суді.

Після зустрічі Іванова з Богровим з'явився п'ятий протокол допиту вбивці Столипіна, який значно відрізняється від попередніх. Засуджений розповів, що наприкінці 1910 р. анархісти звинувачували його у розтраті партійних грошей та почали вимагати, щоб він їх повернув. За допомогою батька Богров віддав гроші, які витратив на власні потреби. Але й після цього вони «вимагали від мене, — як свідчив Богров, — відповіді на цілий ряд питань про мою попередню діяльність»⁸. Щоб зняти будь-які підозри з нього, анархісти дали Богрову доручення під час «серпневих урочистостей» убити начальника київської охорони М. М. Кулябка. Здійснити терористичний акт він мав до 5 вересня. Всю історію про терористів Богров вигадав, щоб увійти в контакт з Кулябком. Зайшовши в ніч з 31 серпня на 1 вересня до жандармського підполковника і побачивши його у домашній обстановці, Богров нібито не наважився стріляти в нього, хоча мав усі шанси втекти після цього. Пізніше він вирішив здійснити терористичний акт у театрі. Жертву Богров твердо не визначив, а обрав Столипіна тому, що той був найсоліднішою політичною фігурою в країні. Вперше за час слідства Богров назвав прізвища деяких революціонерів, з якими він вступав у контакти — П. Лятковського, Р. Чорного, Н. Тиша, І. Гросмана, «Стьопу» та ін.⁹

Важко судити, на що сподівався Богров, даючи такі свідчення жандармському підполковнику Іванову. Дехто з істориків, зокрема Б. Ю. Майський, стверджував, що останній пообіцяв терористу врятувати життя, і щоб відтягнути страту, агенти поліції навіть викрали ката Юшкова, якого смертельно п'яного було завезено аж до Петербурга. Усе це вигадки. Як свідчать документи, 10 вересня правитель краю Ф. Ф. Трепов остаточно затвердив смертний вирок Богрову. Наступного дня, а точніше, у ніч з 11 на 12 вересня (за існуючим звичаєм у неділю такі акції не здійснювалися, о 3 годині 2 хвилини Богрова було страчено в районі Лисогорського форта Київської фортеці. Збереглося ряд документів, які в усіх подробицях відтворюють картину страти Богрова. Це, зокрема, оригінал протоколу про винесення вироку, листування з цього приводу між поліцейськими чинами тощо. Ось як описував страту Богрова директор департаменту поліції у листі на ім'я Київського губернатора О. Ф. Гірса: «Двоє городових вивели Богрова із тюрмової камери, тримаючи його під руки. Богров був без кандалів. Товариш прокурора (Чернов), показуючи пальцем на Богрова, звернувся до представників правих: «Ну, панство, розпізнайте — хто він?» У відповідь пролунало: «Як же? Він самий. Адже я його в театрі здорово побив. Він і в тому самому фраці, в якому був у театрі». Із натовпу правих хтось сказав: «Либонь, більше стріляти не буде». Інший голос заперечив: «Тепер не час вести розмови». «Союзники» (маються на увазі чорносотенці. — Авт.), які були на страті Богрова, роз'їжджаючись з Лисої гори, взяли на згадку шматки мотузки. Перед стратою Богров спав. Коли його розбудили, він здогадався, куди його викликають, і почав одягатися. Коли Богрова вивели з капоніра, хтось з натовпу крикнув: «Подивіться, він ще й досі в фраці». Засуджений відповів: «Я уже десять днів у фраці. Колеги можуть позаздрити мені»¹⁰. Богров відмовився від послуг рабина і вів себе перед стратою досить спокійно.

Наступного дня всі газети повідомили в деталях про виконання смертного вироку вбивці Столипіна. Зрештою, ця сенсаційна історія по-

⁸ Струмило Б. Матеріали о Дм. Богрове // Красная летопись.— 1924.— № 1(10).— С. 236—237.

⁹ Держ. арх. Київ. обл., ф. 864, оп. 10, спр. 23, арк. 34—36.

¹⁰ Там же, ф. 2, оп. 227, спр. 319, арк. 355.

чала відходити на задній план. Лише жандарми продовжували свою роботу, заарештувавши П. Лятковського та Р. Чорного.

Вони вели також розслідування щодо зв'язків Богрова з Муравйовим (він же О. М. Бизюков), який ще 26 серпня був заарештований і застрелився у приміщенні київської охранки. Було встановлено, що ці люди підтримували між собою зв'язки. Про це дала свідчення прислуга Богрових. Протоколи допитів двірника, кухарки, покоївки якраз й ігнорували історики. Далі поліція в своїх розслідуваннях не пішла, звільнивши Р. Чорного та П. Лятковського. Останній, до речі, сидів у тій же камері, що й Богров, і навіть на табуреті знайшов видряпаний цвяхом напис про перебування в казематі вбивці Столипіна.

Відразу ж після пострілів Богрова в оперному театрі постало питання: хто він такий? Чий виконував наказ, стріляючи в Столипіна? Практично нікого не задовольнили висновки офіційного слідства, яке велося більше року й побіжно визнало Курлова, Спиридовича, Веригіна та Кулябка винуватцями цієї трагедії. Небагато світла на справу пролила й надзвичайна слідча комісія, створена в 1917 р. Тимчасовим урядом, якій про вбивство Столипіна давали свідчення Трусевиц, Спиридович, Коковцев та інші. Громадська думка залишалась поляризованою. Представники панівних верств вважали, що замах на голову уряду вчинив агент охранки. Революціонери, насамперед есери і анархісти, були переконані, що Богров зробив це, щоб позбавити Росію від зловісної постаті «міністра-вішателя». Одні з них, не маючи під рукою доказів — жандармських документів-начисто відкидали версію про зв'язки Богрова з охранкою. Інші стверджували, що він спеціально пішов на зв'язок з нею, щоб приспати пильність жандармів і здійснити задумане. Пізніше ці версії трансформувались у нову: Богров, потрапивши у тента охранки, зрозумів свою провину і вирішив спокутувати свої гріхи вбивством Столипіна, тим самим повернувши собі чесне ім'я революціонера. Ще більшого поширення набула версія про те, що революціонери викрили Богрова-провокатора, і він замість помсти своїх товаришів вибрав більш благородну смерть — на шибениці як убивця Столипіна.

Існувала ще одна версія, яку висловили кореспонденти деяких зарубіжних газет, — Богров був найманцем заможних верств єврейського населення, яке Столипін пригноблював і готував стосовно нього нові, ще більш драконівські закони. Однак в історичній літературі вона не згадувалася жодного разу. Слід назвати і версію О. Солженіцина, який в інтерв'ю французькому телебаченню 31 жовтня 1983 р. сказав, що дії Богрова спрямовувала страшна сила — громадська думка. «Навколо нього існує ніби поле, ідеологічне поле. І в цьому ідеологічному полі державний лад Росії вважається достойним знищення. Столипін вважається ненависною фігурою — за те, що він цю Росію оздоровлює і тим самим рятує»¹¹.

Ряд авторів на чолі з відомим істориком доби століпінської реакції А. Я. Аврехом дотримувались думки, що вбивство Столипіна — справа рук охранки. Така точка зору знайшла відображення і в історичних романах Пікуля. Виходячи з неї, Курлов, Спиридович, Веригін та Кулябка, вбачаючи в своєму шефові затятого ворога, добре знали, що відігравши відведену йому роль, Столипін уже втратив колишній авторитет у царя і його двору, воли умисне, розгадавши наміри Богрова — власноручно вбити прем'єра, не тільки не стали на перешкоді злочину, а й уміло скеровували руку терориста. Крім численних фактів, які можна вдало використати для підтвердження такої думки, в їх арсеналі є легендарна фраза Столипіна: «Мене вб'ють, і вб'ють члени охранки» та твердження братів його дружини — Нейдгардтів, що Столипіна погубила охранка. Важко сказати, в прямому чи переносному

¹¹ Степанов С. Несколько фрагментов из жизни Столыпина // Союз.— 1990.— № 17.— С. 13.

значенні були сказані ці слова, але чимало фактів свідчать і проти цього твердження. По-перше, вбивство прем'єра в присутності самого царя назавжди наклало чорну пляму не лише на охранку, а й персонально на Курлова, якому було доручено здійснювати охорону Миколи II, а також Спиридовича, Веригіна та Кулябка. По-друге, судячи з мемуарів Курлова, Столипін скаржився йому на погане ставлення до нього в Києві і говорив про швидкий кінець його кар'єри. Тому виникає питання, навіщо було вищим жандармським чинам іти на цей ризикований крок, знаючи наперед про політичну смерть Столипіна. Варто нагадати, що міністр внутрішніх справ покровительствував своєму підлеглому і організовувати Курлову вбивство Столипіна не було ніякої рації.

Видається вірогідним, що Курлов, Спиридович, Веригін та Кулябко дійсно прагнули використати «київську справу» для своєї кар'єри, але не шляхом усунення міністра внутрішніх справ, а через його врятування і розкриття великої змови терористів. Арешт групи змовників у момент, коли вони хотіли здійснити терористичний акт проти голови уряду Росії і в присутності самого государя імператора, сприяв би зростанню авторитету охранки, обіцяв би безпосереднім керівникам операції нагороди, підвищення по службі, прихильне ставлення міністра внутрішніх справ до них і забуття колишніх ексцесів та конфліктних ситуацій. А для Курлова, якому всупереч існуючим правилам було доручено охорону царя (згідно з ними цим мав займатись представник вищої влади на місці — генерал-губернатор Трепов), це мало й принципове значення. Прорахунок вищих жандармських чинів дорого їм коштував. На них обрушилися з нападками преса, громадськість. Цар відрядив спеціальну комісію для розгляду діяльності київської охранки.

Стверджуючи, що охранка влаштувала вбивство Столипіна, щоб догодити царському двору, згадані автори лишають на другому плані виконання цього злочину; причепивши йому ярлик агента і провокатора, вони навіть не намагаються пояснити, чим керувався Богров, йдучи практично на самогубство і свідомо жертвуючи своїм життям заради замаху на «великого реформатора». Спираючись насамперед на архівні документи, вже відомі джерела і спогади, можна змоделювати дії Богрова так.

Перша російська революція відіграла велику роль у політизації населення. До революційної боротьби, в міру її суб'єктивного розуміння, потягнулися тисячі обивателів, представників дрібнобуржуазної стихії, різного роду авантюристів, шукачів пригод та гострих відчуттів. Багато з них, не маючи ні ясної мети, ні переконань, захоплювались революцією як модою і при першій же небезпеці або розчарувавшись, переходили на «інший бік барикад». Очевидно, саме тому охранці вдавалося досить легко знаходити таких легендарних провокаторів, як Гапон, Азеф, Малиновський та ін. Мода на революцію не обійшла й студента Богрова, який примкнув до анархістів-комуністів, оскільки до цієї організації входило багато молодих євреїв, яких він добре знав ще з дитинства. Його захоплювала революційна романтика. Одягаючись як герой популярного тоді роману Оскара Уайльда — Доріан Грей — у робітничу блузу, Богров виступав з палкими промовами перед невеликими групами київських ремісників, пекарів, дрібних торговців. У той же час його пригнічувала «чорнова робота», революційна дисципліна, відсутність негайних результатів. Зрозуміло, що юнаку, який дуже любив жити на широку ногу, така робота не лише швидко набридла, а й почала викликати роздратування. Тут і відбулася несподівана зміна курсу: Богров запропонував свої послуги охранці. Робота на охоронне відділення дала нарешті Богрову можливість поєднати духовну насолоду з матеріальною зацікавленістю. З'явилося відчуття зверхності над оточенням, можливості впливати на долі людей, змінювати їх долі корінно, відправляючи їх на каторгу чи до в'язниці. Проте він не був кровожерливим і практично ніколи не дав охоронці вичерпної інформа-

ції про революціонерів, чим рятував декого від смерті або більш тривалого ув'язнення. Це й збивало тривалий час його соратників, які, помічаючи, що поліція не знала багато чого, про що було відомо Богрову, не мали підстав його підозрювати.

Богров досить швидко залишив агітаційно-пропагандистську роботу серед київських обивателів та очолив партійну касу. Гроші він часто використовував для своїх особистих потреб. За свідченням його прислуги, юнак, як правило, повертався додому після півночі, а то й вранці, часто напідпитку. Чим далі, тим більше він розумів, що революція — це миттєвість у його біографії, яка аж ніяк не збігається з його далекоглядними кар'єристськими планами на майбутнє, мріями стати відомим юристом, досягнути популярності. Проте розпрошталася з гріхами молодості — участю у революційних організаціях й службою в охоронному відділенні — виявилось не так вже й легко. Будь-коли до нього могли звернутися у різних справах і революціонери, й працівники охоронки. Це дуже пригнічувало Богрова, виводило з рівноваги, заважало жити так, як він мріяв. Все частіше молодий юрист говорив про те, що в Києві він навряд чи зможе зробити пристойну кар'єру, мріяв поїхати працювати до Сибіру. А тим часом над Богровим згущалися хмари. До нього дедалі більше доходили чутки, що революціонери підозрюють його у зв'язках з поліцією. Богров розумів, що все таємне стане явним, пам'ятав, як революціонери повісили в 1906 р. за зраду свого колишнього кумира Гапона. На пам'яті було також викриття Азефа. Знав він і те, що викриті провокатори нерідко, щоб реабілітувати себе, вчиняли замах на високих царських сановників. Тому під час свого перебування в Петербурзі він за власною ініціативою зайшов до есера Є. Лазарева і заявив, що хоче знищити Столипіна як найближчу до царя особу, попросив його всіляко сприяти у реалізації цього задуму¹². 19 лютого 1911 р., коли до нього на квартиру прийшов щойно випущений з тюрми П. Лятковський, Богров упередив його і почав першим говорити про наміри вчинити замах спочатку на царя, а потім на Столипіна. «Тільки вбивши Миколу II, я буду вважати, що реабілітував себе, — говорив із запалом Богров. — Ні, Микола — пусте. Микола іграшка в руках Столипіна. Адже я — єврей — вбивством Миколи викличу небувалий єврейський погром. Краще вбити Столипіна: завдяки його політиці задушена революція і наступила реакція»¹³. Лятковський пішов від Богрова збентеженим, не знаючи, чи правду той говорив, чи це була чергова провокація.

Влітку революціонери, які вийшли на волю, і щоб дати про себе знати, або показати перед зарубіжними товаришами свою силу, вирішили використати Богрова для здійснення замаху на якусь високу особу, оскільки практично їх діяльність зачахла. Видається вірогідним, що вони не наважилися доручити здійснення терористичного акту особисто Богрову, а доручили помагати Муравйову (Бізюкову). Однак того вистежила охранка і 26 серпня заарештувала. Муравйов, який, як встановили пізніше, в серпні не раз зустрічався з Богровим, застрелився. Для Богрова ця звістка була несподіваною. Члени революційної організації, які хотіли перевірити Богрова, у цій ситуації, без сумніву, переклали вину за провал Муравйова на нього. У той же день Богров помчав до Кулябка. Перше, що прийшло йому у голову, — вчинити замах на останнього та тим самим реабілітувати себе. Але побачивши жандармського підполковника в звичайній домашній обстановці, відмовився від свого задуму й розповів йому вигадану історію про терористів. Говорячи відкритим текстом, що вони переховуються в нього вдома, Богров сподівався, що охранка вчинить у нього обшук з метою

¹² Лазарь Егор. Дмитрий Богров и убийство Столыпина // Воля России.— 1926.— VIII.— XI.— С. 43.

¹³ Лятковский П. Нечто о Богрове // Каторга и ссылка.— 1926.— № 2.— С. 39—40.

арешту зловмисників і це хоч якоюсь мірою відведе від нього підозру та тим самим загрозу розправи з боку революціонерів. Час був проти нього. Проте Кулябко, а з ним і двічі чини — Курлов, Спиридович та Веригін, прагнучи розкрити грандіозну змову, вичікували. Невірним є твердження, що охоронка нічого не робила. Будинок агента «Капустянського» або «Алленського» (як називали поміж себе працівники охоранки Богрова) був під наглядом найдосвідченіших сищиків, які приїхали до Києва з Мінська, Харкова, Москви, Петербурга, Іркутська й інших міст Росії. Богров був у безвихідному становищі. Всі його дії свідчать про те, що він не думав убивати Столипіна. Адже здійнявши тривогу в охоранці, він фактично спровокував посилення охорони прем'єра. Та й сам Столипін, дізнавшись від жандармів про підготовку замаху на нього, повинен був би стати обережнішим. Щоб змова терористів була більш вагомою, Богров заявив, що одночасно планується вбивство міністра освіти Кассо.

Щоправда, міністр внутрішніх справ сам підбивав своїх підлеглих на те, що готується терористичний акт, заявивши Курлову і Спиридовичу: «Якщо мені принесуть бомбу, то я не повірю в існування змов. Я повірю у це лише тоді, коли ви привезете до мене цю дівичку-терористку». У жандармських чиновників не було тепер іншого виходу, як взяти на гарячому змовників. Тому вони вичікували, а Богрова, якому повністю довіряв Кулябко, змушували пильнувати за терористами, сподіваючись в слушний момент заарештувати їх. Зволікання охоранки, яка ніяк не хотіла нагрянути на квартиру Богрова, де нібито переховувався «Микола Якович», було для дворушника рівноцінним смерті. Не знаючи, що йому робити, Богров побував у Купецькому парку, потім пішов до театру, який, до речі, досить пильно охоронявся, особливо зовні. Коли у другому акті Кулябко наказав Богрову іти додому і стежити за «Миколою Яковичем», той зрозумів, що у нього залишився останній шанс, щоб врятувати себе. І він, доведений до відчаю, вирішив стріляти у Столипіна, який стояв біля сцени без усякої охорони. Пізніше Богров зізнався, що зробив це майже несвідомо, якби хтось зустрівся на його шляху, то, безумовно, він не наважився б вчинити замах на статс-секретаря.

В історії тогочасної Росії були непоодинокими випадки, коли терористів зсилали на каторгу, або милували, провокаторам і зрадникам, як правило, пощади не було. Отож Богрову нічого не лишалося, як попрямувати до Столипіна, який серед небагатьох залишився в актовому залі. Можна припустити, що Богров хотів імітувати замах на Столипіна, щоб потрапити до рук поліції і таким чином врятуватися від помсти революціонерів. З огляду на це не дивно, що, стріляючи з двох кроків, він влучив у праву руку Столипіна і орден Святого Володимира. Маючи в обоймі вісім патронів, Богров зробив лише два постріли. Та, по суті, він не прагнув тікати. Зі зброєю в руках Богров досить спокійно віддав себе в руки натовпу. Коли ж граф Потоцький, який під час замаху втік з місця трагедії, не зміг точно сказати, чи стріляв затриманий, то Богров сам підтвердив це. Таким чином, викритий провокатор, щоб уникнути кари товаришів, вирішив шляхом імітації замаху на Столипіна врятувати своє життя. Спочатку події розвивалися саме так і, як говорилося раніше, у прем'єра були всі шанси залишитися живим. Однак у подальшому сталося несподіване — стан здоров'я голови уряду різко погіршився, і він помер. Богров же, тепер як його вбивця, був страчений. За іронією долі вийшло так, що Богров замість смерті від рук революціонерів обрав смерть на шибениці як убивця реформатора Столипіна.

Через два роки — восени 1913 р. — на Думській площі в Києві було встановлено пам'ятник Столипіну, який стояв у повний зріст, ніби виступаючи перед величезною аудиторією. Після Лютневої революції 1917 р. фігура «царського посіпаки» була скинута з постаменту. На це

місце дехто хотів встановити статую його вбивці — Богрова. Однак це не стало реальністю. «Другому Азефові» немає пам'ятників, ім'я його згадується лише у контексті з «великим реформатором» Столипіним.

Одержано 12.08.91.

Идет речь о смерти и похоронах П. А. Столыпина в Киеве, а также о суде над Д. Г. Богровым и его казни. Дается версия причин покушения на «реформатора».

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія *

Коротко розкривається сутність сталінізму, розповідається про перший п'ятирічний план та про події, пов'язані з процесами індустріалізації й колективізації на Україні, зокрема про ліквідацію куркульства.

РОЗДІЛ 21

Радянська Україна: покалічені 30-ті

Наприкінці 1920-х років більшовики вже були готові відновити боротьбу за створення справжнього комуністичного суспільства. Під керівництвом Сталіна вони звели нанівець поступки, зроблені в період непу, і продовжували нав'язувати радянському суспільству соціально-економічні та політичні перетворення, які набрали такого широкого та радикального характеру, що їх нерідко характеризують як «другу революцію». Однак поряд з великими змінами 30-х років у той час мало місце й повернення до певних традиційних рис російської політики, особливо ж — до жорсткої централізації та влади однієї людини. Для українців цей катастрофічний поворот знаменував кінець їхніх спроб піти до комунізму «своєю власною дорогою». Ще раз, як і за царських часів, Україні судилося стати не більше, ніж часткою чогось великого цілого. Та при цьому, як ніколи раніше в історії, українці змушені були заплатити жахливо велику ціну в ім'я досягнення цілей, яких вони самі перед собою не ставили.

Сталін і сталінізм

У 1927 році Сталін вийшов переможцем з жорстокої боротьби, що бушувала в керівних партійних колах з моменту смерті Леніна. Сталін (справжнє прізвище Джугашвілі), який народився 1879 року в Грузії у бідній родині, рано пристав до більшовиків. До революції його роль у партії була порівняно незначною. В обов'язки Сталіна — одного з нечисленних її членів неросійського походження — входило вивчення теоретичних аспектів національного питання, що в очах більшості більшовиків було справою другорядною. Однак досвід роботи у цій сфері добре прислужився Сталіну (якщо не національностям) у наступні роки. Посередня особистість — свідки його ранньої діяльності згадують про нього тільки як про людину, котра нічим особливим не відрізнялася — Сталін не володів майстерністю видатного письменника чи оратора, притаманною багатьом більшовицьким керівникам. Через це під час революції він тяжів до організаційної роботи і пізніше як генеральний секретар, прибрав до своїх рук справу добору та висування партійних кадрів. Контроль над партапаратом у поєднанні з надзвичайною хитрістю Сталіна дав йому можливість знешкодити суперників і стати незаперечним лідером партії — вождем, який перебував в оточенні завжди «послушних» йому людей.

В той час як Сталін здійснював свою тиранічну владу в партії, вона, у свою чергу, систематично розширювала контроль над усіма

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 6—9.

сферами життя суспільства. Відкрита критика Сталіна (не кажучи вже про опір його політиці) стала неможливою, оскільки могутня і кількісно зростаюча таємна поліція методично тероризувала, а пізніше й знищувала будь-яку реальну, уявну чи потенційну опозицію. Деякі вчені характеризують це російсько-марксистське поєднання особистої диктатури та монолітної організації суспільства як тоталітаризм. Інші — називають його просто сталінізмом. Радянські вчені вбачали в ньому необхідну стадію на шляху будівництва соціалізму і тривалий час вихваляли Сталіна за його методи керівництва, залізну волю і реалізм. Однак критики Сталіна незмінно підкреслювали його нещадність, неймовірну глухоту до людських страждань й смертоносну паранойю (яка примушувала його скрізь бачити заколоти і ворогів). Микола Рязановський з цього приводу зауважує, що, як і у випадку з Іваном Грозним (яким Сталін захоплювався), сталінські методи керівництва будувалися на божевіллі¹.

Можливо, більше, ніж інші більшовики, Сталін зневажав селян, розглядаючи їх як безнадійно консервативні елементи і головну перепону на шляху революційних перетворень. За словами його наступника Микити Хрущова, «для Сталіна селянство було накипом»². Хоч за своїм походженням Сталін і не належав до росіян, він використовував російський націоналізм як засіб для посилення радянської імперії. Оскільки ж у своїй переважній більшості українці склалися із селян, в середовищі яких піднімав голову націоналізм, вони являли собою подвійну мішень для сталінських планів.

Великі перетворення

Людина, яка приїхала б на Радянську Україну в середині 20-х років, була б вражена важливими перетвореннями, здійсненими на той час Радянською владою. Поява нової ідеології, апарату управління, економічної організації, суспільного порядку, освіти і культури, що досягли високого рівня, свідчила про те, що в суспільстві відбувається масштабне оновлення. Та кинулося б у вічі й те, що багато чого залишилося тут від старого життя. Україна, як і раніше, являла собою край незліченних сіл та селян, що працювали, як і колись, церкви, яка домінувала в духовному житті, а також традиційних цінностей, котрі продовжували тримати у своєму полоні душі людей. Фактично людина знайшла б тут суспільство, в якому нелегко співіснували дві культури. У містах, здавалося б, домінував радянський спосіб життя; в селах, де жила більшість населення, зміни були порівняно нечисленними. Можливо, найбільшу прикрість для більшовицьких революціонерів становив той факт, що селянство не виявляло великого бажання поділяти їхні мрії в дусі утопічного комунізму. Це створювало реальну можливість того, що, незважаючи на революцію, Радянський Союз залишиться відсталою, переважно аграрною державою. Це поклало б на партію невдячне завдання — зробити спробу встановити диктатуру пролетаріату в селянській країні.

Ситуацію, що склалася, Сталін вважав не тільки кризовою, а й загрозливою. В період непу зміцніли економічні позиції куркулів — непримиренних ворогів нового режиму. Ще більше тривоги викликала небезпека зовнішнього нападу на молоду соціалістичну країну, що, як попереджав Сталін, готувався капіталістичними державами. Подібне бачення подій породжувало серед членів партії почуття надзвичайності становища, в якому опинилася країна, підводило до висновку, що збереження революції і втілення в життя її цілей потребують рішучих дій.

¹ Riasanovsky N. A History of Russia.— New York, 1984.— P. 494.

² Аналіз поглядів Й. В. Сталіна на селянство див.: Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization.— Evanston, 1968.

Хоч Сталін і не був сильним теоретиком, він у цей критичний момент висунув привабливу тезу. Відкинувши як нереальні заклики свого суперника Льва Троцького зробити ще одну спробу поширити революцію за кордоном, Сталін закликав партію будувати «соціалізм в одній країні», інакше кажучи, перетворити СРСР (якнайшвидше і не рахуючись з ціною) на сучасну, індустріальну й цілком соціалістичну країну. Коли б такі перетворення вдалося швидко втілити в життя, Радянський Союз дістав би можливість встояти перед натиском ворогів — капіталістів — і довести, що комунізм — найефективніший шлях до суспільного прогресу. Оскільки підтримка такої програми з боку селянства була малоймовірною (тільки 1 із 125 селян був членом Комуністичної партії), Сталін закликав здійснити «революцію зверху», тобто революцію, нав'язану суспільству ним самим, партією і урядом.

Перший п'ятирічний план

Прийнятий партією у 1928 році перший проект великих перетворень в СРСР був названий першим п'ятирічним планом. Його загальна мета полягала в тому, щоб «наздогнати і перегнати капіталістичний світ» економічно. Роблячи акцент на розвиткові важкої індустрії, цей план ставив перед країною шокуючі завдання: забезпечити зростання всіх потужностей промислового розвитку на 250%, причому лише потужності важкої промисловості мали зрости на 330%. Інша важлива частина плану передбачала здійснення колективізації (створення великих колективних господарств), яка повинна була охопити 20% усіх селянських господарств. Передбачалося, що обсяг сільськогосподарської продукції збільшиться на 150%. Зрештою, колективізація мала поширитися на всі селянські господарства, усунувши таким чином «шкідливий, буржуазний вплив» приватної форми власності.

Фактично цей план ставив завданням перетворення всієї робочої сили як села, так і міста на людей, які б працювали за наймом на державних підприємствах. Така структура економіки не тільки б забезпечила державі повний економічний контроль за діяльністю своїх громадян, а й значно посилила б її політичну владу над колись самостійними селянами. Сталін передбачав, що реалізація плану зустрінє певний опір, особливо з боку селянства, яке позбавлялося землі. Однак він цинічно відмахнувся від цього факту, давши йому своє відоме пояснення: «Не можна зробити омлету, не розбивши при цьому яєць».

Індустріалізація

З точки зору промислового розвитку становище України в роки першої п'ятирічки було сприятливим. Вона одержувала 20% усіх капіталовкладень, що означало: з 1500 нових промислових підприємств, побудованих в СРСР, 400 було споруджено на Україні. Деякі з цих будов мали гігантські масштаби. Зведена у 1932 році десят'ю тисячами робітників Дніпровська гідроелектростанція була найбільшою у Європі. Новий сталеливарний комбінат у Запоріжжі і тракторний завод у Харкові також належали до найбільших підприємств такого типу. У районі Донбасу — Кривого Рогу споруджувалася така велика кількість нових заводів, що вся ця місцевість нагадувала суцільний будівельний майданчик.

Однак у роки другої та третьої п'ятирічок республіка отримала непропорційно малу кількість капіталовкладень. Посилаючись на те, що на випадок війни промислові центри України будуть дуже вразливими для агресора, планові органи в Москві вирішили спрямувати головні зусилля на розвиток промислових центрів Уралу. Так, з 4500 заводів, побудованих під час другої п'ятирічки (1932—1937 рр.), на Україні з'явилося тільки 1000. У третій п'ятирічці зменшення частки

капіталовкладень, які припадали на Україну, стало ще помітнішим: тоді на її території з'явилося лише 600 із 3000 новозбудованих заводів. Проте спорудження тисяч нових підприємств перетворило Україну на велику промислову державу за трохи більше як десять років.

Ніколи раніше в історії ніяка країна не робила спроб здійснити такі широкомасштабні перетворення за такой короткий строк. Якщо в умовах промислового піднесення XIX ст. будівництво кількох десятків промислових підприємств на Україні розтягувалося на десятиріччя, то в 30-ті роки Радянська держава щороку будувала сотні заводів. Однак подібні досягнення могли стати реальністю лише тоді, коли б робітники працювали до сьомого поту. Тому потрібно було створити атмосферу напруженості, титанічної боротьби, економічної війни з капіталізмом, результат якої залежав від зусиль кожного працівника. Тон цьому задав Сталін, у своїй знаменитій промові 1931 року він говорив: «Затримати темпи (індустріалізації. — Авт.) — це значить відстати. А відстаючих б'ють... Ми відстали від передових країн на 50—100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас знімуть»³. Звертаючись до почуття радянського патріотизму (російського націоналізму), він закликав громадян СРСР «показати» всьому світові, що «їхня» система — вища за всі інші.

Щоб піднести ентузіазм людей, використовувалися найрізноманітніші засоби. Повідомлення про економічну діяльність прибиралися у військову термінологію: «прорив на тракторобудівному фронті», «перемоги робітників ударних бригад», «штурм нових рекордів». Передові робітники отримували почесне звання «Герой Соціалістичної Праці». Заводи, міста і навіть республіки змагалися за успішне виконання планів. Ці методи значною мірою виправдали себе. Багато робітників, особливо члени партії та комсомольці, відчували справжню гордість та ентузіазм з приводу досягнутого. Вони охоче віддавали себе виконанню сміливих завдань, що їх ставила перед ними партія. Інші, ті, хто виявляв у подібних справах менший ентузіазм, потрапляли під вогонь примусових засобів впливу. Невиправдані спізнення на роботу, прогули та недбале ставлення до своїх обов'язків почали розглядатися як кримінальні злочини, а це могло призвести до втрати робітником, який допустив подібні проступки, пайка (що загрожувало йому годним існуванням) або житла і навіть до ув'язнення в трудових таборах Сибіру.

Постійні звернення засобів масової інформації до робітників із закликом виконувати встановлені їм норми і дотримуватися графіків роботи зовсім не означали, що боротьба за індустріалізацію завжди проходила належним чином. Вже на початку 30-х років стало очевидним, що бурхливі темпи будівництва нерідко супроводжувалися кричущим безладдям, некомпетентністю та марнотратством. У ряді випадків нові заводи простоювали через брак необхідної техніки, нерідко її не можна було розмістити у погано спланованих корпусах. У той час як на одній фабриці нові машини виходили з ладу через погану кваліфікацію інженерів, на іншій — досвідчені робітники змушені були простоювати через брак необхідного устаткування. Якість багатьох товарів була низькою.

Комуністичне керівництво України мало власні причини для того, щоб досить критично ставитись до кампанії за індустріалізацію. Після першої п'ятирічки практично не були сформульовані завдання на наступні періоди. Це, зокрема, спричинилося до постійного скорочення капіталовкладень в економіку республіки. Крім того, українці не були повністю задоволені характером промислового розвитку на своїй території. Планові органи в Москві змусили Україну виробляти сировину, тим часом як російська промисловість монополізувала товари (особливо—спо-

³ Сталін І. Соч.— Т. 13.— С. 38—39.

живчі), які транспортувалися на українські ринки. Через це наприкінці 1932 року кілька сміливих українських економістів скаржились на те, що «колоніальні» стосунки між Росією та Україною, які існували за царизму, принципово не змінилися. Нарешті, географічне розміщення промисловості на Україні було найбільш нерівномірним. В той час як традиційно промислові зони Донбасу і Придніпров'я продовжували розвиватися, територія Правобережжя з великою кількістю населення залишилася зоною економічного застою.

Незважаючи на це, успіхи, досягнуті під час перших п'ятирічок, були вражаючими. На початок 1940 року промислові потужності України зросли порівняно з 1913 роком у сім разів (в Росії — у дев'ять разів). Продуктивність праці окремих робітників також підвищилася (однак їхня реальна заробітна плата в цілому зменшилася). Таким чином, у той час як СРСР в цілому піднявся у ряді найбільших промислових держав світу з п'ятого місця на друге, Україна, чий виробничий потужності можна приблизно прирівняти до потужностей Франції, перетворилася на одну з найпередовіших індустріальних країн Європи.

Урбанізація

Бурхливе зростання промисловості в 30-ті роки відбилося не тільки на кількості українців, які працювали на державних підприємствах, а й на місці та способі їх проживання. Протягом століть однією з найважливіших в українській історії була тема ворожнечі між українським селом та неукраїнським містом. В результаті здійснення перших п'ятирічних планів ці взаємовідносини почали змінюватися, коли мільйони українців ринули в міста, прагнучи працювати на промислових підприємствах. Виникає резонне запитання: чому українці, які помітно залишалися осторонь першої хвилі промислового піднесення в 1890-х роках, взяли масову участь у кампанії за індустріалізацію 30-х років? Оскільки ця кампанія набрала значних масштабів, у СРСР виник загальний попит на робочу силу. Російські робітники в такій великій кількості, як раніше, вже не приходили на Південь шукати роботу, і, таким чином, нещодавно збудовані підприємства України притягали до себе місцеву робочу силу. До того ж умови життя на селі стали катастрофічними, й український селянин, не маючи вже можливості йти в пошуках землі на Схід (як у 90-х роках XIX століття), змушений був залишати доглянуту землю і шукати роботу в містах. Нестримний потік людей із сіл у міста, який набрав тоді високих темпів, повинен був за короткий час змінити спосіб життя українців, притаманний їм протягом століть.

Таблиця

Процент українців, які мешкали в промислових центрах (1923-1933 рр.)

Міста	Частка у 1923 р.	Частка у 1933 р.
Харків	38	50
Запоріжжя	28	56
Дніпропетровськ	16	48

Бурхливо розвивалися міста. Випереджаючи загальне збільшення населення у чотири рази, кількість мешканців міст на території Радянської України зросла між 1926 і 1939 роками вдвічі. На початку цього періоду тільки один з п'яти жителів України був міським; напередодні ж другої світової війни — один з трьох. Такою ж помітною була й участь етнічно українського населення в урбанізаційному бумі. У 1920 році українці серед усього міського населення становили 32%, зосеред-

жуючись переважно в невеликих містах. На початок 1939 року їх частка в загальній кількості мешканців міст вже перевищила 58%, причому багато з них переїхало до великих індустріальних центрів. Як видно з таблиці, саме в останніх наплив українців був найбільш помітним. Частка українців серед пролетарів також зростає. Якщо в 1926 році кількість робітників — українців становила тільки 6%, то в 1939 році майже 30% усіх українців було зараховано до представників робітничого класу.

Більшість індустріальних центрів, що розвивалися, знаходилася не на Лівобережжі або Правобережжі, де мешкало ядро українського населення, а в Донбасі та на Півдні, де жили великі російська та єврейська меншості. Згодом, коли уряд почав здійснювати політику русифікації, цей фактор відіграв значну роль. Спочатку, однак, кількості українців, що ринули в міста, була занадто великою для того, щоб вони могли врости в російську культуру. Традиційний російський вплив на українське місто опинився під серйозною загрозою.

Великий наплив у міста нових мешканців надзвичайно ускладнив їхні побутові умови, особливо житлові. Нерідко відірвані від своїх родин нові городяни змушені були роками тулится в переловнених гуртожитках. Тим же, хто приїхав сюди разом із своїми родинами, нерідко не залишалося нічого іншого, як жити у старих халупах на окраїнах міст. Іжі було мало, і її розподіляли по картках. Єдиною втіхою для багатьох з цих робітників, мабуть, могло служити тільки те, що хоч їхня ситуація й була кепською, та все ж кращою, ніж становить, в якому опинилися селяни.

Колективізація

Ще бурхливішими і драматичнішими, ніж зміни у містах, виявилися перетворення на селі. Однак тут «друга революція» супроводжувалася такими жорстокостями і таким жахом, що її можна охарактеризувати не інакше, як війну режиму проти селянства. Є всі підстави стверджувати, що колективізація з її руйнівними наслідками стала однією з найтрагічніших сторінок історії України.

Більшовики завжди твердили, що на місце дрібному селянському господарству врешті-решт повинно прийти колективне сільськогосподарське виробництво. Вони усвідомлювали, що процес переконання селян у необхідності прийняти такі погляди буде тривалим і нелегким, особливо після поступок, що їх селянство вирвало у режиму під час непу. Реакція села на появу колгоспів і радгоспів у 20-ті роки не була обнадійливою: до цих господарств увійшли тільки 3% всіх сільськогосподарських працівників СРСР.

Тому, розробляючи проект першої п'ятирічки, більшовики розраховували на те, що в кращому разі їм вдасться колективізувати 20% селянських господарств (на Україні їх передбачалося колективізувати 30%). Кинувши головні свої сили на здійснення індустріалізації, радянське керівництво явно вирішило не брати на свої плечі ще й тягар пов'язаний із здійсненням радикальних змін у сільському господарстві.

Незабаром, однак, стало очевидним, що індустріалізація в тому вигляді, як її уявляли собі більшовики, потребує суцільної колективізації. Сталін, очевидно, дійшов до розуміння цього під час кризи хлібозаготівель у 1928 році. Плани більшовиків щодо розвитку індустріалізації ґрунтувалися на тому, що держава зможе купувати в селян зерно за низькими цінами. Така політика, з одного боку, давала б можливість прогнати зростаючу армію робітників у містах, а з другого — вигідно торгувати зерном за кордоном, що, в свою чергу, було б додатковим джерелом для фінансування індустріалізації. Однак ті ціни, що їх пропонувала держава (нерідко вони були на рівні 1/8 від ринкових), вважалися селянством дуже низькими, і через це воно від-

мовилося продавати зерно. Розлючений опором села, який він назвав «саботажем», Сталін зробив висновок, що для успішної реалізації першої п'ятирічки селянство необхідно поставити як під політичний, так і під господарський контроль. Тому фактично без будь-яких попередніх приготувань він оголосив про початок всенародної боротьби за суцільну колективізацію.

Ліквідація куркульства

Розуміючи, що найбільший опір колективізації вчинять заможніші прошарки селянства, Сталін закликав «ліквідувати куркульство як клас». Класична тактика «поділяй і володарюй» була розрахована на ізоляцію найбільш процвітаючих селян від маси біднішого селянства. Проте визначити, хто ж насправді належав до куркулів, було нелегкою справою. За офіційною версією, куркуль мав більше, ніж середній селянин, кількість землі і наймав людей для її обробітку. Розрахунки показали, що куркульство становило близько 5% усього селянства. Однак характеристика урядом куркулів як «лихварів-кровопивць», «експлуаторів» своїх односельців рідко відповідала дійсності.

У звичайних умовах більш заможний селянин володів 10—15 акрами землі, кількома кіньми та коровами і вівцями. Чиста вартість його господарства за тодішнім доларовим курсом становила не більш як 600-800 доларів. Оскільки багато старих куркульських родин було знищено під час громадянської війни, «куркулями» нерідко оголошувалися колишні бідніші селяни, які впертою працею забезпечили собі процвітання під час непу. Коли довелося вирішувати, хто ж був куркулем (а в більшості випадків це робилося «трійкою», до якої входили представник таємної поліції, голова сільради і секретар партосередку), свою роль нерідко відігравали заздрість, особисті рахунки і, дуже часто, негативне ставлення того чи іншого селянина до колективізації. Внаслідок цього багато середніх і навіть бідних селян було зараховано до куркулів або «підкуркульників».

Що ж насправді являла собою «ліквідація куркульства як класу»? Тих його представників, які чинили колективізації найбільший опір, розстріляли. Велику кількість куркулів було депортовано в табори примусової праці на Півночі та в Сибіру. Решту — позбавлено всієї власності (включаючи їхні будинки та особисті речі) і вигнано з колгоспів з наказом самим заробляти собі на хліб. Процес «декуркульзації» досяг свого апогею взимку 1929—1930 рр. Найхарактернішою його рисою стали депортації. Сотні тисяч селян та їх родин було відірвано від своїх осель, втиснуто у товарні вагони і відправлено за сотні кілометрів у північному напрямку. Там, серед арктичних просторів, їх викинули, нерідко без їжі й даху над головою⁴.

З більш як 1 мільйона українських селян, експропрійованих радянським режимом на початку 30-х років, близько 850 000 було вивезено на Північ, де багато з них (особливо дітей) загинуло. Однак певній кількості депортантів (насамперед молодим людям) вдалося втекти із заслання. Разом з особами, які намагалися ухилитись від депортацій, вони, приховавши своє походження, поповнювали лави міських робітників (підприємствам заборонялося приймати на роботу куркулів).

Так на Україні припинила своє існування більшість найпідприємливіших і найдієздатніших фермерів. «Жоден з них не має за собою ніякої вини, — зазначив один радянський автор. — Але вони належали до класу, який був винен в усьому»⁵.

⁴ Як свідчать напівофіційні радянські джерела, в 30-ті роки в Сибір було вислано близько 5 млн. селянських родин. 17 млн. радянських громадян пройшли через ГУЛАГ (див.: Christian Science Monitor.— 1987.— 16 June).

⁵ Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.— New York, 1986.— P. 143.

Для досягнення своїх цілей на селі режимові потрібна була підтримка. Сільських комуністів для цього явно не вистачало. Спочатку уряд покладав надії на реанімовані комітети незможних селян, розраховуючи на те, що біднякам нічого втрачати від розкуркулювання та колективізації. Однак незабаром з'ясувалося, що належність до біднішого селянства ще зовсім не свідчила про бажання селянина-бідняка брати участь у знищенні своїх заможніших сусідів. Тому для реалізації своєї аграрної політики уряд відрядив на село тисячі робітників — часто-густо єврейських та російських комуністів чи комсомольців.

Восени 1929 року в українське село було направлено близько 15 000 робітників; у січні 1930 року туди їх прибуло ще близько 47 000. Тоді ж на Україні з'явилися «двадцятип'ятитисячники» (здебільшого російські робітники, фанатично віддані справі «будівництва соціалізму» за будь-яку ціну). Їхня місія полягала в тому, щоб організувати антикуркульську кампанію в окремих місцевостях і очолити щойно створені колективні господарства. Направлення до українського села чужинців, хоч це й забезпечило реалізацію політики уряду, підлило масла у вогонь тієї жорстокості, з якою вона втілювалась у життя.

Реконструкція сільського господарства: період перший

Коли опір куркулів було зламано, Сталін розпочав наступ на селянство у цілому. Партійним активістам було надіслано інструкції, які ставили їм в обов'язок розпочати негайне й повсюдне створення колгоспів. Хоч нерідко в наказах Сталіна не говорилося про те, як конкретно мало здійснюватися це велике перетворення на селі, однак ясність була в одному: його потрібно здійснити швидко, не звертаючи увагу на протести, труднощі і втрати. Робітники-партійці масами приходили в українські села і скликали мітинги, під час яких залякували селян і примушували бодай кількох з них погодитися на створення колгоспу. Звичайно активіст-партієць кричав: «Хто проти колгоспів — той проти Радянського уряду. Голосуємо. Хто проти колгоспів?». А потім вимагав, щоб усі селяни об'єднали свої земельні ділянки і здали в колгосп усю худобу⁶.

Такі заходи викликали в селах збентеження і обурення. Нерідко чиновників били і вбивали. Особливо значного поширення набрали так звані «баб'ячі бунти» — бунти жінок, які вимагали повернути їм свою власність. Траплялися випадки, коли на придушення великих повстань озброєних селян власті змушені були кидати регулярні війська та підрозділи ОДПУ (політичної поліції). Проте найпоширенішою формою протесту було різання колгоспної скотини. Твердо вирішивши не віддати в руки уряду свою худобу, селяни воліли за краще забивати її і чи самим їсти м'ясо, чи продавати його. Подібні дії набули запаморочливих масштабів: з 1928 по 1932 рік Україна втратила 50% свого стада. Багато селян втікали з колгоспів і шукали роботу в містах. На прикрій радянських чиновників до їхніх найзаклятіших ворогів нерідко належала велика кількість бідних та середніх селян, економічне становище яких поліпшилося в період непу.

Щоб посилити позиції чиновництва, режим направив в українські села агентів ОДПУ, які дістали завдання заарештовувати найбільш незадоволених селян і вивозити їх у Сибір. Застосування таких насильницьких методів означало, що підкорення селянства радянським властям є лише справа часу. На початок березня 1930 року близько 3,2 млн. селянських господарств опинилися в руках тих, хто загарбав українські села. Їх було приєднано до колгоспів, де вони й чекали вирішення своєї долі.

⁶ Яскравий опис проведення колективізації на Україні більшовником-активістом міститься в праці Л. Копелеза «Наука правоговерного» (Нью-Йорк, 1978).

Однак катастрофічне руйнування сільської економіки (не людських життів) стурбувало Сталіна. З березня 1930 року він несподівано опублікував статтю під назвою «Запаморочення від успіхів». В ній стверджувалося, що «кардинальний поворот до соціалізму на селі можна вже вважати забезпеченим». Після цього зауваження йшло несподіване твердження: «Створити колгоспи силою неможливо. Це було б безглуздо і реакційно»⁷. Наміри Сталіна були очевидні: по-перше, він хотів у такий спосіб закликати партійних активістів тимчасово знизити напругу на селі і, по-друге, зваливши вину на нижчі кола чиновництва, яке слухняно виконувало його директиви, Сталін намагався відмежуватися від того лиха, що його принесли народові колективізація.

Зрозумівши слова Сталіна як відхід від колективізації, селянство зреагувало на них відповідно — масовим виходом з колгоспів. За три місяці близько 50% селян України, на яких поширилася колективізація, повернулися до праці в індивідуальному господарстві. Здавалося, що велика боротьба за перетворення села зазнала господарського і політичного фіаско.

Реконструкція сільського господарства: період другий

Відступ Сталіна сприяв стабілізації становища на селі. Незабаром, однак, стало очевидним, що це було тільки тимчасове маневрування і що режим мав намір продовжувати нав'язувати колективізацію, використовуючи при цьому інші засоби. Суть нового підходу полягала в тому, щоб зробити індивідуальне господарство економічно неспроможним. Селянам, які залишили колгоспи, часто не дозволялося брати з собою сільськогосподарський реманент і вцілілу худобу. Вони отримували дрібні ділянки, на яких важко було вести господарство, тимчасом як колгоспники зберігали за собою кращі землі. Податки, якими обкладалися одноосібники, зросли у два — три рази, а колгоспники на кілька років звільнялися від платежів. Більше того, селянам, які вперто опиралися колективізації, як і раніше, загрожувала можливість бути зарахованими до куркулів і висланими. Тому багатьом з них не залишалося нічого іншого, як вступати до колгоспів, якими в 1932 році було охоплено вже 70% селянських господарств. На початок 1940 року майже всі українські селяни працювали у 28 000 колгоспах України.

Хоч теоретично колгоспи й належали селянам, вони були зобов'язані здавати державі затверджені зверху певні обсяги власної продукції і перебували під контролем чиновників. Тільки після того, як колгосп повністю розраховувався з державою, колгоспникам дозволялося ділити між собою продукцію, що залишилася. Менш чисельні радгоспи були за своєю суттю державними сільськогосподарськими підприємствами, де селяни працювали як наймана робоча сила, в той час як машинно-тракторні станції (МТС) подавали колгоспам механізовану допомогу. Монополія уряду на трактори та іншу сільськогосподарську техніку також була засобом здійснення насильства над селянами. І справді, метою створення всієї цієї системи було надання режимові не тільки економічної, а й політичної влади над сільським господарством і тими, хто в ньому працював.

Будучи справжніми майстрами насильства, Сталін та його однодумці виявилися, однак, кричуще неспроможними, коли справа торкнулася сільського господарства. Часто партійні активісти, які очолювали колгоспи, давали розпорядження засівати не ті культури, що було потрібно. Подібно до того, як це було і в промисловості, вони нерідко піддавалися впливу гігантманії і створювали великі сільськогосподарські підприємства, якими неможливо було нормально керувати. Через слабкі можливості транспорту значна частина зібраного

⁷ Правда.— 1930.— 2 марта.

врожаю гнила або з'їдалася пацюками. Дуже негативні наслідки мав брак племінної худоби, багато з якої було забито раніше. Урядові чиновники були, однак, переконані, що відсутніх коней і волів можна замінити, поставивши сільському господарству достатню кількість тракторів. Проте виробництво останніх було значно меншим, ніж передбачалося, а чимало з тих машин, що все ж потрапляли на колгоспні поля, швидко псувалися. Внаслідок цього у 1931 році була втрачена майже третина вирощеного зерна; на початок 1932 року посівні площі України скоротилися на одну чверть. Обстановку ускладнило ще й те, що в 1931 році південні території України охопила посуха.

Всі ці обставини призвели до того, що ситуація на Україні почала невпинно погіршуватися. Однак вирішальну роль у цьому відіграла безжалісна сталінська політика хлібозаготівель. Щоб забезпечити політику індустріалізації, режим відчував дуже гостру потребу в хлібі і тому продовжував спускати селянству тяжкі продовольчі завдання, що погіршувало становище на селі. Оскільки тодішня кількість хліба не давала можливості задовольнити одночасно і вимоги уряду, і потреби селянства, комуністи України просили в 1931 році Москву знизити обсяги його поставок. Хоч Сталін і погодився на незначне їх скорочення, все ж затверджені ним нові обсяги були нереально великими.

Щоб забезпечити збирання потрібної кількості зерна, Сталін відрядив на Україну двох своїх найближчих соратників (Вячеслава Молотова і Лазаря Кагановича), які повинні були здійснювати контроль над ходом хлібозаготівель. Для проведення конфіскацій у селянства зерна були знову мобілізовані і відряжені на село партійні активісти. Багато з них явно не змогли впоратися з поставленим завданням, бо близько третини всіх осіб, що займали в той час керівні позиції в колгоспах, потрапили під чистку. На допомогу активістам радянські чиновники залучили регулярні війська та підрозділи ОДПУ, які безжалісно розорювали села, мешканці яких відмовлялися здавати свої продукти. Забирали навіть посівне насіння, необхідне для врожаю наступного року. Незважаючи на всі ці заходи, на кінець 1932 року режим зумів зібрати тільки 70% запланованих ним поставок. У своїй промові, виголошеній у січні 1933 року, Сталін наказав партійному апаратові подвоїти зусилля: «Не відволікайте своєї уваги турботою про фонди і запаси різного роду, не відхиляйтесь від виконання головного завдання, розгорніть хлібозаготівлю... і форсуйте її, бо перша заповідь — виконання плану хлібозаготівель»⁸.

Переклад з англійської В. С. ГОРАКА

(Далі буде)

Кратко раскрывается сущность сталинизма, рассказывается о первом пятилетнем плане и событиях, связанных с процессами индустриализации и коллективизации на Украине, в частности о ликвидации кулачества.

⁸ Сталин И. Соч.— Т. 13.— С. 219.

В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський)

Богдан Хмельницький і проблеми державності України *

Зміцнення позицій української держави викликало велике занепокоєння серед панівного класу Речі Посполитої, і її уряд вирішив ліквідувати українську автономію. У лютому 1651 р. польська армія перейшла у наступ і знову розпочалися воєнні дії. Під час вирішальної битви під Берестечком 20 червня хан підступно залишив поле бою (є підстави вважати, що не без попередньої домовленості з польським королем) і поставив українське військо в катастрофічне становище, а наступного дня затримав при собі Б. Хмельницького. За таких умов наслідки бойових дій під Берестечком були визначені наперед. 30 червня українські полки вирвалися з оточення, але зазнали відчутних втрат. Польська і литовська армії перейшли у наступ і вторгнулися на козацьку територію. Лише в результаті величезної енергії гетьмана і самовідданості народних мас вдалося створити нове військо і в районі Білої Церкви зупинити просування противника. Однак 18 вересня Б. Хмельницький змушений був підписати важкі умови Білоцерківського договору. Автономія української держави зводилася нанівець, а її територія обмежувалася Київським воєводством, удвічі зменшувалася чисельність реєстрового козацтва.

Становище гетьманського уряду здавалося безнадійним. Народні маси рішуче виступали проти умов договору, непокоїлися козацькі полки, почали з'являтися гетьмани-самозванці, які збирали навколо себе незадоволених. З лютого 1652 р. неухильно наростала хвиля антифеодальної боротьби. І велика заслуга Б. Хмельницького полягала в тому, що він зумів не допустити громадянської війни. В листі до короля від 15 лютого він попередив польський уряд, що зробить все, щоб уникнути міжусобної боротьби на Україні: «А якщо я чернь покину, не припущу до себе і не допущу сваволі, боюся, щоб вона не вибрала собі іншого гетьмана, а потім змовилась з татарами, що привело б до війни Русі з Руссю... І в. кор. м., п. м. м., і Війську Запорізькому не буде на руку, якщо один народ між собою воюватиме, а другий в. кор. м., п. м., переслідуватиме. До того йдеться, що цього року не обійдеться без заколоту, а все це або на згубу Русі, або на біду полякам...»¹. Вихід із ситуації Хмельницький вбачав у ліквідації умов укладеного договору, тому таємно розпочав підготовку до наступу на польську армію, що стояла обозом під Батогом на Брацлавщині.

Трагедія 1651 р. серйозно вплинула на оцінку Б. Хмельницьким перспектив існування української республіки. Він остаточно переконався, що Польща і Крим не допустять створення незалежної держави і зрозумів, що реальна ситуація ставила його перед необхідністю визнати протекцію турецького султана або, краще, російського царя. Цей крок давав можливість зберегти автономію козацької України. За даними ксьондза Шилніцького (осінь 1652 р.), «Хмельницький має задум абсолютно і незалежно від жодного монарха панувати (підкреслено мною.— В. С.) і всі ті землі мати у володінні, що починають-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— № 9.

¹ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).—К., 1961.—С. 252.

ся від Дністра і йдуть до Дніпра і далі аж до московського кордону, а якби його Корона стиснула, хоче йти під московську протекцію, як такої ж віри...»²

Виходячи з цього, Б. Хмельницький вносить корективи до зовнішньої політики. По-перше, намагається переконати російський уряд у необхідності якнайшвидшого прийняття України («всієї Малої Русі») до складу Росії. І, що особливо важливо підкреслити, це входження української держави мало відбутися на певних умовах укладеного договору. Так, приймаючи у першій половині липня 1651 р. російського посла Г. Богданова, Б. Хмельницький зауважив, що «всею Малою Русью, духовного чину і светцкого всяких чинов люди, мешчане и казаки, дадим на себя договорное письмо за руками з большим утверженьем... (підкреслено мною.—В. С.)»³ І. Виговський повідомив йому, що в найближчий час сподівається поїхати до Москви для укладення договору: «И он о тех о всех статьях учнет договариватца, на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою (підкреслено мною.—В. С.)»⁴. По-друге, прагнучи будь-що зберегти створену державу, Б. Хмельницький починає обмірковувати і варіант турецького протекторату, про що свідчить його лист від 27 листопада 1651 р. до султана. Відзначаючи, що метою боротьби з Польщею є те, «щоб руський народ був вільний від польської неволі», він недвозначно натякав: «вся Русь... хоче і могла б бути під владою вашої царської милості...»⁵

Підготувавшись до походу, гетьман на початку травня 1652 р. залишив Чигирин і раптовим ударом у бою 22—23 травня майже повністю знищив 20-тисячне польське військо під Батогом. Ця перемога викликала масове повстання народних мас на Брацлавщині й Чернігівщині, і до середини червня тут відновлюються українські органи влади. Б. Хмельницький пішов на визнання основних завоювань селянства, що ознаменувало, на мою думку, завершення Селянської війни, яка, на відміну від подібних війн у Європі, завершилася не поразкою, а своєрідним компромісом з панівним класом-станом українського суспільства. Добившись перемоги, Б. Хмельницький робить спробу переконати польський уряд у необхідності проявити політичну мудрість — визнати право на існування незалежної української держави, оскільки спроби відновити панування Польщі приведуть лише до пролиття великої крові з обох боків. «Ми зовсім не сумніваємося,— писав гетьман у середині червня 1652 р. канцлеру,— що й. королівська милість, пан наш милостивий, своєю звичною поблажливістю і особливо милосердям, а в. в. пан, наш милостивий пан, своєю повагою і розсудком угамуєтесь і, визнавши нашу правоту, погодитесь з нами, що дасть змогу і нам, і Речі Посполитій жити у спокої (підкреслено мною.—В. С.)»⁶

Аналіз джерел підтверджує висловлену в історіографії думку, що на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств (близько 200 тис. кв. км) в основному завершився процес складання національної держави⁷. Вважаю за доцільне висловити кілька міркувань з приводу характерних рис її політичного устрою та соціально-економічних відносин. Оскільки державний апарат формувався на зразок установ, що існували на Запорозькій Січі⁸, то українська держа-

² ЦНБ АН УРСР, ВР, ф. 11, 13700, арк. 20.

³ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т.— М., 1953.— Т. 3.— С. 122.

⁴ Там же.— С. 120.

⁵ Документи Богдана Хмельницького.— С. 234.

⁶ Там же.— С. 267—268.

⁷ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 231; Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10.— С. 10—20.

⁸ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 232.

ва за формою правління і устроєм основних інститутів політичної влади істотно відрізнялася від монархій Європейського континенту — вона була республікою. Враховуючи провідну роль козацтва в її утворенні, можна називати нову державу, яка з'явилася на політичній карті Європи в середині XVII ст., Українською козацькою республікою. Найвищим органом її влади вважалася загальна рада Війська Запорозького. Проте через те, що участь в її роботі козацьких мас не завжди відповідала інтересам старшини, остання намагалася звести роль ради у житті держави нанівець. Гетьман дедалі рідше вдавався до її скликання, а на чільне місце висувається рада козацької старшини, яка збиралася для вирішення важливих питань. Традиційно вона складалася з представників генеральної старшини і полковників, зрідка запрошувалися сотники і найавторитетніші козаки. Рішення ради були обов'язкові для гетьмана. У листі до коронного гетьмана С. Потоцького Б. Хмельницький у березні 1656 р. пояснював йому: «Що прийнято з узгодженого зі всією старшиною схвалення, то цього нам не можна порушити приватним чином (підкреслено мною.— В. С.)»⁹

Однак це не значить, що гетьман не мав реальної влади: він скликав ради, брав участь в обговоренні і прийнятті рішень, у судочинстві, очолював адміністрацію, військо, організовував фінанси, за участю ради розпочинав війну і вів мирні переговори, керував дипломатичними зв'язками з іншими державами¹⁰. Слід визнати, що Б. Хмельницький зумів добитися величезного авторитету й небаченого раніше зміцнення гетьманської влади. Не без підстав козаки називали його «нашим государем», «великим гетьманом», «найяснішим» тощо. Владний і рішучий, він обережно й повільно, але неухильно проводив політику на обмеження влади старшинської ради і в останні роки свого життя все рідше вдавався до її скликання. За визнанням полковника П. Тетері, «владел всем один, что расскажет, то всем войском и делают»¹¹. Поділяю думку про те, що Б. Хмельницький планував зробити свою владу спадковою¹².

Звертають на себе увагу характерні риси соціально-економічних відносин, що склалися в Українській республіці. По-перше, в результаті селянської війни було, за незначним винятком, ліквідоване велике й середнє землеволодіння українських і польських феодалів, католицької церкви, королівських (державних) маєтків, фільварково-панщинну систему господарства і кріпацтва там, де вони існували до війни. Факти свідчать, що в роки визвольної війни український уряд не поспішав винагороджувати шляхту, що вступила до Війська Запорозького, новими маєтками. В усякому разі мені не вдалося виявити жодного універсалу гетьмана подібного змісту, хоча не виключаю, що незначна кількість їх могла бути. Лише після входження Української республіки до складу Росії окреслюється тенденція до відновлення не лише дрібної, а й середньої земельної власності, щоправда, в основному в північних районах Лівобережної України, де були слабкими позиції козацького землеволодіння. По-друге, основна частина земель вигнаних феодалів перейшла до скарбу Війська Запорозького, тобто стала власністю козацької республіки, а її верховним розпорядником виступав гетьман¹³. Так розпочався процес становлення державно-феодальної власності на землю. По-третє, в Українській республіці помітно зросло землеволодіння православних монастирів. За підрахун-

⁹ Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетр., 1983.— С. 72.

¹⁰ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 236.

¹¹ Акты Южной и Западной России.— СПб., 1879.— Т. 2.— С. 764 (далі — Акты ЮнЗР).

¹² Смолій В. А., Гуржій О. І. Назв. праця.— С. 19.

¹³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 184—187; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 208.

ками І. П. Крип'якевича, протягом 1648—1657 рр.¹¹ монастирів одержали 48 земельних володінь¹⁴. По-четверте, почало складатися гетьманське й старшинське землеволодіння. Зауважу, що, ставши гетьманом, Б. Хмельницький не привласнив жодного маєтку. Щодо землеволодія старшини, то джерела не підтверджують поширеної в радянській історіографії думки, ніби в роки війни старшина заволоділа маєтками вигнаної шляхти і перетворилася у феодалів-землевласників. Нами не виявлено жодного гетьманського універсалу про надання представникам старшини земельних володінь. Лише після війни створюються сприятливіші умови для становлення старшинського землеволодіння, яке існувало у двох формах — ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій)¹⁵. Виявилось також, що значно легше було за спиною у гетьмана одержати від царського уряду грамоти на маєтки, ніж ними скманатися, бо, за словами П. Тетері, «в войске де Запорожском владеть им ничем нелзе»¹⁶.

По-п'яте, відбулися серйозні зміни в характері козацького землеволодіння. Як на мою думку, після ліквідації умов Білоцерківського договору завершується процес становлення козацької власності на землі, чому сприяла аграрна політика Б. Хмельницького. Таким чином, було зроблено великий крок по шляху оформлення власності фермерського типу. По-шосте, внаслідок селянської війни шляхом «займанщини» значна частина земель перейшла у користування селян. Незважаючи на те, що селяни мали право продавати й купляти землю, передавати її у спадок, вони не були її власниками, а виступали лише як володільці. Власником землі була молода українська держава, тому існували «військові села», які виникли на звільнених від шляхти землях і належали до військового скарбу, а за користування ними селяни платили податки й виконували на користь держави різні повинності¹⁷. Хоча селянство залишилося експлуатованим класом-станом українського суспільства, в жодному разі не можна ігнорувати величезного прогресивного значення соціально-економічних завоювань, що істотно поліпили його становище: особистої свободи, права вступу до козацького стану, спадкоємного володіння землею й угіддями. У подібному становищі в Центральній і Східній Європі в цей час перебувала лише частина селян Скандинавії, яка також у боротьбі з феодалами відстояла особисту свободу, право на невідчужене спадкове володіння землею, не потрапила у пряму залежність від окремих феодалів і піддавалася експлуатації з їх боку через посередництво апарату держави¹⁸.

Глибокі зміни у формах феодалного землеволодіння, антифеодальна боротьба трудящих, соціально-економічна політика уряду Б. Хмельницького не могли не позначитися на процесі формування панівного класу-стану. По-перше, його становили козацька старшина, заможне козацтво, дрібна шляхта, вище й середнє духовенство та міський патриціат. Як бачимо, панівний клас не був представлений феодалами — власниками маєтків, безпосередніми експлуататорами селян і міщан. Визиск трудящих проводився через посередництво державного апарату шляхом збирання податків і виконання державних повинностей. По-друге, процес консолідації ще не завершився, тому

¹⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 175.

¹⁵ Там же.— С. 183—189; Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період.— К., 1970.— С. 113—115.

¹⁶ Акты ЮнЗР.— Т. 11.— С. 764—765.

¹⁷ Борисенко В. П. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— С. 165—167; Стецюк К. І. Вільні військові села — соціальний наслідок визвольної війни 1648—1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць.— К., 1986.— С. 117—120; Дорошенко Д. Нарис історії України.— Мюнхен, 1966.— С. 126—127.

¹⁸ История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма.— М., 1986.— Т. 2.— С. 419; Т. 3.— С. 202, 227.

між його окремими групами були гострі суперечності, що негативно позначалося на політичній стабільності. По-третє, існувала відносна соціальна відкритість класу, що давало можливість проникати до його лав представникам трудящих — в основному шляхом проходження козацької служби.

Нарешті, кілька слів про історичні перспективи української держави. Не поділяю висловленого у вітчизняній історіографії міркування, що, мовляв, через незрілість соціально-економічних і політичних умов вона не мала шансів для самостійного розвитку. Це не так! Аналіз політичного устрою, характеру соціально-економічних відносин, що склалися на території козацької України, аж ніяк не свідчить про їхню незрілість чи безперспективність. Навпаки, важливі перетворення в аграрних відносинах, ремеслі й торгівлі, зміни у соціальній структурі суспільства, політичному устрої мали глибоко прогресивний характер, оскільки створювали умови для розвитку продуктивних сил, буржуазних відносин, що зароджувалися в першій половині XVII ст. Однак для їх реалізації потрібні були сприятливі не лише внутрішні, а й зовнішньополітичні умови. І саме відсутність останніх відіграла в історії України трагічну роль.

Пропозиція Б. Хмельницького польському уряду визнати українську державу була відхилена. Уряд почав готуватися до нового наступу, і сейм влітку 1652 р. прийняв рішення створити 50-тисячну армію. Переговори, що розпочалися, велися мляво, оскільки обидві сторони не особливо вірили у можливість досягнення домовленості. В лютому 1653 р. польські підрозділи почали здійснювати каральні рейди на Брацлавщину, а в середині березня перейшло у наступ 8-тисячне військо. Хоча козацький полковник І. Богун змусив протупника відступити, воєнні дії призвели до значного спустошення краю. Прорахунок гетьмана в оцінці ситуації в Молдавії викликав серйозне ускладнення міжнародного становища України. Влітку оформляється антиукраїнська коаліція в складі Польщі, Молдавії, Валахії і Трансильванії. Воєнні дії на території Молдавії проти військ коаліції розвивалися невдало. Безрезультатно закінчився похід Б. Хмельницького в травні — червні на територію Поділля. Польський уряд категорично відмовився від продовження переговорів, і за наказом короля українське посольство А. Ждановича, яке прибуло з пропозицією укласти «вічний мир» на основі Зборівського договору, було ув'язнене. Під час переговорів з великим посольством Росії у кінці липня — на початку серпня польська сторона відхилила пропозицію про посередництво царя у справі замирення з Україною на основі Зборівського договору і заявила, що воно можливе лише за умови повної капітуляції Війська Запорозького, фактичного визнання ним «Ординації» 1638 р.

Помітно ускладнюється і внутрішнє становище республіки. Шестирічна війна спустошила її землі. За свідченням наказного чигиринського полковника В. Томиленка, було зруйновано понад 100 міст¹⁹. Внаслідок зuboжіння частина козаків була неспроможна виконувати військову повинність і переходила в стан міщан²⁰. Не можна не погодитися з думкою М. С. Грушевського, що в настроях мас відчувалися втома і зневіра²¹. Тому, прсводячи у серпні — вересні мобілізацію армії, гетьман вперше зустрівся з протидією з боку значної частини населення, яке не хотіло вступати до козацьких полків. І якщо раніше вдавалося зібрати 100-тисячне військо, то тепер з труднощами було зформовано 30—40-тисячну армію²².

¹⁹ Акты ЮиЗР.— Т. 10.— С. 55, 61.

²⁰ Там же.— С. 81.

²¹ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1928.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 613.

²² ЛНБ АН УРСР, ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 274/11, арк. 97—97¹; ф. 5 спр. Осолінських № 189/11, арк. 649; Воссоєдинение Украины с Россией.— Т. 3.— С. 430, 437.

У такій обстановці Б. Хмельницький, починаючи з червня, під час переговорів з представниками російського уряду звертає їх увагу на те, що, перебуваючи у тяжкому становищі, Україна змушена буде прийняти турецьку протекцію: «Только де к нам государской совершенной милости не будет с нашими посланцы, и нам де, окроме турского царя, детца негде»²³. Це серйозно стурбувало російський уряд. Одержавши цю інформацію 20 червня, цар через день звернувся до Б. Хмельницького з грамотою, повідомляючи про своє рішення «вас принять под нашу царского величества высокую руку», а 10 липня ця грамота була доставлена в Чигирин²⁴. На початку вересня Б. Хмельницький відправив до Москви Л. Капусту з проханням по допомогу і з дорученням ще раз натякнути про пропозицію султана Порти²⁵. Довідавшись про провал місії великого посольства і провівши переговори з Л. Капустою, російський уряд пішов назустріч клопотанням гетьмана. 1 жовтня Земський собор прийняв рішення: Військо Запорозьке «з городами их и землями принять» до складу Росії, а проти Польщі розпочати війну. 9 жовтня на Україну вирушило посольство на чолі з В. В. Бутурліним для оформлення цього акту²⁶.

Тим часом Б. Хмельницький разом з ханом виступив назустріч польській армії, що в кінці вересня стала обозом в околицях Жванця (на південь від Кам'янця-Подільського). Він відмовляється від доступу на ворожі позиції, слухно вважаючи, що перемоги можна добитися без зайвих витрат — шляхом їх облоги. Із середини жовтня почалися збройні сутички, а в кінці місяця українсько-татарське військо повністю оточило польську армію. На початок грудня становище останньої стало безнадійним, і від катастрофи, вкотре вже, її рятує Іслам-Гірей, який розпочав переговори з Я. Казиміром. Б. Хмельницький, довідавшись у першій половині листопада про рішення Земського собору, відмовився від участі в них. 5 грудня укладається Кам'янецька угода (в усній формі), що передбачала припинення воєнних дій, виплату великої суми грошей хану, дозвіл татарам грабувати українські землі і залишення Війська Запорозького «при давніх вольностях»²⁷.

Після цієї кампанії Б. Хмельницький спішно виїхав до Переяслава, де було вирішено провести раду з питання про прийняття підданства царю. 7 січня він зустрівся тут з російськими послами й, очевидно, ознайомив їх з основними вимогами Війська Запорозького і одержав запевнення, що Олексій Михайлович затвердить їх. Наступного дня відбулася рада, яка прийняла рішення про входження козацької України до складу Російської держави. Однак ця акція ледь не була зірвана через відмову російського посольства присягнути від імені царя на тому, «что ему, государю, их, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушать...» Та, враховуючи запевнення В. В. Бутурліна, що цар затвердить усі їх вимоги, старшинська рада пішла на поступки у цьому питанні, присягнувши, із свого боку, разом з козаками на вірність Росії²⁸.

Відзначимо, що в історичній літературі існує чимало різних, часто полярних, оцінок даного політичного акту. Тому, на мій погляд, давно вже назріла необхідність винести цю проблему на обговорення фахівців, щоб проаналізувати всі її аспекти без ідеологічних упереджень і створених заздалегідь логічних схем, а виходячи з конкретно-історичної ситуації середини XVII ст. Висловлю кілька власних мір-

²³ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 3.— С. 302—304, 307, 320—321.

²⁴ Там же.— С. 323—350.

²⁵ Там же.— С. 412.

²⁶ Там же.— С. 413—414, 423—424.

²⁷ Там же.— С. 391—392; ЦНБ АН УРСР, ВР, ф. 11, 13700, арк. 75; Грушевський М. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 710—712.

²⁸ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 3.— С. 462—466.

кувань. По-перше, аналіз розвитку подій визвольної війни дає підстави стверджувати, що рішення Переяславської ради не мало випадкового характеру, не було інтригою купки старшини чи наслідком підступних намірів Росії, а зумовлювалося необхідністю збереження автономії утвореної національної держави. Іншого виходу не існувало. Наявних сил для того, щоб вирватися з фатального для історії українського народу трикутника: Річ Посполита — Османська імперія — Росія, не було*.

По-друге, джерела не підтверджують висловленої у 50—60-і рр. у радянській історіографії думки, що ця рада була «всеукраїнською» і «народною». Справа в тому, що на ній не було представників від населення Белзького, Волинського, Подільського і Руського воєводств — понад третини тогочасної України. Тому радою передбачалося входження до складу Росії не всіх етнічноукраїнських земель, а лише території Української козацької республіки, що виникла на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Крім того, на раді було представлено лише козацтво, щодо міщан, селян і духовенства, то їх не запрошували на цю акцію, і ми не виявили джерел, які б свідчили про їхню участь в ній. Тому доцільно охарактеризувати її як представницьку козацьку раду, в якій дозволялося взяти участь усім бажаючим мешканцям Переяслава та прибулим до нього особам.

По-третє, не до кінця з'ясованим залишається питання про правовий аспект входження козацької України до складу Росії. В літературі існують різні оцінки (інкорпорація, унія, васалітет, протекція та ін.), в радянській історіографії з 50-х рр. утвердилася думка, що мало місце возз'єднання України з Росією. Проте останнє поняття не відбиває суті цієї події — воно має не науковий, а ідеологічно-політичний зміст**. Адже «возз'єднання» означає з'єднання складових частин того, що становить собою єдине ціле. В даному разі мало місце не возз'єднання окремих частин Російської держави чи державних утворень російського народу, а входження на певних умовах до складу Росії держави, створеної іншим, хоч і етнічно близьким, народом.

Для з'ясування суті проблеми важливо визначити, на яких умовах козацька Україна входила до Росії. Аналіз джерел свідчить, що під час переговорів у Переяславі представники російського уряду дали усні запевнення і гарантії, що Олексій Михайлович задовольнить права й привілеї Війська Запорізького в більшому обсязі, ніж польські королі²⁹. Таким чином, хоч і не у письмовій, а в усній формі, все ж російська сторона взяла на себе певні зобов'язання перед українським урядом. І, справді, цар затвердив, з деякими поправками, «статті» Б. Хмельницького, які юридично оформили й закріпили політико-правовий статус козацької України в складі Російської держави. Тому повністю поділяю думку А. Яковліва про те, що, незважаючи на особливості форми (відсутність єдиного акту, «прохання» — з одного боку та «милість», «пожалування» — з другого), акти, якими обмінялися обидві сторони, за своїм змістом становили собою не що інше, як договір Війська Запорозького з Росією. Адже не випадково в резолюціях царя на «статті» Ю. Хмельницького у 1659 р. і навіть в указі Петра I від 29 квітня 1722 р. акт 1654 р. називається договором³⁰.

* Вважаю слушним зауваження П. Феденка, що «Україна не могла вийти із своєї трагічної геополітичної ситуації і руїна державності була, так би мовити, «запрограмована» / Феденко П. Триумф і катастрофа: Оцінки досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя.— 1990.— 19 серпня).

²⁹ Документи Богдана Хмельницького.— С. 321.

** Уперше наукову необгрунтованість даного поняття переконливо довів відомий дослідник М. Брайчевський / Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? // Культура і життя.— 1990.— 1 липня, 8 липня).

³⁰ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія.— К., 1927.— С. 588—592.

Не спиняючись окремо на характеристиці змісту затверджених російським урядом «статей» Б. Хмельницького (він відомий з численних публікацій), зауважу, що вони передбачали визнання за козацькою Україною створеного у межах її території політичного устрою, суду і судочинства, адміністративного поділу, армії, соціально-економічних відносин, незалежності у проведенні внутрішньої політики. Єдиною сферою, де частково обмежувався суверенітет України, були її відносини з іншими державами. Крім цього, вона повинна була виплачувати російській скарбниці певну суму своїх доходів. Подібний статус (майже незалежної держави) свідчить, що Україна мала щось більше, ніж звичайну автономію чи навіть протекторат. Адже останній передбачає таку форму залежності, за якою одна держава («протектор») бере на себе здійснення функцій зовнішніх відносин іншої держави («протегованої»), захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи через свого резидента. В даному разі російський уряд таких прав не мав. Козацька Україна одержала більші права, ніж їх мали Молдавія, Валахія чи кримське ханство в складі Османської імперії. Тому висловлю припущення, що згідно з договором 1654 р., незважаючи на визнання верховенства корони Романових, Українська держава ввійшла до складу Росії не стільки на принципах протекторату, скільки конфедерації.

Після завершення переговорів з російським урядом Б. Хмельницький зосереджує всі зусилля на розв'язанні наступного, вкрай важливого завдання — воз'єднання з козацькою Україною західноукраїнських земель. Розуміючи, що без розгрому Речі Посполитої цього не досягнути, він намагається відірвати від неї Молдавію, Валахію і Трансильванію, а також не допустити укладення антиукраїнського і антиросійського воєнно-політичного союзу Польщі з Кримським ханством. Переговори з Кримом відбувалися у напруженій обстановці. На середину травня 1654 р. гетьману стало ясно, що майже немає шансів домогтися нейтралітету хана у війні з Польщею, і слід готуватися до відбиття комбінованого удару противника з північного заходу і півдня. Власних сил для цього було замало, тому він звертається до Росії з проханням надіслати на допомогу війська. Зміна міжнародної ситуації вимагала від російського уряду внесення істотних коректив до прийнятого плану ведення воєнних дій, яким передбачалося завдати основного удару в напрямку Смоленська і здійснювати наступ на Білорусію. Тепер ставало ясно, що доля кампанії вирішуватиметься на території України. Проте російський бюрократичний апарат виявився неспроможним реально оцінити масштаби небезпеки польсько-кримського союзу і переорієнтуватися. Мало цього, для проведення операції в Білорусії гетьман змушений був відправити туди 18-тисячну армію І. Золотаренка, що серйозно ослаблювало сили України³¹. Ці прорахунки російського командування коштували життя і волі сотням тисяч українців.

Тим часом переговори між Польщею і Кримом завершуються укладенням «вічного договору», що передбачав подання взаємної військової допомоги проти ворогів. 10 липня король і сенатори присягнули на вірність договору, а кримський уряд через смерть Іслам-Грея затвердив його лише в першій половині листопада. Відразу ж після цього на допомогу польському війську було відправлено кілька десятків тисяч татар³². Оскільки російське командування не мало чіткого плану дій на Україні, було втрачено сприятливий час для нас-

³¹ Документи Богдана Хмельницького.— С. 344—345.

³² Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 762—765; Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе.— М., 1981.— С. 51; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.— М., 1987.— С. 86—88.

тупу, і лише в кінці серпня, коли вже завершувалося зосередження польської армії, Б. Хмельницький одержав відповідне розпорядження. Довідавшись, що обіцяне гетьману прибуття російського війська у район Луцька зірвалося, а також, що і на південних рубежах України з'явилися татарські загони, в кінці вересня він повернувся з-під Бердичева назад і зупинився у районі Білої Церкви. Звідси гетьман безупинно посилав гінців до царя і командуючого російськими військами В. Б. Шереметєва, благаючи подати допомогу. Однак лише в другій половині грудня 9—10-тисячне російське військо виступило на Україну.

Скориставшись бездіяльністю українсько-російського війська, польське командування в середині листопада віддало наказ 30-тисячній армії розпочати наступ. Вторгнувшись на Україну, жовніри «вогнем і мечем» почали відновлювати панування Польщі. Непокірні міста знищувалися, як це мало місце з Бушею, Тиманівкою, Демівкою, Холдаківкою та багатьма іншими. До середини лютого 1655 р. було зруйновано близько 50 міст. Лише протягом тижня в кінці грудня жовніри вбили понад 20 тис. мешканців Брацлавщини. Рятуючись від смерті, 10 тис. подолян переселилося в межі Молдавії³³. Після об'єднання в кінці 1654 р. польсько-татарських військ вони виступили у напрямку Умані. Із свого боку, дочекавшись прибуття 13 січня російських полків, Б. Хмельницький, не гаючи часу, виступив назустріч ворогу. Кровопробитна битва 19—22 січня під Охматовим не виявила переможця. Зазнавши тяжких втрат, жодна із сторін була неспроможною продовжувати наступальні дії. Польсько-татарська армія повертається на Брацлавщину. Польське командування вирішило розрахуватися за допомогу з союзниками «живим товаром», дозволивши брати ясир. Почалася одна з найстрашніших сторінок в історії східного Поділля. До середини березня, за даними виконуючого обов'язки командуючого польським військом чернігівського воєводи К. Тишкевича, який подавав допомогу татарам у захопленні міст, було повністю спустошено і спалено 270 населених пунктів, знищено 1 тис. церков, взято в ясир близько 200 тис. людей, вбито майже 10 тис. маленьких дітей. Як повідомляв він Б. Хмельницькому, «сотое место едва цяло остало, людей не спрашивай — пошли в неволю и идет без числа»³⁴.

Навесні міжнародна обстановка для України почала поліпшуватися. Швеція, готуючись до війни проти Польщі, звернулася до Росії з пропозицією укласти союз, а також встановила контакти з Б. Хмельницьким. Водночас турецький уряд починає шукати шляхів до порозуміння з українським урядом, намагаючись схилити його до прийняття протекторату султана. У зв'язку з цим Криму було наказано не втручатися у війну України з Польщею. Намагається відновити союз з Україною і Д'єрдь II Ракоці³⁵. Гетьман доброзичливо прийняв турецьке і трансильванське посольства, в другій половині травня направив посла до шведського уряду, схиляючи його до вступу у війну проти Речі Посполитої.

Дочекавшись підходу російської армії В. В. Бутурліна, 1 липня Б. Хмельницький вирушив проти польського війська, просуваючись у напрямку Кам'янець-Подільського, куди і прибув на початку серпня. Там він прийняв шведського посла, від якого довідався про початок війни Швеції з Польщею (8 липня). Під час переговорів було досягну-

³³ ЛНБ АН УРСР, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 189/11, арк. 729—731; 734; спр. Оссолінських № 5768/1.—Т. 4, арк. 105; Грушевський М. Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1016—1039; Jemiołowski M. Pamiętnik...—Lwów, 1850.—S. 49.

³⁴ ЛНБ АН УРСР, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 5769/III, арк. 1090—1091; ЦНБ УРСР, ВР, ф. 11, 15558, арк. 98.

³⁵ ЛНБ АН УРСР, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 5768/1.—Т. 4, арк. 137, 168, 205; ЦНБ АН УРСР, ВР, ф. 11, 13702, арк. 12—13; ф. 11, 15564—15570, арк. 59; Акты Юзир.—СПб., 1889.—Т. 14.—С. 559—564; Заборовский Л. В. Указ. соч.—С. 115—129; Санин Г. А. Указ. соч.—С. 75—76, 106.

то домовленості, що всі українські землі належатимуть козакам, а шведські війська не перейдуть Вісли³⁶. Тому в 20-х числах серпня гетьман вирушив до Львова, а 19 вересня українські й російські полки розгромили під Городком польську армію С. Потоцького. Почалася облога Львова. Прагнучи взяти під свій контроль західний регіон України, Б. Хмельницький направив до його західних кордонів з'єднання на чолі з Д. Виговським і П. Потьомкіним. Поділяю міркування М. С. Грушевського, що у такий спосіб гетьман хотів засвідчити козацьке право на західноукраїнську територію³⁷.

Однак трапилися події, що перешкодили політичним планам гетьмана. Легкі перемоги Карла X Густава викликали в нього ейфорію і він вирішив переглянути домовленість з Б. Хмельницьким, оскільки, на його думку, відпала потреба в козацькій допомозі. Він зажадав встановити свою владу над західним регіоном України, а тому послав гінця до гетьмана з вимогою зняти облогу Львова і заявив свої претензії на землі Белзького, Руського і Волинського воєводств. Зрозуміло, що цей підступний вчинок Карла X викликав в Б. Хмельницького глибоке обурення³⁸, однак йти на загострення відносин з Швецією було вкрай небезпечно, тому він вирішив відступити, сподіваючись на розв'язання цього питання шляхом переговорів. Д. Виговському і П. Потьомкіну було наказано повертатися до обозу, прискорено переговори з міською верхівкою Львова з приводу виплати викупу, а щоб уникнути здачі Львова шведам, гетьман під час зустрічі з керівником залого К. Гродзицьким натякнув на можливість свого замирення з Польщею³⁹. Провів він переговори з послом Я. Казиміра С. Любовицьким, під час яких підкреслив, що укладе мир з Польщею і подасть їй допомогу за умови, якщо її уряд відмовиться від претензій на Русь і віддасть її козакам по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль⁴⁰. 21 жовтня надійшло повідомлення про вторгнення кримського хана на українські землі і просування орди у напрямку Львова. Тому в кінці місяця українсько-російське військо залишає Львів і вирушає на територію козацької республіки. Спроби татар в боях під Заложцями і під Озерною розгромити гетьмана зазнали невдачі, і 12 листопада з ханом укладається договір, що передбачав нейтралітет Кримського ханства⁴¹.

В кінці року чітко окреслюється ще один несприятливий для програми об'єднання українських земель фактор. Справа в тому, що російський уряд, занепокоєний успіхами Швеції у Польщі та її прагненням утвердитися на Балтійському узбережжі, вирішив піти на зближення з обезкровленою, як він вважав, Польщею, тим більше, що через литовського магната В. К. Гонсевського йому було підкинута спокусливу надію на можливість обрання Олексія Михайловича на польський трон після смерті Я. Казиміра. Кидається у вічі надмірна поспішність, з якою російський уряд у жовтні пішов назустріч пропозиціям австрійського посольства помиритися з Річчю Посполитою і розпочати воєнні дії проти Швеції. В кінці грудня шведським послом було оголошено про відмову від подальших переговорів з питання укладення союзу. Не може не вражати політична легковажність російських політиків: маючи серйозні успіхи на білоруському і литовському театрі

³⁶ Грушевський М. Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1131; Kubała Z. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656.—Lwów, 1913.—S. 297.

³⁷ Грушевський М. Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1128.

³⁸ Документи Богдана Хмельницького.—С. 457; Грушевський М. Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1131; Kubała Z. Wojna szwecka...—S. 297; Kubała Z. Wojna moskiewska r. 1654—1655 // Szkice historyczne.—Kr., 1910.—Ser. 3.—S. 312, 315.

³⁹ ЛНБ АН УРСР, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 5768/1 т. 4, арк. 653; Kubała Z. Wojna moskiewska...—S. 314.

⁴⁰ Грушевський М. Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1132—1135; Дорошенко Д. Назв. праця.—С. 42.

⁴¹ Саннин Г. А. Указ. соч.—С. 109—113.

воєнних дій, вигідні пропозиції потенціального союзника в особі Швеції, вони, не з'ясувавши навіть умов польського уряду, пішли на згоду припинити наступальні дії. В другій половині травня 1656 р. в Москві оголошується початок війни з Швецією⁴². І це за умови, коли Росія не заручилася підтримкою жодного з союзників у Європі, не уклала вигідного для себе миру з Польщею. Даний крок російського уряду я розглядаю як одну з найбільших політичних помилок російського уряду протягом всього XVII ст., внаслідок якої серйозно змінилася обстановка на театрі воєнних дій у Східній Європі. Це дало можливість Польщі мобілізувати свої сили проти Швеції й добитися перемоги і водночас стало причиною національної трагедії України — Андрусівського договору 1667 р.

Довідавшись на початку червня про зміну зовнішньополітичного курсу Росії, Б. Хмельницький у своїх листах прагнув переконати її уряд у помилковості обраного шляху, оскільки Польща у такий спосіб хоче лише виграти час, а згодом розпочати наступ. В одному з них попереджав, «чтоб ваше царское величество ляхом ни в чем не верил, понеже они съезд хотят продлить, а с королем свейским помиритца, а помирясь, о нас промышлять...»⁴³. А якщо переговори все ж розпочнуться, радив добиватися включення до складу Росії усіх українських земель, «чтоб рубеж княжества Росийского по Вислу реку был аж до венгерские границы»⁴⁴. Однак гетьман не дуже вірив у можливість їх успішного для України завершення і тому вирішив, всупереч позиції російського уряду, добиватися поставленої мети в союзі з Швецією і Трансильванією. В кінці серпня українське посольство повідомило Д'єрдя II Ракоці про готовність піти на укладення договору і подати йому військову допомогу, але заждало за це «всю Русь до Вісли»⁴⁵. Цей договір було укладено.

Складніше розвивалися стосунки із Швецією. Наростання національно-визвольної боротьби польського народу і вступ у війну Росії погіршили становище Карла X Густава і тому він був зацікавлений в українській допомозі. Пожваблюється листування короля з гетьманом, а у вересні він направив до Б. Хмельницького посольство Г. Веллінга, яке добивалося розриву відносин України з Росією і виділення для короля 30-тисячного козацького війська. Із свого боку, він засвідчував визнання «повністю вільної держави», ні від кого не залежної, у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воеводств. Щоправда, певний час вона мала перебувати під протекцією Швеції. До того ж, питання про входження до складу держави західноукраїнських земель обходилося мовчанню. Не вирішувалося воно і в жодному варіанті «проекту союзу»^{45-а}. Факти свідчать про нещирість позицій правителів Швеції і Трансильванії щодо українського уряду. Так, відповідно до укладеного в кінці листопада в Радноті шведсько-трансильванського договору, що передбачав розподіл земель Речі Посполитої, українські землі, за винятком тих, де існувала козацька держава, мали відійти у володіння Д'єрдя II Ракоці⁴⁶.

Тим часом, 12 серпня у Вільно розпочалися переговори між російськими і польськими дипломатами при посередництві австрійського посольства. Українська делегація, очолювана сотником Р. Гапоненком, до участі в них допущена не була. Переговори показали, що поль-

⁴² Санин Г. А. Указ. соч.— С. 78—79, 170; 177—178; Kubała Z. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1657.— Lwów.— S. 28—29.

⁴³ Документи Богдана Хмельницького.— С. 502.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Грушевський М. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1307.

^{45а} Архив ЮЗР.— Т. 6.— Ч. 3.— К., 1908.— С. 154—162; 167—170; Грушевський М. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1279—1290; Kubała Z. Wojna brandenburska...— S. 101—102.

⁴⁶ Kubała Z. Wojna brandenburska...— S. 131—132.

ський уряд і не збирався поступитися територією Литви, Білорусії та України, а обрати царя на польський трон погоджувався лише в разі укладення миру на умовах Поляновського договору. Врешті-решт, наприкінці жовтня укладається перемир'я, за яким передбачалося: вибори царя на польський трон на сеймі із застереженням, що він зможе зайняти його лише після смерті Я. Казимира; спільні військові дії проти Швеції і Бранденбурга. Поділяю висловлену в історіографії думку про негативні наслідки перемир'я для Росії, що потрапила у міжнародну ізоляцію⁴⁷.

Оскільки російський уряд не повідомив гетьмана про результати переговорів у Вільно, в другій половині листопада в Чигирині почали поширюватися чутки, наче російський уряд погодився повернути Польщі Україну, що викликало глибоке обурення в гетьмана й старшини. Не особливо прояснив ситуацію і приїзд на початку грудня російського гінця І. Фоміна, який привіз царського листа. Відповідаючи Олексію Михайловичу, Б. Хмельницький недзвозначно заявив, що козаки не визнають укладеного перемир'я: «неправды ляцкой мы ляхом никакими мерами верити не можем...»⁴⁸. У кінці грудня він відправив на допомогу Д'єрдю II Ракоці, який готувався розпочати наступ на Польщу, козацький корпус на чолі з А. Ждановичем⁴⁹. У другій половині січня 1657 р. гетьман прийняв шведського посла Г. Веллінга. Сликана для обговорення запропонованих ним умов укладення договору старшинська рада вирішила його не підписувати, оскільки в ньому не вирішувалося питання про долю західних районів України. Як повідомляв Г. Веллінг Карлу X Густаву, старшина вирішила «не вступати з королем у жодні переговори, поки в. кор. в. не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова аж по Віслу (підкреслено мною.—В. С.)»⁵⁰. Нічого не добившись, шведський посол 24 січня залишив Чигирин.

Вже будучи смертельно хворим, постійно прикутим до ліжка, Б. Хмельницький продовжував з винятковою наполегливістю добиватися поставленої мети — змусити польський уряд зректися посягань на українські землі (для цього він погодився на переговори з австрійським посольством П. Парцевича і польським послом С. К. Беневським). Б. Хмельницький повідомив австрійського імператора про згоду на його посередництво у налагодженні відносин України і Польщі, «якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці і цілості нашої держави (підкреслено мною.—В. С.)»⁵¹. У листуванні з литовським магнатом П. Сапегою гетьман зауважував, що він не проти перспективи замирення з Річчю Посполитою, але «серйозно заявляємо, що не погодимося, ані дозволимо того, що може бути нехтуванням або зневагою наших вольностей»⁵². Рішуче протидіяв гетьман найменшим спробам російського уряду обмежити прерогативи керівництва України, визначені Переяславським договором. Так, під час переговорів з посольством Ф. Бутурліна на початку червня 1657 р. він аргументовано захистив своє право на відносини з сусідніми державами і піддав гострій критиці зовнішньополітичний курс Росії; відмовився дозволити перебування російських воєвод у Чернігові, Переяславі та Ніжині; заборонив роздавати землю стрільцям у Києві тощо⁵³.

⁴⁷ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года).— Саратов, 1960.— С. 43—44; Санин Г. А. Указ. соч.— С. 180.

⁴⁸ Документи Богдана Хмельницького.— С. 548—550.

⁴⁹ Там же.— С. 551; Акты ЮЗР.— СПб., 1875.— Т. 8.— С. 393; Грушевський М. Назв. праця.— С. 1312.

⁵⁰ Архив ЮЗР.— Т. 6.— Ч. 3.— С. 202—206; Грушевський М. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1328—1329.

⁵¹ Документи Богдана Хмельницького.— С. 578.

⁵² Там же.— С. 585.

⁵³ Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 562—580.

В першій половині червня Б. Хмельницький прийняв посольства із Швеції та Трансильванії. Послу Карла X Г. Лілієнкроні було заявлено про намір «отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями». Він також дав зрозуміти трансильванському послу Ф. Шебеші, що не може бути й мови про передачу земель на схід від Вісли у володіння Д'єрдя II Ракоці⁵⁴. На жаль, 27 липня гетьман вмер, а його наступники виявилися неспроможними довести справу створення незалежної Української держави до успішного кінця.

Підсумовуючи діяльність Б. Хмельницького на ниві державного будівництва, ми маємо підстави вважати його творцем української національної держави, боротьба за незалежність якої відіграла винятково важливу роль у розвитку національної самосвідомості українського народу. В розробці гетьманом програми державного будівництва та боротьбі за її реалізацію можна виділити такі основні етапи:

Перший (лютий — вересень 1648 р.) — формується ідея автономії для козацького регіону (центральна і південна частина Київського воеводства) в складі Речі Посполитої;

Другий (вересень 1648 — серпень 1649 рр.) — завершується процес розробки політичної програми, яка вперше в історії української політичної думки передбачала створення незалежної держави в межах усіх етнографічних земель України; усвідомлюється право на територіально-етнічну спадщину Київської Русі («по тем границам, как владели благочестивые великие князи»);

Третій (серпень 1649 — червень 1651 рр.) — крах внаслідок позиції Кримського ханства спроб добитися реалізації програми створення незалежної національної держави;

Четвертий (липень — 1651 — березень 1654 рр.) — невдачі у боротьбі за збереження автономії козацької України в межах Речі Посполитої і пошук оптимального варіанту шляхом прийняття протекції російського царя чи турецького султана. Укладення Переяславського договору з Росією про входження української держави до складу Росії в основному на принципах конфедерації;

П'ятий (березень 1654 — липень 1657 рр.) — боротьба уряду Б. Хмельницького за возз'єднання земель західного регіону України з козацькою республікою, спочатку (березень 1654—травень 1656 рр.) в союзі з Росією, а пізніше (червень 1656 — липень 1657 рр.) в коаліції із Швецією і Трансильванією та її невдача.

Одержано 02.02.91

Освещаются малоизученные в отечественной науке вопросы формирования украинской государственности. В частности, идет речь о государственном строительстве на Украине в середине XVII ст.

⁵⁴ Архив ЮЗР.— Т. 6.— Ч. 3.— С. 294—297; Грушевський М. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1432—1436.

*М. В. КОВАЛЬ, С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Ю. О. КУРНОСОВ,
В. Г. САРБЕЙ*

*Історія України : Пробний навчальний посібник
для 10—11 класів. / За редакцією Ю. Ю. Кондуфора.*

К. : Рад. школа, 1991.—336 с.

В умовах перебудови історичної науки створення підручників для середньої школи є одним з найважливіших завдань. А вже протягом багатьох років учням подавали «препаровану» правду, що призвело до негативних наслідків у справі виховання підростаючого покоління. Нині вчені поступово долають стереотипи у висвітленні минулого. В цьому плані рецензований підручник заслуговує на схвальну оцінку як пробна, оригінальна праця, у якій на основі нових підходів, хоч і не в усіх розділах, здійснено спробу по-новому осмислити історичний процес на Україні в ХХ ст.

Підручник складається з одинадцяти розділів. Їх автори прагнули висвітлити основні події історії України в різних аспектах. До кожного з розділів подано додатки. Це — документи, які допоможуть учням краще зрозуміти найскладніші питання. Вміщено також ряд запитань з метою активізації творчого мислення молоді. Їх методична і наукова спрямованість змушує по-новому осмислювати матеріал й робити відповідні висновки.

Документальні джерела класифіковано авторами підручника відповідно до вимог часу. Перевага віддається документам, які мало або й зовсім невідомі учням і які допомагають їм глибоко проаналізувати історичні процеси на Україні. Особливо вдало дібрано документальні матеріали до VI (20, 21), VII й VIII розділів. Так, у VII розділі вміщено документи про трагічний початок Великої Вітчизняної війни, про героїзм молоді у ворожому тилу тощо. В цілому документальна частина рецензованої праці зроблена якнайкраще.

Автори підручника по-новому підійшли до періодизації історичних подій на Україні і взяли в основу все ХХ ст. Це значно полегшує засвоєння складного матеріалу.

I—III розділи підручника присвячені періоду з 1900 р. до кінця 1917 р. У них вдалося показати складність політичної ситуації на Україні під час першої демократичної революції 1905—1907 рр. і наступних подій, включаючи першу світову війну. Особливу увагу приділено 1917 р. Проте, на нашу думку, автору III розділу не в усьому вдалося відійти від стереотипів у висвітленні діяльності Центральної Ради, особливо щодо її місця і ролі в революційних подіях на Україні. Не дається конкретної відповіді на важливі питання, які необхідно знати учням: Що це за організація? Виразником чиїх класових, соціальних, політичних інтересів вона виступала? Це, очевидно, пояснюється багаторічним впливом породжених епохами сталінізму й застою концепцій та схем, які були далекі від справжньої історії. Тому, незважаючи на спроби показати діяльність Центральної Ради з нових позицій, вони задовольняють учнів не повністю, особливо з урахуванням тієї обставини, що подано багато необ'єктивної інформації про її діяльність. На наш погляд, автору слід було б більше уваги звернути на соціальний аспект розвитку подій на Україні, національно-визвольну боротьбу напередодні 1917 р. і утворення Центральної Ради, зо-

крема наголосити, що українська буржуазна нація до того часу ще не сформувалася. Варто також було проаналізувати процес утворення основних суспільних класів на Україні, відносини між ними та з класами в Росії. Це допомогло б учням краще розібратися в перипетіях подій навколо Центральної Ради.

Нечітко висвітлюються в розділі і події січня 1917 р. А учні мають знати і про героїв повстання на «Арсеналі», і про те, як було розстріляно близько 200 юнаків, у тому числі й студентів Київського університету Св. Володимира, тільки за те, що вони записалися до військових формувань Центральної Ради. Незрозуміло, куди подівся підполковник (а не полковник) М. Муравйов після заміни його Ю. М. Коцюбинським (с. 84). 22 січня 1918 р. він віддав наказ: «Військам обох армій (1-ї і 2-ї. — Авт.) нещадно знищувати в Києві всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». У посібнику ж про роль Муравйова говориться без будь-якого зв'язку з подіями в Києві, так само як неконкретно говориться про те, з кого складалася радянська армія, що наступала на Київ.

На позитивну оцінку заслуговує розділ «Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція (1918—1920 рр.)», де на широкому колі джерел з нових позицій показано загальну картину тогочасного політичного життя на Україні. Водночас автору слід було б більше уваги звернути, враховуючи специфіку підручника, на показ подій громадянської війни через факти політичних біографій її основних діячів і менше давати загального матеріалу, який погано засвоюється учнями. Варто було докладніше спинитися на характеристиці складу ЦК КП(б)У, обраного її I з'їздом. Адже доля багатьох його членів відома мало. Можна було б також назвати діячів, які відіграли ту чи іншу роль у подіях громадянської війни, причому як з одного, так і з другого боку. І, звичайно, в цьому розділі доречно було ґрунтовніше спинитися на соціально-політичному аналізі махновщини, показати її соціальне коріння, розкрити причини виступу проти Радянської влади в лютому 1919 р. (націоналізація землі, насадження радгоспів, продрозверстка, створення комбідів). Учням слід пояснити, що небажання керівництва партії більшовиків зрозуміти і об'єктивно оцінити роль селянства в ті роки, виразником певної частини якого і був Н. І. Махно, призвело до звуження соціальної бази революції і до даремно пролитої крові. Всі ці питання нині хвилюють молодь, і обходити їх, на наш погляд, навряд чи виправдано. Тим більше, що зробити це можна було, скоротивши загальновідомий матеріал.

Належним науковим і методичним рівнем відзначаються V і VI розділи підручника, в яких через призму нових поглядів висвітлюється складний і трагічний період 20—30-х років. Авторам у цілому вдалося показати соціально-економічну і політичну історію українського народу тих років у нерозривній єдності і динаміці. Новий концептуальний підхід до висвітлення подій дав авторам можливість відійти від стереотипів, зокрема, показати причини згорання нової економічної політики на Україні, так званий «сталінський стрибок» у соціалізм в роки перших п'ятирічок, так само як і трудовий ентузіазм народів України, коли, незважаючи на прояви культу особи, який дедалі набирив сили, на утвердження тоталітаризму й зміцнення позицій командно-адміністративної системи, все ж було зроблено головне: закладено фундамент економічної могутності республіки, що послужило одним з вирішальних факторів у розгромі фашизму в роки Великої Вітчизняної війни.

Особливо вдалим вийшов § 21 — «Колективізація сільського господарства». У ньому автор показав характерні особливості цього процесу на Україні і підвів учнів до висновку про те, що суцільна колективізація була задумана як комунізація, тобто створення господарств з максимальним рівнем усуспільнення. Така політика наштовхнулася

на опір з боку селянських мас. Цей важливий момент учні зрозуміли б набагато краще, якби автор у документальному додатку чи в ході викладу матеріалу навів текст директиви Колгоспцентру СРСР від 10 грудня 1929 р. про необхідність провести колективізацію (усуспільнення) худоби і кормів. Селяни почали різати худобу. Тому поголів'я великої рогатої худоби у лютому — березні 1930 р. скоротилося на 14,6 млн., свиней — на одну третину і т. д. Це послужило, як відомо, однією з головних причин голодомору 1932—1933 рр. Автор цілком конкретно називає основних винуватців самого голоду. «Не підлягає сумніву, — сказано, зокрема, в підручнику, — що до загибелі мільйонів селян призвело холоднокривне рішення Сталіна вилучити в українських селян всі їстівні припаси, а потім оповити голодуючих завісоюмовчання, заборонити будь-яку допомогу їм з боку міжнародної аборадянської громадськості». Тут автор виявився на рівні сучасних вимог до історичної науки і, зображуючи таке надзвичайне складне питання, повністю відійшов від старих схем, чого не скажеш, наприклад, про авторів фундаментального документального збірника «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (К., 1990). Широко розрекламований, він, однак, відповіді на те, як сприймали це страшне лихо прості селяни і що було причиною їхньої трагедії, не дає. Більше того, у читачів може скластися враження, що головними організаторами і винуватцями голодомору 1932—1933 рр. були тодішні партійні й державні керівники республіки. Не применшуючи вину С. В. Косіора, П. П. Постишева, Г. І. Петровського та інших керівників УСРР, слід було сказати про головних його винуватців, а особливо — Сталіна, Молотова, Кагановича та деяких інших.

До речі, авторам відповідного параграфу підручника, який за своєю науковою правдивістю виявився на досить високому рівні, можна було б для ще кращого усвідомлення причин трагедії навести хоча б кілька рядків з постанови ЦВК і Раднаркому СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», написаної особисто Сталіним. Як відомо, вона призвела до репресій стосовно жінок, і особливо дітей, в тому числі й учнів шкіл, які, щоб хоч якось врятувати себе і своїх близьких, вночі або рано-вранці намагалися винести з поля по кілька колосків. Фрагмент з цієї постанови пояснив би сучасникам справжні причини голодомору на Україні у 1932—1933 рр. Наштовхує на певні роздуми і статистика, яка наводиться в підручнику. Правда, слід зазначити, що той же автор (С. В. Кульчицький) у брошурі «1933: трагедія голоду» (К., 1989) дійшов висновку, що демографічні втрати і від голоду й від репресій (маються на увазі й примусово виселені з України) на початок 1933 р. становили 3531 тис. чол. В підручнику подається інша цифра — 5 млн. чол. (враховуються й демографічні втрати від зниження народжуваності внаслідок голоду). Прямі ж втрати населення України від голоду 1932 р. становлять близько 150 тис., а 1933 р. — 3—3,5 млн. чол. Однак і ці дані, на наш погляд, не можуть вважатися остаточними, хоча б тому, що до грудня 1932 р. облік померлих не вівся, а з 1 грудня 1932 р. по 15 квітня 1933 р. на Україні загинуло 2420100 чол. (трапилося понад 2000 випадків людодійства). Після 15 квітня 1933 р. реєстрацію померлих за наказом П. П. Постишева було припинено. А люди продовжували вмирати до серпня — вересня 1933 р. Отже, за час з 1 грудня 1932 р. по 1 серпня 1933 р., лише за приблизними підрахунками спеціалістів, від голоду померло ще щонайменше 4302400 чол. Справжніх же розмірів цієї трагедії ми, очевидно, ніколи не знатимемо, оскільки результати перепису населення, проведеного в 1937 р., було знищено. Все це треба знати сучасному учневі, щоб бути в всеозброєнні проти різного роду кон'юнктурників, які беруться висвітлювати те, чого не знають.

У названих розділах ґрунтовно висвітлено й інші питання. Особливо вдало подано матеріал § 22, зокрема в тій його частині, де йдеться про здобутки і трагічні сторінки в царині літератури. Учні довідаються про М. Хвильового, М. Ялового, М. Ірчана, О. Влизька, Є. Плужника, М. Зерова та багатьох інших діячів культури й літератури, які у розквіті свого таланту стали жертвами репресій. Водночас у цьому розділі можна було б торкнутися питання про історичну науку, зокрема про тих її представників, які виступали проти школи М. С. Грушевського як тоді, так і в наші часи.

50 років тому почалася Велика Вітчизняна війна. Тому особливо важливо було по-новому висвітлити цю тему, яку подано в VII розділі. Його автор на належному науковому рівні з урахуванням найновіших досліджень виконав це завдання. Враховуючи специфіку викладання історії в середній школі, він вмістив маловідомий матеріал і про трагічний початок Великої Вітчизняної війни, і про втрати, і про трагедію військовополонених. Проаналізовано втрати як на початку війни, так і в ході її корінного перелому та на завершальних етапах визволення українських земель від фашизму.

Висвітлюючи політику фашистського геноциду проти населення України, автор цілком слушно спиняється на трагедії Бабиного Яру. Враховуючи, що у Києві напередодні захоплення його ворогом було багато евакуйованого із західних областей населення, а також змішані шлюби, тільки протягом перших п'яти днів там було розстріляно близько 160 тис. євреїв, а також росіян, українців та представників інших національностей. Крім того, поблизу Бабиного Яру було розстріляно ще майже 30 тис. військовополонених Південно-Західного фронту (всього в полон потрапило, за даними різних джерел, 665 тис. солдатів і офіцерів цього фронту). Про все це треба писати, говорити, вивчати на уроках історії не тільки, щоб викрити фашизм та його прибічників, частина яких живе і досі, уникнувши покарання, а й тому, що ця трагедія протягом довгого часу була оповита покровом таємниці, домислів, фальсифікацій, неправди.

В цілому ж, розділ, присвячений Великій Вітчизняній війні, зроблено у названому підручнику на належному рівні. Хіба що слід було б більше уваги звернути на співробітництво українського народу з трудящими інших республік, тим більше, що воно було важливим фактором у здобутті Перемоги. Як відомо, і це повинні знати учні, національної ворожнечі, міжнаціональних конфліктів у роки війни не було, незважаючи на культ особи, командно-адміністративну систему, репресії, тяжке матеріальне становище як евакуйованих, так і місцевого населення. Всі народи об'єдналися для боротьби проти фашизму. Багато було б чи в документальному додатку до розділу, чи в запитаннях для учнів наголосити на необхідності вивчення форм такого співробітництва, особливо враховуючи сучасні міжнаціональні проблеми.

І за своєю структурою, і за фактичним матеріалом, і за методикою його викладу з урахуванням специфіки середньої школи позитивно можна оцінити і VIII—XI розділи підручника, де на належному науковому рівні на основі нових підходів висвітлено складні проблеми післявоєнного розвитку суспільства. Особливо цікавим і важливим для розуміння суперечностей у цьому процесі є § 30 VIII розділу, де автор вперше, як для підручника з історії, подає відомості про голод на Україні у 1946—1947 рр., під час якого було тільки зареєстровано понад 800 тис. випадків голодної смерті. Насправді ж ця цифра має бути набагато більшою. Говорячи про сільське господарство післявоєнних років, автор цілком слушно підкреслює, що ресурси колгоспів, обтяжених податками, були жалюгідними. До цього слід додати, і учням це буде важливо знати, що колгоспникам не вигідно було добре працювати, добиваючись високих врожаїв, оскільки все вирощене забирало за символічну плату. Не маючи прибутку з колгоспної праці,

селянин жив зі свого присадибного господарства, яке давало йому в післявоєнні роки 70% усього грошового доходу, більш як 80% м'яса, 90% картоплі. Робота ж у колгоспі забезпечувала 5% грошових доходів, на 35% — потребу у зернових, на 1% — м'ясі і салі, на 0,5% — у молочній продукції. Ці цифри, які яскраво свідчать про утиски з боку командно-адміністративної системи, не потребують коментарів. До цього слід додати і відірваність науки від потреб села. Адже тоді вирішальне слово мав «народний академік» Лисенко.

В єдиному плані зі структурою підручника подано й питання розвитку суспільства в другій половині 50-х — першій половині 60-х років. Особлива увага звертається на перетворення у суспільно-політичному житті України після смерті Сталіна, пошуки шляхів удосконалення партійного і державного керівництва, на причини невдач у проведенні реформ. Матеріал цей складний. Тим більшою є заслуга автора, який у доступній формі прагне розкрити учням характерні риси і особливості цього періоду на Україні.

Наростання кризових явищ у другій половині 60-х — першій половині 80-х років автор Х розділу висвітлює на фоні несприятливих тенденцій в економіці і соціальній сфері, аналізуючи причини цих явищ, наводячи при цьому переконливі приклади. Все те, що ми нині називаємо «роками застою», ним показано через призму сьогоденних проблем. Це особливо важливо з урахуванням необхідності виховання сучасного молодого покоління на правдивих, переконливих історичних фактах і явищах. У цьому зв'язку автору слід було б більше уваги звернути на аналіз політичних біографій тих людей, які довели країну до межі економічної катастрофи, щоб сучасна молодь знала їхнє справжнє обличчя. Хай коротко, фрагментарно, але переконливо, з конкретними прізвищами така історія, викладена в підручнику, була б надійною перепорою від повторення такого.

Останній розділ підручника XI «Складності перебудови (середина 80-х—початок 90-х років)» сприймається як органічне і логічне продовження попередніх розділів. Він написаний доступною переконливою мовою фактів і документів, які допомагають кращому засвоєнню матеріалу. Його автор враховує і ту обставину, що для сучасних учнів це не просто історія — вони самі є її учасниками, очевидцями подій, про які йдеться. У розділі об'єктивно показано суперечливий характер політичного і духовного життя в республіці, дано вдумливий аналіз різкого розмежування політичних сил на Україні.

Оцінюючи рецензовану працю позитивно, хочеться висловити, крім уже названих, ще кілька побажань і зауважень. Зокрема, слід було більше уваги звернути на такий добір фактичного матеріалу, який би активізував творче мислення учнів. Відчувається, що автори ще не досить глибоко вивчили проблеми сучасної школи, методика викладання історії в ній. В посібнику недостатньо приділяється увага висвітленню питань культури, історії пам'яток, які були ліквідовані за Радянської влади. Можна було б більше сказати й про те, якою мірою торкнувся України голод 1921—1922 рр.

Ряд питань, які б зацікавили учнів, можна було висвітлити і шляхом звернення до вічно живої теми вшанування пам'яті тих, хто загинув у роки Великої Вітчизняної війни. Хто, як не учні, допоможуть у пошуковій роботі по встановленню імен невідомих героїв. Адже понад 3 млн. солдатів і офіцерів пропали без вісті.

На сторінках посібника трапляються повтори й окремі помилки. Так, на с. 89 говориться, що окупанти розпустили Центральну Раду 28 жовтня 1918 року, хоч це сталося в ніч з 28 на 29 квітня того ж року.

Загалом рецензована праця, незважаючи на зазначені недоліки, заслуговує позитивної оцінки. Вона буде помітним явищем в сучасній історичній науці. Перша спроба дати учням сучасний підручник істо-

рії України заслуговує на схвалення. Сподіваємося, що доопрацьований належним чином підручник сприятиме ґрунтовній історичній освіті шкільної молоді.

Одержано 18.07.91

В. Ю. КОРОЛЬ (Київ),
Г. І. СУРГАЙ (Київ)

P. ŻARON

Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej.

Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.— 430 s.

П. ЖАРОНЬ.

Польське населення у Радянському Союзі під час другої світової війни.

Варшава: Держ. наук. вид-во, 1990.— 430 с.

Сьогодні прийшов час сказати всю правду про історію радянсько-польських відносин в минулому. Наші народи взаємно програли від того, що тривалий час їхні взаємини висвітлювалися тенденційно, неправдиво, а багато чого в них просто замовчувалося. Нині польський книжковий ринок переживає своєрідний бум на літературу, присвячену перебуванню поляків на «нелюдській землі» (так називається одна з найвідоміших книг-спогадів Ю. Чапського) — в СРСР у роки другої світової війни¹. Перші публікації на цю тему починають виходити і в нашій країні².

У рецензованій праці польського історика Петра Жароня робиться спроба дослідити становище і показати долю польського населення, яке опинилося під час війни на території СРСР, на тлі всіх колізій радянсько-польських політичних відносин у той час. При цьому автор широко використав дипломатичні документи, матеріали вітчизняних архівів, окремих осіб, мемуарну літературу, яка ніколи не переставала виходити на Заході. Без сумніву, майбутні радянські дослідники цієї тематики знайдуть багатющий матеріал про перебування польського населення в СРСР також і в наших архівах.

Автор передусім аналізує політику великих держав, фіналом якої стало 1 вересня 1939 року. Значну увагу приділяє він радянсько-німецькому пакту про ненапад і таємним протоколам до нього, підкреслює їх трагічні наслідки для Польщі та інших народів Східної Європи. Робиться висновок, що ці документи і вступ радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусію, «коли ще діяли й зобов'язували Польщу та СРСР Ризький договір 1921 року і пакт про ненапад 1932 року, означав новий поділ Польщі».

Становлять інтерес наведені в дослідженні дані про національний склад населення східних воєводств Польщі, яке 29 листопада 1939 р. разом з численними біженцями з інших її районів Радянський уряд

¹ Див.: *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939—1945: Przegląd piśmiennictwa.*— Warszawa, 1989. До речі, це видання подає короткі анотації більш як на 200 позицій.

² Парсаданова В. С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // *Новая и новейшая история.*— 1989.— № 2.— С. 26—45.

оголосив громадянами СРСР, а також про суспільно-економічні, політичні та культурні перетворення у включених до складу СРСР районах, про становище в них польського населення. Однозначно негативним було ставлення радянських властей до політичних діячів буржуазної Польщі, її державних і військових чиновників. Сліпо керуючись класовим підходом, органи НКВС саме серед цієї категорії населення розпочали арешти та депортації у північні й східні райони країни за стандартними звинуваченнями у «контрреволюційній діяльності», «прислужництві капіталістичному ладові і зраді інтересів пролетаріату в 1921—1939 рр.» Спеціалісти з відомства Берії активно пускали в хід широко випробуваний раніше на радянських людях лексикон («зрадники», «вороги народу», «шпигуни й агенти»), і на «соціально-небезпечний елемент» сипалися тяжкі судові вироки: 10—15 років тюрми, переселення і т. д.

В дослідженні береться під сумнів правомірність з міжнародно-правової точки зору трактування радянською стороною польських солдатів і офіцерів як військовополонених та інтернованих. Наведені в книзі спогади вцілілих офіцерів дають можливість відтворити умови їх перебування в таборах. Вижити вдалося небагатьом, оскільки основна частина офіцерського корпусу навесні 1940 року була по-злочинному розстріляна в Катинському лісі. Нелегкі випробування випали й на долю заарештованих і депортованих, серед яких значний прошарок становили жінки, діти, особи похилого віку. Загалом до початку Вітчизняної війни, як вказує автор, у північні та східні райони СРСР було вивезено 1875 тис. чол., в т. ч. 1,2 млн. поляків, а решту становили українці, білоруси, євреї, литовці. Викладений у книзі матеріал проливає світло на становище цих людей у нових, незвичних для них економічних, політичних, правових і кліматичних умовах, наслідком яких була не тільки морально-психологічна пригніченість, а й висока смертність. За підрахунками автора, вона становила 600 тис. чол., або третину від усіх депортованих громадян (с. 243).

Напад гітлерівців на СРСР означав крах радянсько-німецького зближення і виникнення нової політичної ситуації в радянсько-польських відносинах, що й було закріплено в договорі радянської сторони з польським еміграційним урядом від 30 липня 1941 року (пакт Сікорський — Майський). Цей документ мав суттєвий вплив на зміну становища поляків в СРСР: усім їм поверталось польське громадянство, оголошувалася амністія, почалося звільнення з таборів і місць ув'язнень, створення польської армії. Так зване «друге велике переселення» поляків з північних районів на південь проходило у неймовірно тяжких умовах воєнного часу. Тому велике значення мав той факт, що польське дипломатичне представництво і радянські власті взяли їх під свою опіку.

Прикре погіршення, а далі й розрив дипломатичних відносин СРСР з польським лондонським урядом навесні 1943 р. знову погіршили ставлення властей до поляків, зумовили згортання діяльності опікунських організацій. З СРСР на Близький і Середній Схід були евакуйовані польська армія, частина цивільного населення, у тому числі 20 тис. дітей і юнаків. Польським дітям випали найважчі випробування, і про них автор пише дуже зворушливо. Обставини кидали їх то за Полярне коло, то у середньоазіатські радянські республіки, а ще згодом — в Індію, Африку і навіть у Нову Зеландію.

П. Жаронь робить висновок, що Катинська справа була тільки приводом до розриву радянсько-польських відносин, а справжня причина полягала в непоступливій позиції польського уряду щодо східних кордонів Польщі. Катинській справі судилося відіграти злу роль не тільки в роки війни, а й у відносинах між народами СРСР і Польщі в повоєнний час. У праці детально розповідається про результати вивчення кривавого злочину сталінізму над польськими офіцерами як

міжнародної комісії, організованої німцями, так і радянської комісії під керівництвом М. Бурденка.

Більш лояльною до радянських властей, а тому й зговорливішою була **новстворена організація** — Союз польських патріотів, який узяв на себе нелегку справу опікування і згуртування польського населення в СРСР. Хоч у радянській історіографії, зокрема в працях П. М. Калениченка, В. С. Парсаданової, генезис та діяльність СПП висвітлювалися досить повно, однак з рецензованої книги довідуємося багато нового про її роботу серед польського населення на всій території нашої країни. При підтримці радянських властей цій організації за досить короткий час вдалося поліпшити як правове, так і матеріальне становище поляків. Незаперечними були успіхи СПП у створенні установ освіти та опіки, якими вдалося охопити половину всіх польських дітей. Більш як 120 млн. крб. виділили на цю справу відповідні радянські органи (с. 313). З їх допомогою було широко розгорнуто культурно-освітню роботу, яка, без сумніву, зміцнювала зв'язки поляків з батьківщиною, «цементувала внутрішню спільність радянських поляків». Оцінюючи діяльність СПП, автор наголошує, що в тих умовах було зроблено максимум можливого для того, щоб змінити ставлення польського населення до Радянського Союзу і навпаки.

Органічною складовою частиною перебування поляків в СРСР була їх праця у народному господарстві країни, яка вела жорстоку війну з німецьким фашизмом. На основі преси воєнних років П. Жаронь показує діяльність своїх співвітчизників на різноманітних ділянках радянського тилу: вирубці лісу в тайзі, у колгоспах і радгоспах Поволжя та Сибіру, на вугільних шахтах Караганди, металургійних комбінатах, на будівництві зрошувальних каналів, збиранні бавовни тощо. І якщо на початку їхнього перебування в СРСР це, головним чином, була примусова праця в таборах та місцях заслання, то згодом — свідомо продуктивна праця, що мотивувалася не тільки необхідністю здобуття засобів для існування, а й розумінням того, що вона потрібна для якнайшвидшої перемоги над фашизмом, для визволення й своєї країни. В книжці наводяться численні факти, які свідчать про ентузіазм і трудові подвиги поляків у радянському тилу, називаються конкретні прізвища. Загалом, за підрахунками автора, в народному господарстві СРСР під час війни було зайнято 141 509 польських громадян (с. 321). Значна їх кількість мала можливість поглибити свої професійні навички або набути нових спеціальностей, що згодом стало їм у пригоді в себе на батьківщині. Спільна праця поляків з радянськими людьми мала й те позитивне значення, що вона ламала посіяну політиками обох країн у передвоєнні та воєнні роки взаємну підозру й недовіру, формувала почуття справжньої, а не казенної дружби, солідарності і взаємодопомоги.

Розглядаючи процес повернення поляків на свою батьківщину, яка після війни кардинально змінила своє політичне й географічне обличчя, П. Жаронь зауважує, що всі його деталі були чітко обумовлені урядами обох країн. Практично репатріація тривала з 1944 по 1959 рік. Відповідні документи були в цей же час підписані польською стороною з урядами УРСР та БРСР. Ними передбачалося не тільки переселення поляків у Польщу, а й українського та білоруського населення з ПНР в СРСР. Загалом з Радянського Союзу до Польщі до 1959 року повернулося 2 млн. чол.

Однак, як показує автор, тоді ж мав місце й зворотний процес — арешти та вивезення вглиб СРСР польського населення, особливо в 1944—1945 роках. Як відомо, сталінізм і після війни залишався вірним собі: депортації охоплювали цілі народи і регіони. У випадку з поляками ці акції були тим злочинніші, що здійснювалися вони з території іншої держави і стосувалися нерадянських громадян. Такими негідними методами сталінізм і його ставленики в повоєнній Польщі

розправлялися зі своїми політичними противниками в особі солдатів і офіцерів Армії Крайової (АК), членів та діячів різних політичних партій і угруповань. Для радянського читача, вихованого на публікаціях про «безхмарний» характер радянсько-польських післявоєнних відносин, всі наведені в книзі факти про численні репресії й арешти, що їх здійснювали служби НКВС та новостворені польські органи безпеки, не можуть не викликати ефекту сумного відкриття. Найбільше уваги П. Жаронь приділив при цьому так званій «справі» генерала Окулицького — керівника АК та московському процесу над керівниками Армії Крайової («процес 16-и»). Автор робить припущення, що правда лише на основі даних емігрантської літератури, згідно з яким кількість осіб, заарештованих і депортованих з Польщі після війни, становила близько 200 тис. чол. (с. 340).

В досить обширному додатку до книги вміщено офіційні міжурядові документи, які стосуються радянсько-польських відносин, фотографії, детальний перелік областей і республік, де перебувало польське населення. Характерно, що ці матеріали взято як з державних архівів, так і з особистих зібрань. Про високий науковий рівень видання свідчать також уміщені тут іменний та географічний покажчики.

Праця П. Жароня висвітлює маловідомі сторінки в історії радянсько-польських відносин. Вона переконливо розвінчує різні легенди і байки, заповнює злочасні «білі плями», які так перешкоджали нашим народам будувати справжні добросусідські відносини. Поза сумнівом, книга «підкаже» теми й напрями нових досліджень і радянським історикам.

Одержано 05.08.91

В. Ф. РЕПРИНЦЕВ (Київ),
Г. Й. СТРОНСЬКИЙ (Тернопіль)

И. В. ХМЕЛЬ.

*Аграрные преобразования на Украине. 1917—1920 гг.
Киев : Наук. думка, 1990.— 240 с.*

Проблема аграрних перетворень на Україні під час громадянської війни вже значною мірою висвітлена в численних працях істориків та економістів. У рецензованій праці робиться спроба дати узагальнюючу картину аграрної революції в республіці, доповнити її розглядом малодосліджених, а то й зовсім не висвітлених, аспектів теми. В ній розкривається процес організації перших радянських та колективних господарств у тісному поєднанні з революційно-демократичними перетвореннями аграрних відносин, здійснюваних у ті часи в українському селі. Автором складені таблиці, які уточнюють відомості про кількість радгоспів і колгоспів у досліджуваній період, наводяться цікаві матеріали щодо зміни соціального складу селянства, діяльності радянських установ, зокрема Наркомзему УСРР, тощо.

Підняті у монографії питання, їх значення для осмислення й теоретичного узагальнення всього процесу перетворень аграрних відносин на Україні від 1917 р. і до наших днів без сумніву привернуть увагу дослідників та читачів до рецензованої праці.

Монографія І. В. Хмеля базується на широкій джерельній основі. Насамперед автором використані численні документальні матеріали, виявлені в архівах Москви, Ленінграда, Києва, обласних центрів. Ним вивчені матеріали документальних, статистичних збірників, періодика,

мемуарна література, значна кількість монографій та статей, що стосуються досліджуваної теми. Це багато в чому визначило новизну у висвітленні піднятих проблем, сприяло їх творчому розв'язанню.

Принципово новим матеріалом доповнено дослідження аграрної революції на Україні наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. У монографії показано, що в процесі зрівняльного поділу землі почалося також застосування різноманітних форм її громадського обробітку. Автор розкриває їх сутність, вносить істотні уточнення у підрахунки кількості колективних господарств. Висвітлення цього сюжету підкріплюється зведеною таблицею, яка засвідчує, що основною формою колективного землеробства в республіці були сільські артіль та товариства спільного обробітку землі, тоді як в Росії переважали комуні. На жаль, автор не аналізує глибше причини цього явища. Наводячи цікаві цифрові матеріали, що характеризують ті чи інші аспекти аграрних перетворень, він, проте, не завжди розкриває джерела й методику підрахунків. Це стосується, наприклад, кількості землі, яка надійшла у зрівняльний поділ на початку 1918 р. (с. 61), або цифрових даних про з'їзди місцевих Рад у той період (с. 56), відділів по роботі на селі (с. 103) тощо.

Автор пов'язує аграрні перетворення на Україні наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. в основному з діяльністю більшовиків. Варто було б показати роль в цьому процесі як українських, так й російських есерів, зокрема їх лівого крила. Як відомо, вони були широко представлені у земельних комітетах, що відігравали головну роль у безпосередньому проведенні аграрної революції.

Значний інтерес становить висвітлення аграрних перетворень у 1919 р. Автор відзначає грубі прорахунки КП(б)У і Раднаркомом республіки в земельному та продовольчому питаннях. Керівні працівники Радянської України, як підкреслюється в праці, спробували оминути послідовне проведення в життя принципу зрівняльного поділу землі і взяли курс на створення максимального числа радянських та колективних господарств, що суперечило проголошеному Декрету про землю. Лінія голови Раднаркомом УСРР Х. Раковського і секретаря ЦК КП(б)У Г. Пятакова на форсоване будівництво радгоспів і колгоспів викликала повсюдне незадоволення українського селянства та різко загострила воєнно-політичну ситуацію в республіці. На жаль, до монографії не потрапили цифрові дані, що характеризують процес зрівняльного поділу землі на Україні в 1919 р. Це тим більш прикро, що відповідні досить ґрунтовні розрахунки вже були опубліковані автором¹.

Обійдено мовчанкою у праці й питання про вилучення з селянського землекористування земель під цукровими плантаціями, що слід розглядати в контексті прорахунків аграрної політики влади Рад на Україні у 1919 р. На наш погляд, автор правильно пов'язує помилковий підхід до розв'язання аграрного питання з використанням елементів військово-адміністративного тиску на селян з боку радянських та партійних органів. При цьому варто було б зазначити, що комуністичне керівництво республіки перебувало в полоні хибних уявлень, нібито з допомогою радгоспів можна було швидко розв'язати продовольчу проблему.

Розглядаючи зміст аграрних перетворень в наступний період радянського будівництва (після розгрому Денікіна), автор на конкретному матеріалі показує зміну політики щодо селянства, різке скорочення кількості радгоспів й їх земельної площі. Враховуючи настрої селян, органи Радянської влади при створенні цих господарств виходили у даному випадку з економічних можливостей і земельних ін-

¹ Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории.— Киев, 1987.— С. 143—145.

тересів навколишнього населення. В монографії показано, що завдяки більш послідовному здійсненню зрівняльного поділу у 1920 р. середняк став основною соціальною верствою на селі, що сприяло стабілізації внутріполітичного становища в республіці, розширенню соціальної бази Радянської влади на Україні.

Значний інтерес викликає сюжет, присвячений організаційно-господарській діяльності радгоспів і колгоспів. Автор показує еволюцію різних форм колективного господарювання, пов'язаних з виробничими та соціальними факторами. Зміст кожної з них простежується на різних етапах існування Радянської влади, наводяться дані про їх кількісне забезпечення землею, сільськогосподарським знаряддям, худобою, посівним матеріалом тощо. Детальний аналіз статутів колективних господарств та інших документів дав можливість глибше, ніж досі, ознайомитися з основними організаційними засадами створення таких господарств, формами їх діяльності. Автор доходить висновку, що форсована організація радгоспів і колгоспів, продиктована хибними доктринальними концепціями без врахування конкретної економічної ситуації, інтересів селянства, вела фактично до дискредитації самої ідеї організації громадського обробітку землі.

Чіткішого визначення й ґрунтовнішого розкриття, на наш погляд, потребує соціально-економічний зміст діяльності перших радгоспів на Україні у 1919—1920 рр. Навряд чи можна вважати його соціалістичним. Автор надто вільно користується цим терміном стосовно досліджуваного періоду, коли штучно насаджувані державою і більшовицькою партією форми господарювання на селі тривалий час безпідставно вважалися соціалістичними. Про це, зокрема, свідчать й відповідні оцінки тогочасних керівників аграрної політики на Україні. Доречно було б у зв'язку з цим навести вислів наркома земельних справ УСРР В. Мещерякова у травні 1919 р. про те, що радгоспи того періоду були «носіями державного капіталізму»².

Вже сама по собі така оцінка свідчить, що становлення колективних форм землеробства було надзвичайно складним та неоднозначним процесом. У рецензованій монографії, на жаль, як і в інших працях, присвячених аграрній проблематиці, далеко не повністю окреслене коло проблем, що стосуються «воєнного комунізму» на селі. Експропріація земельного користування заможного селянства на Україні здійснювалася у значно менших масштабах, ніж у РСФРР, і фактично не привела до його істотного скорочення. Причини цього явища потребують більш докладного наукового аналізу, так само як і питання порівняно обмеженого застосування методів «штурму» в аграрних перетвореннях на Україні в цілому. Праця не позбавлена стереотипних оцінок, зокрема, Центральної Ради (с. 40—51), партії боротьбистів, інших політичних партій (с. 158) тощо. В роботі міститься чимало декларативних тверджень, загальних фраз, не підкріплених фактичним матеріалом, на зразок: «корінні інтереси селянства» потребували «систематичної роботи по подоланню приватновласницької психології селянства, виховання селянина-колективіста, переконання дрібних товаровиробників в перевагах спільного господарства» (с. 4). До чого призвело подібне «теоретизування» в аграрній політиці зараз загальновідомо. І все ж, незважаючи на недоліки, рецензована монографія є певним кроком у вивченні земельних відносин на Україні у 1917—1920 рр. Вона сприятиме дальшому дослідженню цієї важливої проблеми.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ)

Одержано 23.04.91.

² Отчет о 2-м совещании представителей губземотделов Украины, 17—21 мая с. г. в Киеве. — Киев, 1919.—С. 25.

Я. С. Хонігсман.

**БРАТСКАЯ ПОМОЩЬ ТРУДЯЩИХСЯ
ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ ИСПАНСКОМУ НАРОДУ
В БОРЬБЕ С ФАШИЗМОМ (1936—1939 гг.).**

Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1989.— 208 с.

Трудящі Західної України, окупованої буржуазно-поміщицькою Польщею, внесли посильний вклад у допомогу прогресивних сил світу героїчному іспанському народові в його боротьбі проти фашизму в 1936—1939 рр. Різним аспектам цієї теми присвячено ряд досліджень українських радянських і польських істориків, проте узагальнюючої праці досі не було. З огляду на це слід вітати вихід у світ рецензованої монографії Я. С. Хонігсмана.

Книга відкривається вступним словом генерал-майора авіації у відставці М. М. Галімова — активного учасника війни в Іспанії, в якому акцентується увага на героїзмі, виявленому інтербригадівцями у той період.

Я. С. Хонігсман зробив спробу показати зв'язок між військово-фашистським замахом в Іспанії і подіями, що відбувалися на західноукраїнських землях, а саме: процесом фашизації краю, посиленням жорстокого соціального й національного гніту, що зумовило дальше зростання революційно-визвольної боротьби трудящих. За кількістю страйків та їх учасників Західна Україна посідала тоді одне з перших місць у Європі. На жаль, авторові не вдалося уникнути прикрих неточностей в статистиці страйкового руху. Він фактично обмежився офіційними даними, в яких розмах боротьби штучно зменшений. Архівні ж дані свідчать, що, наприклад, у 1935 р. відбулося 210 страйків (у книзі — 158), у 1936 р. — 570 (а не 386) і в 1937 р. — 444 (а не 266).

У монографії слушно вказується, що організатором революційної боротьби на Західній Україні була Комуністична партія Західної України, яка входила до складу Комуністичної партії Польщі. Вона об'єднала всі елементи революційного руху — робітничий, селянський і національно-визвольний (с. 33). Проте роль соціалістичних організацій у книзі применшується. Зрештою, цей недолік притаманний майже всім дослідженням, підготовленим у доперестроєвий період. Натомість польські історики вже давно позбулися його. Очевидно, нарізла потреба й радянським ученим дати глибоку, об'єктивну оцінку політичного руху на західноукраїнських землях у період між двома війнами.

Я. С. Хонігсман цілком обгрунтовано твердить, що для зростання революційного руху і зміцнення єдності дій трудящих велике значення мали рішення VII конгресу Комінтерну, який знаменував собою крутий поворот у міжнародному комуністичному русі, намітив чітку стратегічну й тактичну лінію комуністичних партій у боротьбі проти наступу фашизму й розв'язання нової світової війни. Рішення конгресу істотно вплинули на діяльність західноукраїнських комуністів.

Цінною рисою рецензованого дослідження є те, що автор прагнув показати інтернаціональну єдність трудящих у революційній боротьбі — участь у ній українців, поляків, євреїв та інших. Прикро, однак, що Я. С. Хонігсман не використав належним чином наукову спадщину своїх попередників і тому складно судити, що нового у висвітленні даної проблеми він вніс.

Не можна не погодитися з висновком автора про те, що значний вплив на революційно-визвольну боротьбу на західноукраїнських землях мали події в Іспанії, зокрема, перемога Народного фронту і створення революційного уряду. У праці це пояснюється головним чином схожістю соціально-економічного розвитку іспанських і західноукраїнських земель та форм соціального гноблення їх народних мас. Автор розпо-

відає про протести західноукраїнських трудящих проти військово-фашистського заклоту, їх солідарність з героїчним іспанським народом, який став на шлях захисту своїх соціальних і політичних завоювань.

Цікаві відомості наведені в монографії про роль комуністів Західної України в організації з числа добровольців інтернаціональних бригад. Діяльну участь у цьому брали модрівські організації.

У книзі певною мірою висвітлюється розвиток руху солідарності з Іспанією і на Північній Буковині та Закарпатті. На нашу думку, це питання могло б стати предметом спеціального дослідження. Варто було б докладніше розповісти і про долю інтербригадівців після повернення на батьківщину. Цей аспект теми ще чекає також свого дослідника, який має використати документальні матеріали, зокрема мемуари.

На стор. 92 йдеться про рух солідарності з республіканською Іспанією селян Західної України восени 1936 р. Бажано було б навести більше конкретних фактів, почерпнутих з архівів.

Викликає інтерес питання про участь інтелігенції в організації й зміцненні руху солідарності з республіканською Іспанією. Я. С. Хонігсман зазначив, що найбільш активно виступали письменники та публіцисти, зв'язані з такими періодичними виданнями, як «Вікна», «Знання» та інші.

З ініціативи комуністів ідею солідарності з республіканською Іспанією широко популяризували активісти українських, польських і єврейських культурно-освітніх товариств, які читали лекції, проводили бесіди тощо. В цьому русі брали участь окремі студентські об'єднання і робітничача молодь.

Окремий розділ монографії присвячений боротьбі вихідців із Західної України проти фашизму на території Іспанії. Автор доводить, що серед добровольців із Польщі та Західної України комуністи й комсомольці становили 70%. Причому українські добровольці одними з перших прибули на іспанську землю. В рядах республіканської армії виділялися героїчними діями бійці роти ім. Т. Шевченка, укомплектованої переважно західноукраїнською молоддю.

Я. С. Хонігсман розповідає про виведення добровольців-інтернаціоналістів з Іспанії. Однак бійці роти ім. Т. Шевченка та ім. Н. Ботвіна не могли залишити Іспанію, оскільки уряд Польщі позбавив їх громадянства. Опинившись згодом у Франції, вони повернулися на рідні землі лише в січні-лютому 1941 р.

Позитивною рисою дослідження є те, що автор наводить багато прізвищ раніше невідомих учасників боротьби проти фашизму.

Рецензована монографія Я. С. Хонігсмана викличе інтерес широких читацьких кіл, насамперед громадськості західних областей України.

Одержано 17.01.91

М. М. КРАВЕЦЬ (Вінниця),
І. В. МАЗИЛО (Вінниця)

Kohut Zenon E.

*RUSSIAN CENTRALISM AND UKRAINIAN AUTONOMY.
IMPERIAL ABSORPTION OF THE HETMANATE.
1760—1830 s.*

*Cambridge (Mass.): Harvard Ukrainian Research Institute.—
1988.— 363 p.*

З. Когут.

**РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ І УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ.
ІМПЕРСЬКЕ ПОГЛИНЕННЯ ГЕТЬМАНСТВА. 1760 —
1830-ті рр.**

Гарвардський університет, 1988.—363 с.

Значний вклад у розвиток різних галузей економіки, культури та науки Сполучених Штатів Америки вносять науковці українського походження. При цьому слід відзначити, що їх кількість помітно зростає (у середині 30-х рр. у США налічувалося всього кількості докторів наук, українців за походженням, сьогодні ж їх — тисячі). Крім того, ряд досліджень як з технічних, так і з гуманітарних наук досягли високого наукового рівня. Чимало вчених входять до Українсько-американської асоціації університетських професорів.

Слід зазначити, що багато українців — представників гуманітарного профілю американської науки — прагнуть жити проблемами українського народу, аналізувати історію своїх предків і тим самим іти в руслі досліджень, які здійснюються на Україні. Саме під цим кутом зору можна розглядати й монографію американського історика, старшого наукового співробітника Бібліотеки Конгресу США, спеціаліста по Східній Європі і Радянському Союзу З. Когута «Російський централізм і українська автономія. Імперське поглинення гетьманства. 1760—1830-ті рр.». Це — наслідок його багаторічної роботи, розпочатої ним на початку 70-х рр. і завершеної всередині 80-х рр. Її основою стала докторська дисертація автора, написана у рамках реалізації наукових проектів Українського наукового інституту Гарвардського університету і захищена у Пенсільванському університеті.

За визначенням самого З. Когута, головною темою, яка проходить через усю книгу, є «зіткнення між російським централізмом і українською автономією». При цьому слід підкреслити, що американський дослідник історії України категорично відмовляється від побутуючої донині в деяких колах концепції, суть якої полягає у відстоюванні ідеї «добровільності» входження всіх без винятку неросійських народів до складу Російської держави. Не вступаючи в полеміку з прибічниками такого роду сумнівного у своїй безапеляційності підходу, автор рецензованої праці тлумачить політику Росії від кінця XV ст. (приблизно з 1480 р.) як експансіоністську, загарбницьку.

В праці ґрунтовно розроблено три головні проблеми, а саме: розгляд істотних основ політики російського самодержавства щодо гетьманщини, її теоретичних передумов і висвітлення, власне, політичного курсу царизму стосовно тих сил на Україні, які прагнули до автономії й державної незалежності; аналіз «української реакції» на загрозу повного поглинення Російською імперією і структури соціальних сил на Україні згідно з їх ставленням до такої можливості; дослідження наслідків такого поглинення як для Російської держави, так і для українського суспільства. Ведеться також мова про «російський варіант становлення добре відрегульованої абсолютистської держави».

В цілому, фундаментальна основа книги — це масштабна панорама історії України критично-переломного для неї періоду, пошуків її патріотичними силами шляхів до національно-державної стабілізації

(здебільшого через автономію), боротьби українського народу за національне визволення.

Позиція З. Когути в даному питанні, як переконає ретельне ознайомлення з монографією, концентрується на тезі, яку можна визначити так: «Перший досвід організації на території Росії самоврядуючих земель на демократичний західний зразок тягнеться від українського гетьманства».

Слід відзначити, що хоча Катерина II ліквідувала не лише гетьманське управління в центральній Україні, але й більш-менш автономні врядування у Слобідській Україні та на Запоріжжі, З. Когут переважно пише про події, пов'язані з гетьманством у центрі українських земель. У вступі автор монографії дає критичну оцінку працям радянських істориків минулих років на цю тему. Він, зокрема, вважає, що в українській історіографії ці питання висвітлені недостатньо, однобічно, майже винятково з точки зору вивчення суті гетьманства, його структури і формальних проявів. Критикує також і наших вітчизняних істориків насамперед за зловживання класовим підходом та надання перебільшеного значення проблемі дружби між українським і російським народами як фактора, що відіграв вирішальну роль у «возз'єднанні» України з Росією на «добровільних» засадах.

Разом з тим помітні намагання З. Когути дотримуватися об'єктивності в оцінках, уникати пропагандистських кліше і стереотипів, не дозволяти собі відходу від наукового стилю. На відміну від деяких із своїх колег на Заході він відмежовується від класичних націоналістичних інтерпретацій.

Цілком слушно, на наш погляд, автор монографії зазначає, що «боротьба між гетьманом і російським централізмом розпочалася у ранній період правління Петра I й досягла кульмінації в роки царювання Катерини II».

Незгода З. Когути з екстремістськими оцінками націоналістичного гатунку особливо виразно помітна у його зваженому аналізі Переяславської угоди 1654 р. Він, наприклад, не розглядав Україну, як це роблять націоналістичні історики, як генетично зв'язану більше із Заходом, ніж з іншими слов'янськими народами, насамперед російським. Більше того, З. Когут заперечує націоналістичну ідею про те, що Україна була єдиним джерелом проникнення на територію Російської держави передових ідей із Західної Європи».

Загалом, оцінювати політичні погляди автора на основі аналізу цієї його історичної праці досить важко. Справа в тому, що його підхід сучасно науковий, логічний, конкретно-історичний.

Імпонує ж у його праці насамперед комплексність розгляду поставленої проблеми, деталізація багатьох маловідомих сторінок життя українського народу, скрупульозна статистика, що її, на нашу думку, не знає не лише широкий читацький загал, а й, можливо, вузівський викладач історії України.

Слід відзначити, що рецензована праця насичена багатим фактологічним матеріалом, таблицями, інформацією демографічного характеру. Зокрема, в ній читач може почерпнути цікавий матеріал про генезис царської форми державного правління в Росії, розходження між царизмом та західними монархіями, про структуру влади в Росії й на Україні досліджуваного періоду, про роль козащини в історії Російської імперії й українського народу, про історію виникнення та діяльність козацьких військових формувань.

Особливо вдалося З. Когуту висвітлити роль церкви і релігії в описуваних ним подіях. Розглядаючи їх як революційні, він, зокрема, пише: «Жорстокість революції наростала із соціальних та релігійних розходжень і, до певної міри, з національних образ, які тісно об'єднали більшість православного населення України, включаючи дрібну старшину, духовенство, козаків і селян».

Його точка зору щодо наслідків «імперського поглинення гетьманату» для української церкви така: «Наприкінці XVIII ст. православна церква в гетьманаті втратила свою автономію і була адміністративно інтегрована російським державним православ'ям».

Розглядаються в монографії і проблеми, пов'язані з Брестською унією 1596 р. З. Когут з цього приводу пише: «Будучи непопулярною серед православних мас, уніатська церква, підтримувана польським урядом, стала, однак, на якийсь період єдиною легальною церквою східного обряду».

З монографії видно, що її автор прагнув подати комплексну картину (при цьому без ідеологічної упередженості) досить значного відрізу в історії національно-визвольної боротьби українського народу. Для підтвердження цього наведемо назви окремих розділів («Природа української автономії», «Реакція і сподівання українців: законодавча комісія 1767—1768 рр.», «Тріумф російського централізму: імперські реформи та інтеграція гетьманату»), а також параграфів («Походження і розвиток гетьманату», «Уряд і церква», «Козацькі вибори і накази», «Імперська інтеграція українського війська»).

Заслужують на увагу і висновки книги, де автор замість традиційного у таких випадках огляду основних положень книги робить узагальнення, більшість з яких стосуються наслідків для України та її народу «імперського поглинення гетьманату». Він, зокрема, пише: «Через два десятиліття були скасовані всі українські інституції, а реакція українців на це була не більше, ніж поміркованою. Якби була можливість встановити громадську думку, ... більшість українського суспільства все ще, ймовірно, виступила б за подальше існування місцевих органів... Хоча розчинення значної частини українського дворянства в російському імперському суспільстві позбавило українців керівництва у вигляді традиційної еліти на початкових етапах «державного будівництва», спадщина цього дворянства здійснила важливий вплив на розвиток сучасної української національної свідомості».

Важко не погодитися з цією та багатьма іншими оцінками і міркуваннями американського автора.

Є. Є. КАМІНСЬКИЙ (Київ)

Одержано 25.01.91

О. В. ШАМШУР.

США: буржуазное государство и практика национальных отношений (60—80-е годы).

Киев : Наук. думка, 1989.—224 с.

Рецензована монографія вийшла з друку, за висловом самого автора, в період, коли «расово-національні конфлікти досягли небачених з початку століття масштабів, захопивши з різним ступенем гостроти практично всі поліетнічні держави» (с. 3). Напевно, він дійшов цього висновку, виходячи багато в чому і з тієї напруженості в національних відносинах, яка стала характерною для нашої країни. Слід визнати, що різко критичне ставлення в радянському суспільстві до внутрішньої національної політики, посилене економічними й соціальними труднощами, ставить у складне становище дослідників, які займаються проблематикою держав Заходу.

Проте вивчення національних відносин у країнах з розвинутою економічною структурою необхідно не лише для того, щоб «довести» наявність дуже серйозних проблем у цій сфері суспільного життя, а й для того, щоб ретельно проаналізувати чужий досвід, особливо невдачі та помилки, аби запобігти їм чи уникнути. Зокрема, виявля-

ється, що ніякі, навіть найбільш вражаючі досягнення «постіндустриального» чи «технотронного» суспільства не гарантують розв'язання расово-національних конфліктів, хіба що переводять їх в іншу площину. В цьому плані монографія О. В. Шамшура, безсумнівно, має значний науково-теоретичний і практичний інтерес.

Можливо, вперше у радянській американістиці зроблено в цілому успішну спробу проаналізувати весь комплекс етнонаціональних відносин у США, зосередити увагу на механізмі їх державного регулювання. При цьому автор не обмежується загальними деклараціями й не вдається до спрощень. Він розглядає расово-етнічну політику американської держави як у горизонтальному зрізі, представленому законодавчою, виконавчою та судовою владою, так і по вертикалі — у взаємодії федеральних, штатних і місцевих органів влади. Подібний підхід дає можливість дослідити діяльність усіх «компонентів» політичної системи США: з одного боку, виявити їх особливості й значення у формуванні та реалізації етнічної політики, з іншого, — ступінь їхньої взаємозалежності й взаємодоповнюваності в цьому процесі.

Природно, що центральне місце у монографії займають питання про концептуальні основи, форми і методи державного регулювання етнонаціональних відносин у США. Слід віддати належне авторові в тому, що він не підганяє всю американську етносоціологію та етнополітологію під одну схему: в книзі можна знайти докладний аналіз практично всіх — як традиційних, так і новітніх — теорій етнічного розвитку американської нації. Цілком слушним є й висновок про тісний взаємозв'язок між теоретичними концепціями і расово-етнічною політикою Сполучених Штатів (с. 54). Ця теза дістає своє підтвердження, зокрема, у консерватизації американської етносоціології, що відбувається в останні роки у зв'язку з новою хвилею в США расистських і шовіністичних настроїв. Втім, негативістське ставлення до американської етносоціології та етнополітології (характерне донедавна для радянського суспільствознавства в цілому), на нашу думку, завважає авторські показати всю складність того шляху, який пройшли ці науки у своєму розвитку й призводить до певної однобічності в дослідженні цієї проблеми.

Вельми цікавим у монографії є висвітлення питання практичної діяльності органів державної влади США у сфері етнонаціональних відносин. Зокрема, автор цілком слушно вказує на неоднозначність наслідків їх антидискримінаційної політики, головним результатом якої стало утвердження принципу юридичного рівноправ'я всіх громадян США незалежно від їх расового та етнічного походження. Водночас практика реалізації прийнятих законодавчих актів і судових рішень показала, що вони, як і здійснювані відповідно до них програми, виявилися неспроможними забезпечити фактичну рівність всіх етнорасових та етнонаціональних груп, зламати існуючу в країні расово-етнічну ієрархію. Насамперед це стосується так званих меншостей, тобто «кольорових» американців. Соціально-економічна дистанція між ними та «білими» не зменшується, незважаючи на певне зростання представництва «кольорових» у політиці, сфері бізнесу й суспільного управління, науці тощо. Саме «кольорові» становлять непропорційно велику частину тих, хто опинився на узбіччі життя американського суспільства. Таким чином, великі абсолютні розміри витрат на соціальні програми на федеральному та місцевих рівнях не повинні відвертати увагу дослідника від головного — а саме від того, якою мірою вони вплинули на становище етнонаціональних груп.

Дещо незвичним для нашого читача, але дуже важливим є також питання про «побічні» ефекти реформаторської діяльності американського уряду. Незважаючи на наявність у ній ряду позитивних моментів, ця діяльність майже не зачепила етнічної групи східно- та південноєвропейського походження, що сприяло формуванню серед їх пред-

ставників упередженості й ворожості до «кольорових». Неорасистські настрої отруїли свідомість значної частини населення США, активного поширення набула кампанія проти нібито існуючої «дискримінації навпаки» щодо білих американців, значно погіршився клімат міжрасових і міжетнічних відносин. Автор досліджує цю ситуацію досить докладно. Ми ж наголосимо на одному висновку, який цілком логічно випливає із зробленого ним аналізу і є дуже актуальним для нашого суспільства саме нині, коли національні відносини відзначаються підвищеним ступенем конфліктності. Прийняттю будь-якого політичного рішення, особливо в цій найбільш «чутливій» сфері, повинен передувати багатофакторний аналіз усіх його можливих наслідків. Без цього реальний результат може різко відрізнятись від запланованого.

Увагу читача привернуть і питання, присвячені сучасному становищу індіанців, ескімосів та алеутів, схожого на становище корінних народностей радянської Півночі й Далекого Сходу. Зокрема, вражає матеріал про катастрофічне забруднення навколишнього середовища аборигенів внаслідок хижачької розробки родовищ корисних копалин, у тому числі радіоактивної сировини. Дані, наведені в книзі, свідчать про вразливість традиційних культур, їхню неспроможність протистояти наступу сучасної технократичної цивілізації, коли інтересами аборигенів нехтують для дальшого збагачення великого бізнесу або для задоволення інтересів всесильних міністерств і відомств. З цього приводу з прикрістю відзначимо, що порівняльні міжстемні дослідження національних відносин все ще знаходяться в ембріональному стані. Врахування досвіду в цьому плані — як позитивного, так і негативного — інших держав, безумовно, сприяло б компетентнішому розв'язанню відповідних проблем, з якими ми стикаємося в нашій країні.

Під таким же кутом зору можна розглядати й питання етнокультурного розвитку в суспільно-політичному житті США. Етнічне відродження, двомовність, дискусії навколо офіційної мови, поширення расово-національних упереджень та забобонів — усі ці сюжети можна знайти в книзі. Шкода, автор не звернув уваги на те, що збереженою й розвитковою мовою і культурою етнопонаціональних груп сприяє той неперечний факт, що протягом останніх десятиліть американська держава остаточно відмовилася від адміністрування в цій важливій і делікатній сфері. Поза увагою дослідника залишилося і таке надзвичайно цікаве питання, як формування культури міжнаціонального та міжетнічного спілкування, яка, незважаючи на відсутність у США системи інтернаціонального виховання, є загалом досить високою.

Своє дослідження О. В. Шамшур завершує аналізом еволюції расово-етнічних аспектів імміграційної політики США. Правове регулювання імміграції має для Сполучених Штатів, як країни переселенського типу, винятково важливе значення. Автор переконливо розвінчує уявлення про ледве не добродійний характер цієї політики. Її основна тенденція — курс на встановлення більш жорстких критеріїв щодо якості претендентів на в'їзд до країни та обмеження їх кількості.

Рецензована книга містить цікавий і маловідомий фактичний матеріал, приваблює нестандартними підходами до проблеми та оригінальними висновками. Вона нашоує на роздуми, аналітичні порівняння й саме цим відрізняється від багатьох інших наукових досліджень з питань етнопонаціональних відносин. Втім, праця набагато виграла б, якби автор зосередив більше уваги на узагальненні й висвітленні позитивного досвіду, нагромадженого в США у сфері регулювання етнопонаціональних відносин та запобігання етнополітичних конфліктів, а також дав аналіз перспектив розвитку етнічних процесів у країні.

Монографія О. В. Шамшура, поза всяким сумнівом, стане в пригоді усім, хто цікавиться проблемами етносоціології та етнополітології.

О. В. КАРТУНОВ (Київ)

Про статтю А. С. Чайковського «Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами» *

Почнемо з того, що автор неодноразово цитує збірник «Крым в период Великой Отечественной войны» (Симферополь, 1973), де є чимало недоліків і упущень. Про це ми свого часу писали, звертаючись до ряду установ, редакцій журналів, зокрема, українських. Наприклад, звертали увагу на такі фальсифікації й перекручення: ігноруючи «Правила издания исторических документов в СССР» (М., 1960), на які упорядники (зав. облпартархівом І. Кондранов і зав. облдержархівом А. Степанова) кілька разів посилались, вони ж випустили з документа № 146 рядки, де йдеться про те, що «татарське населення степових районів» з нетерпінням чекає приходу Червоної Армії і «допомагає партизанам». У той же час упорядники залишили наклепницьку заяву: «У переважній своїй масі татарське населення у передгірних і гірських селищах настроєне профашистськи». Упорядники забули відмітити, що через рік автор цієї заяви (О. Мокроусов) письмово відмовився від неї: «Оскільки мої твердження, що базуються на хитких матеріалах, обвинувачують більшість татарського населення передгірної і гірської частин Криму, по суті, у зраді Батьківщини і вводять в оману нашу партію у татарському литанні, я відмовляюсь від них»¹.

Другий приклад. У заголовку документа № 154 немає прийменника «із» і крапок, хоча в ньому й випущено таку фразу: «Відправлені до лісу Мустафаєв — третій секретар ОК ВКП(б) і з ним група татарських працівників, з них 6 чоловік уже осіли в татарських селах».

У багатьох випадках матеріали відбиралися тенденційно. Так, ім'ям Мемета Аппазова, що став партизаном на початку листопада 1941 р. і загинув у бою з окупантами влітку 1943 р., названий 1-й загін Південного з'єднання партизанів Криму. Але це прізвисько у збірнику не знайти. (Хоч там уміщено наказ про присвоєння іншому загоні того ж формування ім'я П. Гвалія, що перейшов на бік партизанів з ворожого Грузинського національного легіону після блокування півострова Червоною Армією).

Діяльність мокроусових негативно впливала на хід боротьби проти фашистів, на орієнтацію керівників партизанських груп у плані ставлення до місцевого населення. І як наслідок, «з боку окремих партизанських груп це привело до неправильних дій щодо останнього. Наприклад, група Зінченка на одному з шляхів відібрала продукти у громадян, що йшли ним. У с. Коуш ряд партизанів колишнього 4-го району в нетверезому стані зчинили погром, неважаючи на те, хто є своїм, а хто — ворогом».

Грабунки продовольчих баз (місцевим населенням) фашисти розцінювали як мародерство. Будь-якого громадянина, котрий потрапив до лісу, вони розстрілювали... Колишній комісар центру кандидат у члени ОК ВКП(б) тов. Мартинов не упорався з покладеним на нього завданням обкому ВКП(б), відірвавшись від керівників партизанських

* Укр. іст. журн.— 1990.— № 5.— С. 20—29.

¹ Пояснювальна записка до Кримського обкому партії від 21.7.43 р.

загонів, не знаючи дійсного становища, неправильно інформував ОК ВКП(б) про поведінку кримських татар»²⁻³.

Автор статті некритично використав «чужі» дані, особливо західно-європейські джерела. Так, він витяг на світ горезвісних двадцять тисяч кримськотатарських колабораціоністів, про яких ми вже писали⁴.

Звичайно, татари співробітничали з окупантами, але такою ж мірою, як і представники інших національностей, що проживали в Криму (українці, росіяни, вірмени, греки тощо). Щоб не бути марнослівним, наведемо кілька прикладів.

«...Були і росіяни, і вірмени, і грузини. Вони діяли проти нас (партизанів. — Р. М.)»⁵. «1—7 квітня противник здійснив прочісування лісу з різних напрямків, діючи групами в 200—300 чоловік, загальною чисельністю 2000—3000 солдатів... Солдати — румуни, вірмени, азербайджанці»⁶. «Противник уже йшов великими силами, виділяючи спеціальні каральні загони. В основному це були татари, росіяни, козакі. Керували ними німці, румуни»⁷. І таких прикладів (фактів) чимало!

«Перше місце» кримські татари займають і за кількістю дезертирів-партизанів. Так, перелічуючи п'ять загонів (Фрайдорфський — у статті написано: Фрайдорський), Ларіндорфський (у автора: Маріндорфський), Карасубазарський, Красноперекопський, Тельманський (в статті: Гельмечійський), що повністю розпалися, А. Чайковський заявив, що значна частина дезертирів — це татари. Чи це так? Почнемо з того, що Карасубазарський загін не зник, а продовжив боротьбу (аж до реорганізації структури партизанського руху, тобто до того часу, коли їх почали називати за номерами).

Далі. З цього ж загону пішли лише 20 чол., у тому числі 6 татар⁸. Що ж до етнічного складу інших загонів, то до їхнього складу увійшла мала кількість кримських татар, бо в районах, де вони формувалися, корінне населення становило незначний процент. Щоб не бути голослівним, наведемо кілька прикладів дезертирства. «Тимофеев — зрадник. Коли стало важко, вбив політрука, трьох бійців, відрізав їм вуха, перейшов на бік німців»⁹.

«У 1942 р. влітку він (Лукін — командир оперативно-розвідувального загону при Центральному штабі партизанів Криму. — Р. М.) утік від нас, захопив документи і віддав їх противнику... Взимку 1942 р. він блокував наш посадочний майданчик»¹⁰. Як бачимо, дезертирами були не лише татари.

Добре, що А. Чайковський не лишає поза увагою гострі кути, розповідаючи, наприклад, про факти людоджерства взимку 1942—1943 рр. Додамо лише, що вони мали місце за рік до цього.

Р. МУЗАФАРОВ (сміт Приморське Кримської області)

Одержано 18.09.90.

²⁻³ З постанови Кримського обкому партії «Про помилки, допущені в оцінці поведінки кримських татар щодо партизанів...» (18.XI. 1942 р.).

⁴ Новый мир.— 1989.— № 7.— С. 268—269.

⁵ Наук. арх. Ін-ту історії АН СРСР (далі — НАІІ), ф. 2, р. 2, оп. 10, спр. 6, арк. 13.

⁶ Радіограма № 176 від 11. 03. 1944 (від партизанського керівництва на Велику землю).

⁷ НАІІ, ф. 2, р. 2, оп. 10, спр. 33, арк. 3 зв.

⁸ Стенограма бесіди секретаря Кримського обкому партії В. Булатова з комісаром Карасубазарського загону Т. Каплуном 11.03. 1944.

⁹ НАІІ, ф. 2, р. 2, оп. 10, спр. 1, арк. 5.

¹⁰ Там же, спр. 34, арк. 2—3.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

125-летие со дня рождения академика М. С. Грушевского

Пирог Р. Я. М. С. Грушевский: между историей и политикой (1924—1934 гг.)
(Окончание) 3

Малоизвестные страницы истории

Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (Продолжение) 13

* * *

Головко А. Б. Славяне Северного Причерноморья эпохи Киевской Руси и
проблема истоков украинского казачества 24

СООБЩЕНИЯ

Из истории политических партий Украины

Лебеденко А. М. (Переяслав-Хмельницкий). Анархисты на Украине
в 1903—1908 гг. 36

* * *

Щербак В. А. Казачество в классово-сословной структуре украинского обще-
ства (вторая половина XV—середина XVII в.) 43

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Якупов Н. М. (Одесса). Командарм И. Ф. Федько 53

ПО СТРАНИЦАМ ДООКТЯБРЬСКОЙ ПЕРИОДИКИ

Борщак И. Гетман Филипп Орлик и Франция (Окончание) 59

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Первые дни Великой Отечественной войны (Продолжение) 70
Ранение и смерть Н. Ф. Ватутина 79

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Ванеев Г. И. (Севастополь). Последние дни обороны Севастополя 1941—
1942 гг. (Продолжение) 89

Шульмейстер Ю. А. «Бюро» доктора Визенталя (Окончание) 102

Волковинский В. Н., Левенец Ю. А. П. А. Столыпин: из жизни и го-
сударственной деятельности (Окончание) 107

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Субтельный Орест (Торонто, Канада). Украина. История (Продолжение) 117

ОБСУЖДАЕМ, ДИСКУТИРУЕМ

Степанков В. С. (Каменец-Подольский). Богдан Хмельницкий и проблемы
государственности Украины (Окончание) 127

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Король В. Е., Сургай Г. И. М. В. Коваль, С. В. Кульчицкий, Ю. О. Курно-
сов, В. Г. Сарбей. Історія України 140

Репринцев В. Ф., Стронский Г. И. (Тернополь). П. Жаронь. Польське
населення у Радянському Союзі під час другої світової війни 145

Терещенко Ю. И. И. В. Хмель. Аграрные преобразования на Украине.
1917—1920 гг. 148

Кравец Н. Н. (Винница), Мазило И. В. (Винница). Я. С. Хонигсман. Брат-
ская помощь трудящихся Западной Украины испанскому народу в борьбе
с фашизмом (1936—1939 годы) 151

Каминский Е. Е. З. Когут. Російський централізм і українська автономія.
Імперське поглинення гетьманства. 1760—1830 рр. 153

Картунов А. В. О. В. Шамшур. США: буржуазное государство и практика
национальных отношений (60—80-е годы) 155

ВОЗВРАЩАЯСЬ К НАПЕЧАТАННОМУ

Музафаров Р. (пгт Приморское Крымской обл.) О статье А. С. Чайковского
«Партизанское движение в Крыму: раздумья над проблемами и фактами» 158

У 1991—1992 рр. «Український історичний журнал» друкує:

Теоретичні статті: побутова історична свідомість на порозі змін; сталінщина та соціально-економічні перетворення 30-х років у СРСР; українське село в лабетах економічного застою; Б. Хмельницький і державне будівництво на Україні; торговельна буржуазія на Україні; Бернштейн та його версія соціалізму; Україна в другій світовій війні: пошук історичної правди;

— **питання вітчизняної історії** у дослідженнях зарубіжних авторів: О. Субтельного, О. Прицака, Т. Гунчака, Р. Сольчаника, В. Косика, С. Величенка, Р. Сербіна, І. Стебельського;

— **статті, що проливають нове світло на історичний процес:** сталінізм і Україна; утворення Кримської АСРР; М. С. Грушевський в еміграції; антицерковна політика на Україні 50—60 рр.; охорона пам'яток культури та історії за рубежем; історичні кордони України; депортація кримсько-татарського народу у 1944 р.; Сальвадор Альенде і Аугусто Піночет; про мобілізацію до Червоної Армії на Україні у 1943—1945 рр.; слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі; селянські заворушення на Україні (1921—1923 рр.); «Чорна сотня» на Україні;

— **розповідь** про українських січових стрільців; «Бюро» доктора Візенталя;

— **архівні документи** про розкуркулювання на Україні; події вересня 1939 р. в Західній Україні в новому світлі; воєнні події 1941—1942 рр. на Україні; останні дні оборони Севастополя; київські музеї під час фашистської окупації; молдавські літописи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна (1709 р.); документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею; Комісія старого Києва і Правобережжя;

— **цикл розвідок** з історії запорізького козацтва (до 500-річчя); статті з історії України істориків з діаспори у США і Канаді; шлюбне життя у Київській Русі; православна церква у 20-ті рр.;

— **науково-публіцистичні нариси** про Б. Шапошникова, М. Підгорного, П. Шелеста, П. Столипіна, Г. Григор'єва, М. Кривоноса, князя Ізяслава; гетьман Орлик; В. Косіор, М. Томський; Довженко і Сталін;

— **спогади:** трагедія Бабиного Яру; окупаційний режим та підпілля держбезпеки УРСР у Києві в 1941—1943 рр.; «Спогади» Д. Дорошенка;

— **портрети істориків минулого** — М. Грушевського, В. Антоновича, Ф. Вовка, В. Піскорського, В. Пічети та ін.;

— **новий погляд на проблему:** етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українсько-польські відносини; київсько-новгородські взаємовідносини XI—XII ст.; національна програма М. Драгоманова; «Попівська академія» на Україні; автокефалія православної церкви на Україні; некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; поранення і смерть генерала Ватутіна; українські анархисти в революції 1905 р.; національне питання в СРСР в 60—70 рр.;

— **твори** М. І. Костомарова «Юрій Хмельницький», «Іван Выговський»; історія України в публікаціях журналу «Киевская старина».

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя — 12 крб., на квартал — 6 крб.

Якщо вам несвоєчасно або зовсім не доставляють чергові номери «Українського історичного журналу», просимо скарги надсилати не до редакції, а до заст. начальника ПО «Київський головпоштамт» на адресу: 252001, Київ, 1, вул. Хрещатик, 22.
